

MIKROSOCIJALIZAM

Mikrostrukture jugoslavenskoga
socijalizma u Hrvatskoj
1970-ih i 1980-ih



Uredio Igor Duda

Igor Duda (ur.)

Mikrosocijalizam

Mikrostrukture jugoslavenkoga socijalizma
u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih

Za izdavače

prof. dr. sc. Damir Agičić
prof. dr. sc. Marinko Škare

Biblioteka Centra za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma
CeKaPISarnica, br. 19

© Autorska prava: prof. dr. sc. Igor Duda i Srednja Europa d.o.o., 2023.

Urednik

prof. dr. sc. Igor Duda

Recenzenti

dr. sc. Ana Kladnik
dr. sc. Goran Musić

Grafička priprema

Tvrtko Molnar
Banian ITC, Zagreb

Naslovnica

Ana Vujasić
Ibis grafika, Zagreb

Na naslovnici fotografija iz Ostavštine Dušana Ćurića, Povijesni i pomorski
muzej Istre (PPMI-MSNI), Pula.

ISBN 978-953-8281-97-6 (Srednja Europa)

ISBN 978-953-377-029-1 (Sveučilište Jurja Dobrile u Puli)

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 001189193.

Objavljivanje knjige financijski su pomogli
Ministarstvo znanosti i obrazovanja RH te Hrvatska zaklada za znanost
u projektu *Mikrostrukture jugoslavenskoga socijalizma: Hrvatska 1970-1990.*
(*Mikrosocijalizam*) (HRZZ IP-01-2018-5394).



Zbornik je objavljen na temelju Odluke Odbora za izdavačku djelatnost
Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli, KLASA: 611-04/23-01/29,
URBROJ: 143-01-15-23-1 od 17. srpnja 2023. godine.

Knjiga je tiskana u Tiskari Zelina u rujnu 2023.

Mikrosocijalizam

Mikrostrukture jugoslavenškoga socijalizma
u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih

Uredio
Igor Duda



Zagreb – Pula 2023.

Sadržaj

Predgovor	V
-----------------	---

IGOR DUDA

Mikrosocijalizam ili što je dovoljno malo? Društveno samoupravljanje između općine, mjesne zajednice i kućnog savjeta	1
---	---

SAŠA VEJZAGIĆ

Poslovne strategije kao čimbenici odnosa velikog industrijskog poduzeća i lokalne zajednice: Građevni kombinat Međimurje i Industrogradnja od sredine 1960-ih do kraja 1980-ih godina	31
---	----

ANITA BUHIN

Samoupravni preobražaj kulture u praksi: mikroperspektiva Karlovca i Pule	59
---	----

MAGDALENA NAJBAR-AGIČIĆ

Položaj lokalnog tiska u samoupravnom socijalizmu na primjerima <i>Karlovačkog tjednika</i> i <i>Glasa Podravine</i>	83
--	----

CHIARA BONFIGLIOLI

„Dopisi najčešće lutaju po kućnim ladicama“: ženski aktivizam u KDAŽ-u 1970-ih godina	107
---	-----

TINA FILIPOVIĆ

Borački prioriteti i autoriteti: SUBNOR u lokalnoj zajednici 1970-ih i 1980-ih godina	125
---	-----

IGOR DUDA

Društveni pravobranilac samoupravljanja: istarska i dalmatinska iskustva	149
--	-----

Podaci o autorima	177
-------------------------	-----

Predgovor

„U mojoj općini problema nema“, ironijski oštro tvrdilo je Prljavo kazalište 1979. na svojoj prvoj ploči, u pjesmi naslovljenoj po tom početnom stihu i jasno usmjerenoj prema sasvim određenoj jedinici lokalne samouprave ili, onodobnim pravnim rječnikom, samoupravnoj i osnovnoj društveno-političkoj zajednici utemeljenoj na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi. Stih po stih, autor Jasenko Houra otkrivao je svoje buntovno i kritičko viđenje općine u kojoj postoje gužve na stanici uz lošu cestu, naprasno bogaćenje i veliki porezi, hrpa činovnika na malo fotelja, mnoštvo zaposlenih i aktivista, baš kao i neizgrađena kanalizacija i manjak novca, a time možda i odsutnost nekih dilema. Nabranjem problema i ponavljanjem stiha „a gdje ih nema“ Prljavci su poopćivali opjevano stanje čineći ga svojstvenim i drugim općinama kojih je tada bilo više od stotinu u Hrvatskoj i više od pet stotina u Jugoslaviji. I dok se historiografija ni do danas nije na sveobuhvatniji način dohvatila sedamdesetih i osamdesetih, ovaj zbornik svojim prilozi-
ma ulazi upravo u općine toga razdoblja i njihove probleme i dileme, među aktere društvenih i političkih događaja te građane koji su dijelili mjesto u povijesnim procesima kasnoga socijalizma.

Jugoslavenski samoupravni socijalizam sedamdesetih je dobio svoj konačni oblik novim Ustavom i Zakonom o udruženom radu kojima se, uz ostalo, htjelo postići široko aktiviranje građana u radničkom i društvenom samoupravljanju, njihovo upravljanje dohotkom i razvojem na radnome mjestu i mjestu stanovanja neposrednim odlučivanjem ili putem izabranih delegata, slobodno udruživanje rada te solidarno prepoznavanje i zadovoljavanje zajedničkih interesa i potreba. Provođenje svega toga značilo bi uspostavu skladnoga društva povezanih i neotuđenih pojedinaca, odnosno konačnu pobjedu deetatizacijskog, debirokratizacijskog i decentralizacijskog usmjerenja koje je u zemlji već dugo bilo zacrtano kao ideal. Onodobno

uvjerenje prema kojem su radne i životne mikrostrukture, mikroorganizmi ili mikrozajednice one sredine u kojima tako zamišljen socijalizam može zaživjeti u svojoj punini, pozornost povjesničara nužno mora usmjeriti duboko ispod razine savezne i republičke vlasti, niže i od zajednica općina kao regija, sve do općina, čak i do mjesnih zajednica koje su okupljale svoje stanovništvo. Prema ustavnim i zakonskim rješenjima upravo je općina bila zajednica u kojoj su se na mikrorazini aktivirale sve poluge društvenog i društveno-političkog ustroja. U općini su se stvarali uvjeti za život i rad te zadovoljavanje materijalnih, socijalnih, kulturnih i drugih zajedničkih potreba.

Prema općinama su stoga krenula istraživanja koja su dovela do ovoga zbornika kao jednog od rezultata rada na istraživačkom projektu *Mikrostrukture jugoslavenskoga socijalizma: Hrvatska 1970-1990. (Mikrosocijalizam)* (HRZZ IP-01-2018-5394) koji je od studenog 2018. do travnja 2023. financirala Hrvatska zaklada za znanost. Osnovni znanstveni cilj projekta bio je istraživanjem društvenih odnosa i struktura u odabranim općinama dati odgovore na pitanja o funkcioniranju kasnoga samoupravnog socijalizma. Istraživački tim je pozornost stoga usmjerio na ulogu građana kao samoupravljača u mjesnim zajednicama, položaj poduzeća između ekonomije i politike, kulturno stvaralaštvo i kulturnu politiku, lokalne medije koji stvaraju sliku o zajednici, ulogu žene i ženskoga aktivizma, položaj i utjecaj partizanskih boraca i njihove veteranske organizacije, pitanja sigurnosti, obrane i zaštite te na zaštitu samoupravnih prava i društvenoga vlasništva. Upravo tim redom, samo bez predzadnje teme, sve navedeno obrađuju i prilozi u ovome zborniku. Osim novih znanja o svakoj pojedinoj temi, oni donose i novi zajednički doprinos poznavanju svijeta društveno-političkih i samoupravnih zajednica, skupština općina i njihovih vijeća, složenih i osnovnih organizacija udruženoga rada, samoupravnih interesnih zajednica, društvenih i društveno-političkih organizacija te njihovih mjesnih i općinskih komiteta, konferencija i odbora, naravno i mjesnih zajednica te raznih aktiva, savjeta i komisija.

Postavke projekta predviđjele su mikrohistorijsko smještanje svake teme u dvije općine u Hrvatskoj i njihovu horizontalnu usporedbu, ali i nužnu vertikalnu povezanost s republičkim i saveznim kontekstom, bilo da je riječ o strukturi vlasti ili društveno-političkim organizacijama. Samo je tema o građanima samoupravljačima,

kako je zamišljeno projektom, obrađena u mjesnim zajednicama širom Jugoslavije te je o njoj u sklopu projekta pripremljena i autorska monografija. Ostale teme obrađivane su na primjeru tadašnjih općina Pula, Rovinj, Labin, Karlovac, Duga Resa, Sisak, Varaždin, Čakovec, Koprivnica, Osijek i Šibenik te zagrebačkih općina, koje su odabrane prema različitim načelima: od reprezentativnosti za određenu temu, primjerice zbog izraženih odlika industrijskih i urbanih središta, modernizacijskoga naboja, postojanja ženskih industrijskih kolektiva ili radničkog, revolucionarnog i ustaničkog naslijeđa te razvijenosti lokalnoga tiska, preko izražene sličnosti ili karakterističnih razlika u društveno-ekonomskoj strukturi, do regionalne zastupljenosti te očuvanosti i dostupnosti arhivskoga gradiva. Početno očekivanje bilo je da će poredbeni analiza niza općinskih studija slučaja dati uvid u proceduru donošenja i različitu dosljednost u primjeni odluka, ovisno o svakodnevnim lokalnim prilikama smještenim između intervencije viših i nižih političkih vlasti te načela samoupravljanja. Istraživački tim je također očekivao da će se pokazati splet međuodnosa koji mogu odudarati od proklamiranih ideala te tako svjedočiti o položaju moći, društvenoj umreženosti, stanju zajamčenih prava i sloboda, nadzoru i udovoljavanju različitim interesima. Povrh toga, planirana metodološka historiografska polazišta počivala su na perspektivi društvene, kulturne, političke i ekonomske povijesti, povijesti svakodnevice i povijesti mentaliteta, naravno uz već navedeno povezivanje pogleda odozdo i odozgo, horizontalne i vertikalne komunikacije, odnosno mikropovijesti s makropovijesnim okvirom. Dostupno i korišteno arhivsko gradivo, novine, bilteni, planovi, programi, izvještaji i drugi izvori omogućili su istraživačkom timu da u najvećoj mogućoj mjeri slijedi planirani tijek istraživanja te interpretacijom izvora dođe do odgovarajućih zaključaka o učinkovitosti mikrostruktura kasnoga socijalizma: njihovu birokratskom zaplitanju usred debirokratizacije, njihovu sprječavanju inicijative građana dok se promiče socijalistička neposredna demokracija, njihovu nametanju rješenja odozgo dok se odozdo izabrani delegati ne snalaze i ne osposobljavaju, konačno i njihovu stalnom traženju boljih rješenja dok se ona razmjerno nova ne pokazuju djelotvornima. I dok je negdje i nekada zapinjalo, uz punu svijest o tome i postojanu kritiku, povoljne okolnosti i prodorni pojedinci na drugim su mjestima ili u drugom vremenskom odsječku sustav uspijevali

učiniti funkcionalnim i uspješnim. I po tome se samoupravni socijalizam ne razlikuje od ranijih i kasnijih povijesnih iskustava. Razliku čine nastojanja na povezivanju građana u solidarnu samoupravnu zajednicu rada i stanovanja, zajednicu i dalje društveno nejednakih, no ravnopravnijih nego prije i poslije modernizacijskoga projekta u čijoj su kasnoj, i u mnogočemu zamorom sve češće opterećenoj, fazi sedamdesetih i osamdesetih sudjelovali.

Među suradnicima na projektu bilo je već iskusnih istraživača, onih koji su na dobrom putu da to postanu te početnika koji dovršavaju poslijediplomski studij. Svima je proteklo razdoblje bilo izazovno jer je putovanja i boravak u arhivima, kao i vrijeme za analizu prikupljenog i pisanje, trebalo uskladiti s ograničenjima koja su donosili pandemija i potresi. Osim toga, mlađi suradnici u stalnoj su potrazi za odgovarajućim radnim mjestom. Neposredno nakon obrane doktorata na Europskom sveučilišnom institutu (EUI) u Firenci Anita i Saša bili su na pola godine, koliko je projektni proračun dopuštao, zaposleni kao poslijedoktorandi. Njihove disertacije nisu dio rada na projektu, ali jesu znanstvena potvrda osposobljavanja u područjima kulturne povijesti i poslovne povijesti, dvama istraživačkim pristupima važnima za Mikrosocijalizam. Tina je bila zaposlena četiri godine zahvaljujući programu HRZZ-a Projekt razvoja karijera mladih istraživača – izobrazba novih doktora znanosti te se uskoro očekuje obrana njezine doktorske disertacije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, na temu na kojoj je radila u okviru Mikrosocijalizma. Tomislav se timu pridružio bez ugovora o radu u drugom poluvremenu, sredinom 2021., i preuzeo temu kojom se do tada bavio Christian Axboe Nielsen. Anitu je kulturna povijest socijalističke Jugoslavije u međuvremenu odvela do Sveučilišta Nova u Lisabonu. Iz Chiarina višegodišnjega zanimanja za povijest žena u socijalizmu nedavno je proizašao i njezin novi projekt koji financira European Research Council (ERC). Magda ustrajno radi na povijesti medija. Iza svih nas niz je radnih sastanaka u Puli i na daljinu, rasprava i razgovora, istraživačkih boravaka, javnih predavanja i gostovanja, sudjelovanja na znanstvenim skupovima u Hrvatskoj i inozemstvu, uključujući i Socijalizam na klupi i Doktorsku radionicu u Puli. Sve to ostavlja dobre temelje za moguću suradnju u budućnosti. Osim ovoga zbornika, projekt u naslijeđe ostavlja brojne radove u znanstvenim časopisima i jednu monografiju, no

objavljivanje će se nastaviti i dalje, nakon izlaska zbornika, u razdoblju koje slijedi neposredno po zaključenju projekta. Time će se zaokružiti svojevrsni desetogodišnji ciklus koji je na pulskom sveučilištu, oko Centra za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma, okupio veći broj znanstvenika koji su radili na ovome i na prethodnom trogodišnjem uspostavnom istraživačkom projektu *Stvaranje socijalističkoga čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenškoga socijalizma*, s istoimenim zbornikom i drugim publikacijama, koji je također financirala Hrvatska zaklada za znanost. Prvi je projekt prijavljen 2013., ovaj završava 2023., a biti istraživačem i voditeljem u oba je slučaja bio izazov i zadovoljstvo. U prvom smo projektu pratili izgradnju pojedinca kao svestranoga socijalističkog čovjeka, a u drugom djelovanje radnoga čovjeka i građanina u lokalnoj zajednici. Na neki način smo se u hodu i mi mijenjali te se oblikovali kao pojedinci i kao mala istraživačka zajednica u prostoru između utopijske vizije i stvarnih dometa. Pritom, možda pomalo tvrdoglavo ili samo uporno, iskustvo rada na oba projekta imamo Anita, Magda i ja.

Na kraju, kao voditelj projekta i urednik zbornika, zahvaljujem Aniti, Chiari, Magdi, Saši i Tini kao autorima na suradnji. Stalnu podršku pružao nam je Ulf Brunnbauer kao konzultant projekta. Hvala i njemu, kao i Ani Kladnik i Goranu Musiću koji su zbornik recenzirali i pomogli nam svojim napomenama. Zahvaliti treba nepoznatim kolegicama i kolegama koji su u prijavnoj fazi prepoznali naš projektni prijedlog te Hrvatskoj zakladi za znanost na financiranje. Također i Srednjoj Europi koja je u području historiografije u Hrvatskoj već dugo izvrstan izdavač. U neko drugo vrijeme možda bismo zahvaljivali određenom SIZ-u, republičkom sekretarijatu, izdavačko-knjižarskoj radnoj organizaciji, centru za kulturu ili centru za teoriju i praksu samoupravljanja, no to ostavljamo povijesnim akterima na stranicama koje slijede.

Igor Duda

Mikrosocijalizam ili što je dovoljno malo? Društveno samoupravljanje između općine, mjesne zajednice i kućnog savjeta

Bio jednom jedan neboder zvan Jugoslavija, smješten nedaleko od hotela Jugoslavija, na adresi Ulica Clare Zetkin 7, u Mjesnoj zajednici Jugoslavija, u beogradskoj Općini Zemun.¹ Na njegovih osamnaest katova stanovalo je više od pet stotina stanara pristiglih „sa raznih strana i sa različitim shvatanjima i mentalitetima“. U želji da „život učine lepšim“ rado su se odazivali na pozive da zajedničkim radom zgradu i okolne zelene površine čine urednima. Na krovu su uredili terasu sa stolovima, stolicama i suncobranima pod kojima su posebno ugodna bila ljetna druženja. S pogledom na Dunav i uz vodstvo omiljenoga predsjednika Kućnog savjeta Krste Voštinareva, zvanoga čiča Lala, na terasi su uz kavu održavali sastanke i zborove stanara te raspravljali o problemima zgrade, mjesne zajednice i općine. Pioniri, omladinci i stariji, aktivisti Socijalističkoga saveza radnog naroda i članovi Saveza komunista, djelovali su složno i postigli da se u neboderu „nitko ne osjeća osamljenim, ni onaj tko živi sam u stanu“. I u bližem susjedstvu stanari su gajili dobre međusobne odnose, uređivali su društvene prostorije u zgradama, sadili drveće i cvijeće, uplaćivali u fond solidarnosti za žalosne i radosne prigode. Crveni križ prikupljao je pomoć potrebitima, stanarima je mjereno krvni tlak. Ukratko, u nastojanjima za slogom i protiv usamljenosti vladalo je ozračje opisivano narodnom izrekom „čovjek se na čovjeka naslanja“, što je bilo važno „jer ‘okovanost betonom’ gradskog čovjeka, modernizacija njegovog života, elektronika i kompjuterizacija njegovog domaćinstva uzimaju ozbiljan danak druženju i susretanju ljudi, otupljuju i potiskuju čovečnost i humanost“.

¹ „Druženje na – krovu solitera“, *Mjesna zajednica (MZ)*, 1, 1988.

Gustu i opipljivu bajkovitu ovojnicu oko nebodera Jugoslavije i istoimene mjesne zajednice načela je tek zadnja rečenica članka objavljenoga na početku 1988., u već dvadeset i osmom godištu beogradsko-zagrebačkoga lista *Mjesna zajednica*, podnaslovljenoga kao „tribina samoupravljanja i društvenog standarda“, specijaliziranoga mjesečnika u izdanju Konferencije za razvoj mjesnih zajednica i Savezne konferencije SSRNJ. U tom naglom otriježnjenju pokazalo se da su negdje u stvarnosti postojali i sugrađani koje je trebalo spasiti, ljudi otuđeni i zarobljeni iza armiranoga betona, stanari koje je suvremena tehnologija svojim električnim uređajima udaljila od susjeda. Međutim, to nimalo ne umanjuje zavodljivost idilične zajednice čiji se prizori utopijskoga života nižu oko uzornoga nebodera, jednako modernoga i betonskoga poput ostalih. U stvarnosti je svagdje bilo i jednih i drugih susjeda, kako otuđenih i nepovjerljivih tako i onih uronjenih u zajedništvo. U takvom kontrastu neotuđeni i složni stanari nisu tu kako bi one naivne iz druge skupine naveli da pljesnu rukama i nađu se u njihovu boljem svijetu, daleko od svojih nevolja, kao da su zašli u najčarobniji kutak Šume Striborove gdje s ograde promatraju idealnu kućnu samoupravu. Oni su tu kako bi ostale naveli da vlastitom akcijom razriješe svoju nevolju, stanje u svojoj zajednici i u svojem vremenu, jer tome pouka bajke – i svakoga sličnog članka u *Mjesnoj zajednici* – i služi.

Međutim, između države Jugoslavije i nebodera Jugoslavije veliki je raspon unutar kojega je bio smješten cijeli upravni sustav saveznih, republičkih, pokrajinskih i općinskih tijela vlasti pa naniže prema mjesnim zajednicama i kućnim samoupravama. Bila je to razgrana-ta hijerarhija dužnosnika, predstavnika i službenika čije su upravne moći trebale slabjeti odumiranjem države, ali i lepeza delegata, aktivista i samoupravljača čija je uloga morala biti sve važnijom kako je jačalo društveno i radničko samoupravljanje. Postavlja se stoga pitanje na kojim je katovima države Jugoslavije socijalizam mogao dati najviše, ili koliko je mala ili velika morala biti zajednica da bi bila stvarna i humana, da bi u njoj na najbolji način zaživjela načela društvenoga samoupravljanja i neposredne socijalističke demokracije, da bi birokratizacija i etatizacija s otuđenom vlasti bile zaboravljene, da bi radni ljudi i građani aktivno sudjelovali i suodlučivali te svoje vlasništvo, interese i potrebe doista smatrali svojim i zajedničkim. Nešto je mogla općina kao „država u malom“, nešto mjesna zajednica

kao „proširena obitelj“, nešto kućna samouprava kao „velika obitelj“. No, čak ni Edvard Kardelj – svojevrsni Stribor ove stvarnosti, odnosno „otac mjesnih zajednica“ – nije bio „siguran da će ljudi dobro primiti takav sistem da moraju u svakoj kući ili bloku držati sastanke i političke diskusije, da tamo predlažu kandidate i da moraju to da izglasaju na zborovima“.² O tim dvojabama i prijemorima pisanih je izvora i previše, a u ovom će radu ključni biti dokumenti s raznih razina Socijalističkog saveza radnog naroda, kao krovne društveno-političke organizacije, članci objavljeni u listu *Mjesna zajednica*, ustavi, zakoni i jedan nezaobilazni politički program.

Općina kao „država u malom“

U nastojanjima prema deetatzaciji, debirokratizaciji i decentralizaciji Jugoslavija je konačni oblik administrativno-teritorijalne podjele izgradila tijekom šezdesetih i njezine republike zadržale su ga najmanje do kraja svojega sudjelovanja u zajedničkoj federativnoj državi. Prethodno je razdoblje započelo s narodnooslobodilačkim odborima koji su tijekom Drugoga svjetskog rata oblikovani na slobodnom teritoriju da bi u miru prerasli u narodne odbore, dok su osnovne jedinice bile grad i kotar.³ Narodna Republika Hrvatska bila je 1947. upravno podijeljena na 2.278 područja mjesnih narodnih odbora, 18 gradova i 81 kotar. Od 1949. do 1951. između republičkih i lokalnih vlasti, uz poštivanje zemljopisnih, političkih i gospodarskih kriterija, postojala je regionalna podjela na Grad Zagreb i šest oblasti sa sjedištima u Rijeci, Splitu, Karlovcu, Zagrebu, Bjelovaru i Osijeku. Godine 1952. uvedene su općine, ali samo kao dio dvojne podjele koju su činili općine i gradovi na nižoj te kotari na višoj razini. Taj je složeni model dvije godine kasnije uključivao 737 općina, među kojima 59 gradskih općina, i 96 kotara, među kojima sedam gradova sa statusom kotara. Godine 1955. u cijeloj je Jugoslaviji provedena komunalna reforma čiji je rezultat bila jedinstvena podjela koja je

² „Edvard Kardelj – otac mjesnih zajednica“, *MZ*, 3, 1979.; Kardelj, Edvard, *Mjesna zajednica u sistemu socijalističkog samoupravljanja*, NRO Porodica i domaćinstvo, Zagreb, 1985., 202.

³ O podjeli prije šezdesetih: Žuljić, Stanko, „Regionalno i teritorijalno ustrojstvo Hrvatske u razdoblju između godina 1945.-2000.“, *Ekonomski pregled*, 1-2, 52, 2001., 5-7; Koprić, Ivan, „Razvitak formiranja društveno-političkih zajednica u SFRJ“, *Pravnik*, 1, 35, 1987., 20-22.

na najnižoj razini predviđjela isključivo općine i značajno smanjenje broja jedinica, dakle njihovo okrupnjivanje u veće funkcionalne cjeline. Drugim riječima, bio je to prijelaz s politipskog (gradovi i općine) na monotipski (općine) ustroj pri čemu je stvorena nova kvaliteta u sadržaju općinske vlasti i pretpostavka za njezin budući samostalniji samoupravni razvoj.⁴ Općina je tada u Hrvatskoj bilo 299, i njihov se broj sljedećih godina smanjio za dodatnih nekoliko desetaka, a bile su okupljene u 27 kotara.

Broj jedinica ne govori mnogo o sadržaju njihova rada, no komunalna je reforma zato svoje zapaženo mjesto dobila u Programu Saveza komunista Jugoslavije iz 1958., dokumentu koji je opisao tadašnje prilike u zemlji i svijetu te donio sliku razvoja socijalističkoga čovjeka i budućega komunističkog društva, „carstva slobode“ kojemu prijelazna socijalistička faza treba težiti.⁵ Ta je slika bila podložna stalnim promjenama, između ostaloga i radi usavršavanja neposredne socijalističke demokracije čiji bi alati morali biti bliski i prilagođeni stvarnom, „živom“ i „radnom“ čovjeku kao „svestranoj“ i „slobodnoj stvaralačkoj ličnosti“. Radničko se samoupravljanje provodilo tada već devetu godinu, no komunisti su, programski odustavši od trajnog apsolutnog monopola partije, dobili i dodatni zadatak: pripremiti i odgojiti građane za društveno samoupravljanje, za nove oblike neposredne demokracije kojih neće biti ako se ne budu razvijale „inicijativa masa“ i „kreativnost masa“, odnosno „stvaralačka aktivnost novog društva“. U stvaranju angažiranih građana cilj je bio izgraditi mehanizam koji „omogućava širokim narodnim masama da stalno budu aktivan i odlučujući politički činilac, učestvujući svakodnevno i neposredno u upravljanju privredom, u državnim poslovima i ostalim zajedničkim poslovima društva“, dakle ostvarivanje „bespartijske direktne socijalističke demokracije“ što će postupno voditi do „odumiranja pojedinih funkcija države, odnosno njihovog pretvaranja u funkcije društvenog samoupravljanja“. ⁶ Samoupravljanje kao oblik „nove političke strukture društva“ trebalo je provoditi

⁴ Koprić, 20, 22.

⁵ Usp. Duda, Igor, „Uvod: od nazadnosti do svemira, od projekta do zbornika“, *Stvaranje socijalističkoga čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma*, ur. Igor Duda, Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb, Pula, 2017., 5-14.

⁶ *Program Saveza komunista Jugoslavije. Prihvaćen na Sedmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije (22–26. travnja 1958. u Ljubljani)*, Stvarnost, Zagreb, 1965., 158-159.

u radničkim savjetima i u „osnovnim ćelijama društvenog uređenja, u komunama“ koje su, putem tijela u kojima bi sudjelovali zainteresirani građani i organizacije, morale postajati „osnovnom i najizrazitijom organizacijom samoupravljanja na teritorijalnoj osnovi“ sa strukturom „u kojoj se usklađuju individualni i kolektivni interesi“. ⁷ Takve komune zapravo su „lokalne zajednice“ koje će u općini kao „lokalnoj jedinici“ svoje potrebe zadovoljavati samoupravljanjem. ⁸

„Kao politički oblik upravljanja – ostvaren putem narodnih odbora, širokih političkih i stručno-kvalificiranih savjeta, zborova birača, referendum, mjesnih odbora, stambenih zajednica i drugih oblika neposrednog upravljanja – komuna predstavlja najizrazitiju instituciju neposredne socijalističke demokracije koja ostvaruje vladavinu radnog naroda preko samih radnih ljudi i za njih same. Uzimajući sve više u svoje ruke upravljanje društvenim poslovima i raspoložujući odgovarajućim sredstvima za njihovo vršenje, komuna nije samo, pa ni prvenstveno, škola demokracije, već je sama ta demokracija osnovna ćelija samoupravljanja građana zajedničkim poslovima. [...] U statutu komune svaki građanin treba da nalazi svoja prava i svoje obaveze kao i svoje mogućnosti upravljanja komunom, a preko nje, kao i preko drugih organa društvenog samoupravljanja, i društvom uopće.“ ⁹

U razrađivanju instrumentarija socijalističke neposredne demokracije i iznalaženju upravno-teritorijalnog okvira u kojem bi on mogao djelovati stiglo se početkom šezdesetih do nastavka komunalne reforme. Pitanje je bilo vrlo aktualno u raznim političkim forumima, tako i u Stalnoj konferenciji gradova Jugoslavije koja je svoje godišnje skupštine posvetila društvenom samoupravljanju u komuni i ulozi općine u novom ustavu, a sa sličnim zanimanjem i kasnije je obrađivala teme poput mjesta općine u samoupravnoj integraciji društva i ustavnim promjenama. ¹⁰ Novi ustroj i sljedeće dugotrajno razdoblje najavilo je rješenje iz 1962. kojim je Hrvatska podijeljena na 111 komuna ili općina (potonji izraz postupno će prevladati i proširiti svoje značenjsko polje), uključujući više zagrebačkih, te devet kotara. ¹¹

⁷ Isto, 159-160, 165-166.

⁸ Usp. Pusić, Eugen, *Komuna i općina*, Informator, Zagreb, 1981.

⁹ *Program SKJ*, 166-168.

¹⁰ Arhiv Jugoslavije (SR-AJ), 495 Stalna konferencija gradova i općina Jugoslavije (SKGOJ), 4, Aktuelni problemi delovanja sistema društvenog samoupravljanja u komuni, Niš, 1961.; 5, Opština u novom ustavnom sistemu, Titograd, 1962.

¹¹ O podjeli šezdesetih i kasnije: Žuljić, 9-11; Koprić, 23-24.

Kasnije je bilo manjih promjena u rasponu između 102 i 115 općina, što je najviše ovisilo o promjenjivoj podjeli Zagreba, dok se u Jugoslaviji broj kretao između 500 i 581, iako je osamdesetih uspostavljen na oko 530. U Hrvatskoj je ustroj bio vrlo stabilan točno tri desetljeća, do donošenja novoga prema zakonu s kraja 1992. godine. Budući da su općine šezdesetih najčešće oblikovane oko gradova dovoljno snažnih da mogu okupljati manja naselja i ruralni prostor u svojoj okolici, dnevne migracije te razni oblici administrativne, sudske, policijske, gospodarske, infrastrukturne, prometne, komunalne, obrazovne, zdravstvene i druge povezanosti unutar područja velikih socijalističkih općina očuvani su i desetljećima kasnije. Devet kotara iz 1962. sjedišta je imalo u Osijeku, Bjelovaru, Varaždinu, Zagrebu, Sisku, Karlovcu, Splitu, Rijeci i Puli. Potonja dva spojena su 1967., no kasnije te godine Hrvatska ionako ukida regionalnu podjelu – jer kotari su postajali „etatističke tvorevine koje stoje na putu samoupravnoj transformaciji općina“¹² – i ona će se kao obaveza ponovno pojaviti tek u Ustavu iz 1974. godine. Među ostalim, takvim se povezivanjem nastojalo prevladati nevoljkost mnogih općina prema horizontalnoj dobrovoljnoj suradnji.¹³ Zajednice općina, kao novih osam, deset pa jedanaest regija, uključujući i Gradsku zajednicu općina Zagreb, potrajale su do ustavnih promjena 1990., no već od 1986. sa smanjenim ovlastima, a od 1988. ponovno kao neobavezan oblik udruživanja. Kao druga gradska zajednica općina pojavila se 1986. GZO Split, nastala podjelom prevelike splitske općine na općine Kaštela, Solin i Split.¹⁴ Bio je to proces pomalo nalik promjeni državnih granica te je tijekom nekoliko godina aktivirao tisuće građana koji su na iznimno posjećenim zborovima iskazivali nezadovoljstvo postupanjem Općine Split prema Kaštelima i Solinu.¹⁵ U uzavrelim raspravama općinski službenici i dužnosnici nazivani su etatistima i neprijateljima samoupravljanja i socijalizma, a predvod-

¹² Hrženjak, Juraj, *Lokalna i regionalna samouprava u Republici Hrvatskoj*, Informator, Zagreb, 2004., 19.

¹³ Pusić, Eugen, *Upravni sistemi, knj. 2*, Grafički zavod Hrvatske, Pravni fakultet u Zagrebu, Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom, Zagreb, 1985., 127.

¹⁴ Koprić, 23.

¹⁵ Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), 1228 Republička konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske (RK SSRNH), 1544. Vidi: Duda, Igor, *Socijalizam na kućnom pragu. Mjesna zajednica i svakodnevica društvenog samoupravljanja u Jugoslaviji*, Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb, Pula, 2023.

nici odvajanja pak separatistima i frakcionašima. Kaštelani su Splitske optuživali da maćehinski ubiru i troše njihov novac, a ne daju im što im pripada i ne zadovoljavaju njihove potrebe pa bi, smatrali su inicijatori promjene, samostalna općina bila jedini jamac poštivanja samoupravnog socijalizma i daljeg razvoja dobrosusjedskog bratstva i jedinstva. Naposljetku je tako bilo i dogovoreno.

Ustavom iz 1974. općina je bila definirana kao „samoupravna i osnovna društveno-politička zajednica utemeljena na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi“. ¹⁶ Iznad nje postojale su šire društveno-političke zajednice, poput zajednica općina, pokrajina i republika, no ne i uže. Iz dugoga popisa prava i dužnosti općine izdvojiti se mogu sljedeći poslovi: stvaranje životnih i radnih uvjeta zadovoljavanjem materijalnih, socijalnih, kulturnih i drugih potreba; usklađivanje gospodarske djelatnosti s onom u području odgoja i obrazovanja, kulture, tjelesne i tehničke kulture, zdravstva, skrbi za djecu, socijalne zaštite, komunalnih službi, stanovanja i opskrbe; obavljanje poslova od zajedničkog i općeg interesa; osiguravanje uvjeta za zapošljavanje i briga o nezaposlenima; zaštita sloboda, prava i dužnosti čovjeka i građanina, zaštita sigurnosti, javnog reda i mira, zaštita samoupravnih prava i društvenog vlasništva; zaštita boraca, žrtava fašističkog terora i njihovih obitelji; prostorno planiranje, zaštita okoliša i prirodnih bogatstava; obrana i samozaštita i drugo. ¹⁷ Građani su o tim pitanjima u općini odlučivali putem organiziranja u osnovne organizacije udruženoga rada (na radnom mjestu), mjesne zajednice (u mjestu stanovanja), samoupravne interesne zajednice (radi ostvarivanja zajedničkih interesa i potreba prikupljanjem i raspodjelom dijela dohotka), društveno-političke organizacije (učlanjivanjem u Savez komunista, Socijalistički savez radnog naroda, Savez sindikata, Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata i Savez socijalističke omladine). ¹⁸ U svojim različitim svojstvima građani su bili zastupljeni u trodomnim općinskim skupštinama: kao radnici u vijeću udru-

¹⁶ *Ustav SFRJ*, Narodne novine, Zagreb, 1986., čl. 116; *Ustav SRH*, Narodne novine, Zagreb, 1986., čl. 166.

¹⁷ *Ustav SFRJ*, čl. 117; *Ustav SRH*, čl. 169.

¹⁸ O DPO vidi: Pusić, 325. O primjeru samoupravljanja u Velenju u Sloveniji vidi: Kladnik, Ana, „Local Self-Governance, Voluntary Practices, and the Sinnwelt of Socialist Velenje“, *Making Sense of Dictatorship. Domination and Everyday Life in East Central Europe after 1945*, ur. Celia Donert, Ana Kladnik, Martin Sabrow, Central European University Press, Budimpešta, 2022., 83-109.

ženog rada, kao stanovnici naselja u vijeću mjesnih zajednica i kao građani putem delegata iz društveno-političkih organizacija u društveno-političkom vijeću. Delegatski sustav podrazumijevao je i formiranje delegacija i slanje delegata koji bi radnike i građane zastupali u drugim tijelima poput SIZ-ova za različita područja iz općinskoga djelokruga, od obrazovanja i kulture do stambeno-komunalnih djelatnosti. Međusobni odnosi i interesi u društveno-političkoj zajednici uređivani su samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima; prvim unutar mjesnih zajednica, SIZ-ova i drugih samoupravnih organizacija i zajednica, potomjima između različitih organizacija radi ostvarivanja šireg ili općeg društvenog interesa. O važnim odlukama raspravljalo se i odlučivalo na zborovima građana i putem referendumu. Sva samoupravna prava i društveno vlasništvo bili su pod posebnom društvenom zaštitom koju su, među ostalima, u općini provodili i društveni pravobranioci samoupravljanja.

Namijenjene joj poslove općina je obavljala za svoje brojno stanovništvo. Usporedba naseljenosti i broja općina pokazuje da je 1971. u 500 jugoslavenskih općina prosječno živjelo 41.046 stanovnika.¹⁹ Deset godina kasnije nije bilo većih promjena: 42.552 stanovnika i 527 općina.²⁰ Raspon se tada kretao od 29.215 u Crnoj Gori do 72.019 na Kosovu, dok je Hrvatska s 40.721 stanovnikom bila najbliže saveznom prosjeku.²¹ Godine 1989. naseljenost 533 općine i dalje je bila vrlo raznolika te, uz druge čimbenike, uvjetovana prirodnim zemljopisnim obilježjima i površinom općine: 220 općina imalo je samo do 25 tisuća stanovnika, 162 između 25 i 50 tisuća, 111 između 50 i 100 tisuća, dok je na području 40 općina živjelo više od 100 tisuća stanovnika.²² Razlike su i unutar Hrvatske bile znatne pa je prema popisu stanovništva iz 1981. najmnogoljudnija općina bila splitska s 236.226 (nakon podjele sa 180.571 druga iza riječke), a daleko najmanja lastovska sa samo 962 stanovnika.²³ Godine 1989. u Jugoslaviji je bilo 26 općina površine do 49 km², od toga osam u Hrvatskoj (sve unutar GZO Zagreb), ali bilo je i 18 općina većih od 1.200 km², od čega dvije u Hrvatskoj (Gospić

¹⁹ *Statistički godišnjak Jugoslavije* (SGJ), 1972., 65; SGJ-74, 372.

²⁰ SGJ-84, 434-435; SGJ-89, 631.

²¹ Izračun prema: SGJ-84, 435; SGJ-89, 631.

²² SGJ-89, 631-632.

²³ *Statistički godišnjak Hrvatske* (SGH), 1990., 370-375.

i Slavonska Požega); na području trideset jugoslavenskih i osam hrvatskih općina bilo je čak 130 i više naselja, dok su manje od deset naselja obuhvaćale četiri hrvatske i 30 općina u Jugoslaviji.²⁴

Što veća i brojnija općina, to je njezina vlast bila udaljenija od prepoznavanja svakodnevnih potreba građana, posebno u udaljenijim naseljima. K tome je često bila optuživana za birokratizam i etatizam te za nedostupnost svojih službi i otuđivanje ponekad omraženih „općinara“. Osamdesetih su se stoga čak i općinska vijeća potrošača, primjerice u Karlovcu, počela baviti zaštitom građana kao korisnika usluga, odnosno stranaka u općinskim službama.²⁵ Povrh toga, ustavne i zakonske postavke sigurno su vodile u smjeru lokalne autarkičnosti.²⁶ Zbog širine djelokruga i samostalnosti u poslovima, općina je ponekad nazivana „samodovoljnom mini-državom“ „državom u malom“, „državnom organizacijom“ kojoj je Ustav dao suverenost, i to sve češće krajem osamdesetih tijekom rasprava o društvenoj reformi.²⁷ Smatralo se, a često je to u najvišim tijelima SSRN artikulirao njihov višegodišnji član Juraj Hrženjak, da je općina izrasla u smetnju samoupravljanju i da koči građane u ostvarivanju njihovih prava.

„Pa ti radni ljudi kada nešto odluče u svom interesu, a nije na štetu društva, onda bi to trebalo da ima obavezu ulogu. A to nema ni jednim propisom.“²⁸

„Građani u općini vrlo često ostvaruju svoja samoupravna prava i slobode na ponižavajući način: mole, čekaju pred vratima referenata, pred šalterima... Vrijeme je da građanin postane subjekt u političkom sistemu i u općini.“²⁹

Nešto više od stotinu općina u Hrvatskoj po području i nadležnostima bilo je zapravo slično ranijoj višoj razini uprave – kotarima s

²⁴ SGJ-89, 631.

²⁵ „Savjet potrošača pri radnim zajednicama karlovačkih organa uprave“, *MZ*, 3, 1987.

²⁶ Tomac, Zdravko, „Razvoj i osnovne karakteristike primarnih lokalnih zajednica u socijalističkoj Jugoslaviji“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 9, 1977., 94.

²⁷ „S kakvom općinom u Evropu?“, *MZ*, 4, 1990.; HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 484, Teze: Mjesne zajednice u društvenoj reformi, Hrženjak, 6.6.1989.; „Što očekuje mjesne zajednice u 1990. godini“, *MZ*, 12, 1989. Vidi: Duda, *Socijalizam na kućnom pragu*.

²⁸ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-9142, Predsjedništvo RK, Magnetofonski zapisnik sjednice, 30.6.1987. (Hrženjak).

²⁹ „Kakvu mjesnu zajednicu želimo sutra: Neka načelna i otvorena pitanja reforme komunalnog sistema“, *MZ*, 10-11, 1989.

početka pedesetih. Sve to znači da se već zarana u duhu društvenog samoupravljanja počeo tražiti način za povećanje funkcionalnosti općine, za njezinu djelotvornu podjelu na manje cjeline u kojima bi glas građana više dolazio do izražaja. Bile bi to cjeline koje ne bi bile društveno-političke zajednice i u kojima bi se najzornije na djelu moglo vidjeti odumiranje države. Sigurno je ipak da se općina, suprotno nekim prijedlozima, do kraja socijalizma nije uspjela transformirati u asocijaciju ili zajednicu mjesnih zajednica.³⁰ Time bi izgubila etatiističku polugu vlasti, a društvo po procjeni vladajućih možda ipak nije bilo u razvojnoj fazi koja bi to dopuštala. Međutim, mjesna zajednica imala je priliku za drugačiji put.

Mjesna zajednica za „proširenu obitelj“

Godine 1946. u Hrvatskoj je bilo 4.399 mjesnih narodnih odbora čije su se nadležnosti i broj sljedećih godina smanjivali, i to poprilično jer je broj do 1950. uslijed centralizacije pao na samo 1.922.³¹ Komunalnom reformom iz 1955. nije bila uređena podjela na najniže jedinice, već je to bilo prepušteno općinama.³² Prazninu su lokalno zauzimali mjesni odbori koji su bili zamišljeni kao tijela neposredne demokracije, ne tijela vlasti, no njima su se temeljem saveznoga zakona 1959. u urbanim naseljima, a u Ljubljani već dvije godine ranije, kao potencijalno važna karika pridružile stambene zajednice.³³ Takva dvojnost, politipska podjela na najnižoj razini, nestala je Ustavom iz 1963. koji prvi put spominje novu mogućnost organiziranja građana, nazvanu mjesna zajednica, čiji je zadatak bio zamijeniti i mjesni odbor i stambenu zajednicu pri čemu je, smatralo se, preuzimala najbolje od oba dotadašnja koncepta. Takav rasplet u teritorijalnom udruživanju građana – s uvođenjem upravo mjesne zajednice kao zamjene koju treba čim prije afirmirati i koja će biti pogodnija od općine za udruživanje sredstava iz radnih organizacija – nazirao se u društveno-političkim raspravama već 1961. godine.³⁴

³⁰ Tomac, „Razvoj“, 98; HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 484, Teze: Mjesne zajednice u društvenoj reformi, Hrženjak, 6.6.1989.

³¹ Tomac, „Razvoj“, 85.

³² Koprić, 25.

³³ Koprić, 25; Tomac, „Razvoj“, 89.

³⁴ SR-AJ, 495 SKGOJ, 4, Aktuelni problemi delovanja sistema društvenog samoupravljanja u komuni, prir. Dragutin Kosovac, referat za Godišnju skupštinu SKGJ, Niš, 1961.

Model stambene zajednice krajem pedesetih se sastojao od suradnje u gradskom naselju koje bi po svojem opsegu i potrebama moglo tvoriti zajednicu življenja gdje bi kućanstva dijelila zajedničke servise i tako lakše obavljala svakodnevne poslove koje suvremena obitelj i suvremena zaposlena žena ne mogu izbjeći. Zajedničke stambene zgrade, praonice, restorani društvene prehrane, obrtničke usluge, ali i jaslice, vrtići i ambulate trebali su biti ključna pomoć koja će život činiti jednostavnijim i zajednicu povezivati čistim rubljem, toplim obrokom, odgojem djece, osmišljenim društvenim životom, samopomoći i samoupravom. Koncept je u osnovnim crtama bio predstavljen u Programu SKJ 1958. godine. Stambene zajednice, kako je bilo zacrtano, trebale su pružiti „svakodnevnu pomoć i uslugu“ te pridonijeti stvaranju „društvene tehničke baze porodičnog domaćinstva“ pritom povezujući općinu „s akcijom i inicijativom neposredno zainteresiranih građana“ čija će samoupravna tijela upravljati servisima.³⁵ Praktičnu sliku stambene zajednice građani su mogli vidjeti na izložbama Porodica i domaćinstvo, postavljenima na Zagrebačkom velesajmu 1957., 1958. i 1960. uz isticanje slogana „zajednica preuzima danas veliki dio brige za porodicu“ i „stambena zajednica – proširena porodica“.³⁶ Naziv izložbe povezan je pak sa Saveznim odborom Porodica i domaćinstvo, izdavačem lista *Porodica i domaćinstvo* od 1959., uskoro preimenovanim u *Stambena zajednica* pa *Mjesna zajednica*. Prateći mijene u društveno-političkom sustavu Savezni odbor 1971. je postao Savezna konferencija Mjesna zajednica i porodica, a 1983. Konferencija za razvoj mjesnih zajednica Jugoslavije, ostajući unutar SSRN i djelujući s koordinacijskim odborima za mjesne zajednice u republičkim konferencijama SSRN.

U međuvremenu je Ustav 1963. donio koncept neobavezne mjesne zajednice kao samoupravne zajednice građana.³⁷ Šezdesetih nastaju opširnije teorijske razrade socijalističke demokracije, odnosno svojevrsnoga spuštanja socijalizma dublje u lokalnu zajednicu, u primjerenije okruženje za društveno samoupravljanje i neposrednu demokraciju, na način sličan onome na radnom mjestu gdje se primjenjivalo radničko

³⁵ Program SKJ, 166-167.

³⁶ Galjer, Jasna, „Uloga dizajna u svakodnevnom životu na izložbama Porodica i domaćinstvo 1957.-1960. godine“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 35, 2011., 277-296.

³⁷ Ustav SFRJ, Narodne novine, Zagreb, 1963., čl. 104; Ustav SRH, Narodne novine, Zagreb, 1963., čl. 147.

samoupravljanje. Razrješavajući „dilemu između tradicionalnog ‘makrosocijalizma’ i modernog ‘mikrosocijalizma’” i pod pretpostavkom da se društvo može mijenjati samo kad se socijalizam ostvari „u malim grupama ili ‘grupama lice u lice’“, zauzima se stajalište o „mikroorganizmima“ koji društvu daju „spontanost“ i „prozračnost“ jer će u malim zajednicama izoliran i podređen pojedinac lakše postati društven i slobodan.³⁸ To bi trebalo pridonijeti detotalitarizaciji i debirokratizaciji društva jer se „ljudski i grupni pluralizam“ ostvaruje uključivanjem „što većeg broja ‘svih’“ u društveno samoupravljanje. S druge strane, upozoravalo se, to također znači da pri kolektivnom donošenju odluka oni koji odlučuju moraju imati približno istu razinu zainteresiranosti i osobne odgovornosti, kao i tolerancije i discipline. Put kojim bi trebalo ići stoga određuje „čitava nova teorija socijalizma: ‘mikrosocijalizam’ ili čak ‘mikromarksizam’”.³⁹ Praktična iskustva vrijedna usporedbe tražila su se u Pariškoj komuni, Lenjinovim sovjetima i Narodnooslobodilačkoj borbi.

Put u mikrosocijalizam razrađen je Ustavom 1974., dodatne važne odrednice dobio je saveznom Zakonom o udruženom radu 1976. i Rezolucijom o daljnjem razvoju mjesnih zajednica koju je 1979. donijela Skupština SFRJ, a u Hrvatskoj i Zakonom o mjesnim zajednicama iz 1983. godine. Hrvatski Ustav, gotovo jednako savezno-me, ovako je opisao područje i djelokrug mjesne zajednice:

„Pravo i dužnost radnih ljudi i građana u naselju, dijelu naselja ili u više povezanih naselja jest da se, radi ostvarivanja određenih zajedničkih interesa i potreba, samoupravno organiziraju u mjesnu zajednicu.

U mjesnoj zajednici radni ljudi i građani odlučuju o ostvarivanju svojih zajedničkih interesa i o solidarnom zadovoljavanju zajedničkih potreba u svim pitanjima od neposrednog i svakodnevnog interesa za život i rad ljudi i njihovih porodica, a naročito u pogledu uređivanja naselja, stanovanja, komunalnih djelatnosti, društvene brige o djeci, socijalne zaštite, odgoja i obrazovanja, kulture, fizičke kulture, zaštite potrošača, zaštite i unapređivanja čovjekove okoline, narodne obrane, društvene samozaštite.“⁴⁰

³⁸ Đorđević, Jovan, „Neka pitanja ostvarivanja i razvitka socijalističke demokratije“, *Politička misao*, 2, 1964., 153-182.

³⁹ Isto, 154.

⁴⁰ *Ustav SRH*, čl. 157; usp. *Ustav SFRJ*, čl. 114.

Tim je Ustavom započela, pokazat će se, zadacima i namjerama preopterećena kratka povijest mjesne zajednice unutar delegatskoga sustava. Otada je ona bila obavezan oblik samoupravnog organiziranja građana, dakle pravo i dužnost. Smještena u blizini adrese stanovanja i u slobodno vrijeme svojih stanovnika, povezanih zajedničkim interesima i potrebama, bila je svojevrsna praktična škola samoupravljanja i okruženje u kojem se humanizacijom odnosa bori protiv otuđenja i birokracije.⁴¹ Iako pravna osoba, ona nije bila lokalna jedinica nego lokalna zajednica i kao takva nije trebala biti protuteža nekoj višoj vlasti niti izvršitelj njezinih odluka jer je bila zamišljena kao negacija i centralnog i lokalnog autoriteta čime je, idealno, ukidala svaku otuđenu vlast u korist društvenog samoupravljanja.⁴² Povezivanje građana i aktiviranje njihova potencijala bili su važni radi izbjegavanja desocijalizacije i dehumanizacije jer bi one mogle proizročiti depolitizaciju i stanje u kojem čovjek „može postati sklon svemu antidruštvenom”.⁴³ Podružnice društveno-političkih i društvenih organizacija – među kojima su uz već nabrojane, ovisno o lokalnoj inicijativi i entuzijizmu, mogli biti i Konferencija za društvenu aktivnost žena, Naša djeca ili Crveni križ – radile su stoga, ondje gdje su postojale, na angažiranju građana i pridonosile poticanju aktivizma.⁴⁴ Primjerice, u 84 naselja Općine Pula stanovništvo je 1981. bilo organizirano u 43 mjesne zajednice u kojima je djelovala 21 teritorijalna osnovna organizacija Saveza komunista, ali ukupno čak 271 osnovna partijska organizacija, zatim devet društava Naša djeca te po 14 gradskih i 23 izvangradske organizacije SSRN-a, SUBNOR-a i Crvenoga križa.⁴⁵ Iako to nije baš uvijek i svagdje uspijevalo na željeni način, opće je očekivanje bilo da će upravo članovi mjesnih podružnica, posebno SK i SSRN, izrasti u „društvenu

⁴¹ Hrženjak, Juraj, *Mjesna zajednica. Osnove sistema neposredne socijalističke demokracije na mjestu stanovanja*, Globus, Zagreb, 1974., 132; Gruevski, Zoge, Robert Kramer, „Pogovor”, Kardelj, *Mjesna zajednica*, 247-248.

⁴² Tomac, Zdravko, *Mjesna zajednica u teoriji i praksi*, Izdavačko i propagandno poduzeće Zagreb, Zagreb, 1977., 29, 128, 130.

⁴³ Hrženjak, Juraj, „Uvod”, *Društveno-političke organizacije u mjesnoj zajednici*, ur. Robert Kramer, NP Porodica i domaćinstvo, Zagreb, Beograd, 1973., 12.

⁴⁴ O aktivizmu vidi: Duda, Igor, „‘Radim sve što treba.’ Aktivisti u mjesnim zajednicama u Jugoslaviji 1970-ih i 1980-ih”, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 52, 2020., 731-758.

⁴⁵ Hrženjak, Juraj, *Društvena struktura naselja u SR Hrvatskoj*, Sveučilišna naklada Liber, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom, Zagreb, 1983., 322-329.

snagu, inspiratora i nosioca, podstrekača i koordinatora“ aktivnosti u društvenom samoupravljanju.⁴⁶ U trokutu koji je činio takvu organizaciju društva mjesna zajednica bila je partner OOUR-u i SIZ-u te je s njima u procesu samoupravnoga sporazumijevanja i društvenoga dogovaranja sudjelovala u raspodjeli dohotka i zadovoljavanju zajedničkih potreba građana. Ako je, primjerice, trebalo izgraditi ili proširiti vodovodnu mrežu, mjesna zajednica mogla je s vodovodom i mjerodavnim SIZ-om dogovoriti kako to učiniti na najbolji način. Ako je pak bilo potrebno izgraditi samoposlugu ili na drugi način poboljšati opskrbu, partneri su bili trgovački OOUR i odgovarajući SIZ. U raspravi i odlučivanju sudjelovala su tijela mjesne zajednice: predsjednik, tajnik, savjet, skupština, komisije, odbori, mirovno vijeće, savjet potrošača, ali i zbor građana i odlučivanje referendumom. Kao što su skupštinu činili delegati građana, OOUR-a i društvenih organizacija, tako je mjesna zajednica svoje delegate slala u druge dijelove samoupravnoga trokuta te u vijeće mjesnih zajednica u općinskoj skupštini. Povrh toga, općina je u administrativnim poslovima, s različitim uspjehom, pomagala preko svojih stručnih službi i, ondje gdje ih je bilo, putem mjesnih ureda. Njih je 1981. u Hrvatskoj bilo 655, redovito u mjestima udaljenijima od općinskoga sjedišta, sa zadatkom približavanja upravnih funkcija građanima i jednostavnijega dobivanja potrebnih isprava.⁴⁷ Primjerice, pulska je općina tada upravljala s pet mjesnih ureda.⁴⁸ Oni doista jesu bili ispostave općinske vlasti.

Planirana ulaganja u mjesnoj zajednici najčešće su uključivala infrastrukturu poput električne, vodovodne, plinske, telefonske i cestovne mreže, stajališta javnoga prijevoza i nogostupe, igralište, park i plažu, vrtić i školu, društveni ili kulturni dom, liječničku i veterinarsku ambulantu. Ponekad je srednjoročni plan razvoja bio sličniji popisu želja koje je nemoguće ostvariti, ponekad je kretao od osiguravanja barem maloga prostora za rad mjesne zajednice. Ako je već postojala primjerena dvorana, planirati i financirati trebalo je i kulturni program, k tome i razne društvene akcije, pripremu općenarodne obrane i društvene samozaštite i drugo u skladu s godišnjim

⁴⁶ Hrženjak, Juraj, *Uloga i zadaci SSRN i SK u mjesnoj zajednici. Priručnik za društveno-političke aktiviste u mjesnoj zajednici*, NNRO Porodica i domaćinstvo, Zagreb, 1986., 18.

⁴⁷ Hrženjak, *Društvena struktura*, 699.

⁴⁸ Isto, 328.

programom rada. Mnogo toga činilo se volonterski, čak i ulaganjem vlastite snage u građevinske radove, no potrebna su svakako bila i novčana sredstva koja su dolazila iz općinskoga proračuna, od poreza i pristojbi koje je općina prepustila mjesnoj zajednici, od OOUR-a, SIZ-ova, samodoprinosu građana, naknada za usluge i korištenje nekretnina kojima je upravljala mjesna zajednica, poklona i drugih izvora.⁴⁹ Razumljivo je da je boljestojeća općina mogla više izdvajati za društveni standard i zajedničke potrebe, da su jači OOUR-i s područja mjesne zajednice mogli jače doprinijeti razvoju te da je više zaposlenih s višim plaćama moglo više izdvojiti putem samodoprinosu.

Upravo takvim ulaganjima pohvaliti su se mogle riječke mjesne zajednice u kojima su građani odlično reagirali na izdvajanje 1,5 posto iz plaća kojima su pridonijeli izgradnji 115 kapitalnih gradskih objekata te 1984. – doduše uz primjedbe na ulogu općine i SIZ-a za izgradnju objekata infrastrukture i društvenog standarda, kao i na inflaciju koja je umanjivala vrijednost sredstava – pripremali sedmi samodoprinos.⁵⁰ Građani MZ Voćin u Općini Podravska Slatina, uz zatezanje odnosa među susjednim mjestima, obvezali su se 1979. referendumom na petogodišnji samodoprinos radi izgradnje vodovoda.⁵¹ Redoslijed dobivanja telefonskih priključaka doveo je do pomutnje u svojim položajem već nezadovoljnim Nikolićima gdje je zbor građana odlučio čak pokrenuti inicijativu za izdvajanjem iz MZ Lovreć u Općini Imotski.⁵² Upravo nakon osamostaljivanja od veće cjeline sve brže se razvijala slavonskobrodska MZ Moša Pijade čiji su građani sredstvima samodoprinosu 1985. sagradili društveni dom te zalaganjem aktivista ostvarili i druga značajna ulaganja.⁵³ Zahvaljujući slozi i radnim akcijama mnoge komunalne probleme riješili su građani MZ Gregovica u Puli, a 1982. su samodoprino-

⁴⁹ Usp. Tomac, *Mjesna zajednica*, 213-216; *Ustav SRH*, čl. 163; „Zakon o mjesnim zajednicama“, čl. 32. Primjerice, o ulaganjima u jednoj od ljubljanskih općina vidi: Piškurić, Jelka, „Hiše, vrtci, šole, ceste. Gradnja hiš v Občini Ljubljana Vič-Rudnik“, *Kronika*, 1, 65, 2017., 95-108.

⁵⁰ „Samoupravna praksa: Rijeka“, *MZ*, 12, 1984.

⁵¹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1544, MZ Kometnik-Zubići RK-u SSRNH, 24.2.1982. Vidi: Duda, *Socijalizam na kućnom pragu*.

⁵² HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 489, Zbor birača sela Nikolići, Zapisnik, 30.4.1986. Vidi: Duda, *Socijalizam na kućnom pragu*.

⁵³ „Samoupravna praksa: MZ Moša Pijade, Slavonski Brod“, *MZ*, 8-9, 1986.

som i drugim izvorima također podigli društveni dom.⁵⁴ U baš sve 42 mjesne zajednice Općine Osijek, u kojoj je potpisan prvi potrošački kodeks u Jugoslaviji, već početkom sedamdesetih djelovali su savjeti potrošača s više stotina članova te pridonosili zaštiti potrošača i korisnika usluga, kao i dogovaranju između OOUR-a i građana.⁵⁵ Osječki SOUR Slavonija i MZ Industrijska četvrt potpisali su čak samoupravni sporazum prema kojem je poduzeće brinulo o spomeniku borcima NOR-a i roditeljima palih boraca te povezujući radni kolektiv sa susjedstvom razvijalo kulturnu i sportsku suradnju, ali i na inicijativu lokalnih potrošača povećalo proizvodnju odjeće malih i velikih veličina.⁵⁶ Dobri odnosi u mnogim su se mjestima širili preko njihovih granica te dovodili do bratimljenja kao što je to 1977. bilo s mjesnim zajednicama Kumrovec i Smiljan, iz klanječke i gospičke općine, čime su simbolički jakom gestom povezani mještani rodni sela Josipa Broza Tita i Nikole Tesle, uz plan o zajedničkim dječjim ljetovanjima i omladinskim radnim brigadama te suradnji vatrogasaca i drugih društava.⁵⁷ U širokoj lepezi aktivnosti bivale su prepoznate i nagrađivane najuspješnije mjesne zajednice pa je, primjerice, među osam najboljih u Jugoslaviji, biranih po republičko-pokrajinskom ključu, Vrhunsku saveznu nagradu 1973. dobila MZ Ciglenica iz zagrebačke Općine Trešnjevka, a godinu kasnije MZ Veruda iz Pule.⁵⁸ Razvojnih uspjeha i nagrada ne bi bilo bez masovnog sudjelovanja građana i njihove želje za rješavanjem vrlo konkretnih problema. Primjećivao je to i Juraj Katovčić, višegodišnji društvenopolitički radnik i liječnik u zubnoj ambulanti u Bukovcu u Općini Jastrebarsko:

„Najbrže se ljudi opredijele za one akcije komunalnog karaktera kojima se rješavaju problemi što ih najviše tište i zaokupljaju. [...] Upravo u takvim akcijama do punog izražaja dolazi jedinstvo i solidarnost građana. [...] Primjećujem da se u posljednje doba

⁵⁴ „Radnim akcijama do standarda“, *MZ*, 5, 1984.; „Kako doći do sredstava za održavanje društvenog doma?“, *MZ*, 6, 1984.

⁵⁵ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 485, OK SSRN Osijek, Informacija o aktivnosti potrošača u Općini Osijek, 3.12.1975. Vidi: Duda, *Socijalizam na kućnom pragu*.

⁵⁶ „Među pet najvećih konfekcionara u Jugoslaviji“, *MZ*, 1, 1983.

⁵⁷ „Tito predložio bratimljenje“, *MZ*, 7-8, 1977.

⁵⁸ „Povelja neposrednog samoupravljanja i vrhunska savezna nagrada“, *MZ*, 1, 1973.; „Kako se rodio samoupravni dogovor o međusobnoj suradnji najboljih mesnih zajednica“, *MZ*, 2, 1975.

pridaje sve veće značenje mjesnoj zajednici, jer se tu rješavaju gorući problemi svake sredine. Jedino na inicijativu ljudi, društveno-političkih snaga iz nekog mjesta, može se očekivati akcija, koja će uroditi gradnjom nekog objekta od životne važnosti. Kod ljudi sve više sazrijeva misao da oni sami prije svega moraju dati svoj doprinos i da nitko drugi izvan mjesne zajednice neće pokretati rješavanje njihovih problema.⁵⁹

Uzajamno se osloniti na drugoga bilo je lakše u mikrookruženju pa je niz aktivnosti bilo lakše provesti u manjoj, time i povezanijoj zajednici. Hrvatski je Zakon o mjesnim zajednicama na tragu ustavnih rješenja zacrtao da mjesnu zajednicu valja osnovati u pravilu u svakom naselju, a u gradovima i većim mjestima na području koje predstavlja „prostornu odnosno urbanističku cjelinu i zajednicu življenja“.⁶⁰ Samo osnivanje prepušteno je građanima koji odluku donose referendumom.⁶¹ U praksi je to vrlo često činila općinska skupština.⁶² U manjem selu mjesna zajednica čak se i mogla postojetiti sa zamišljenom proširenom obitelji, no broj stanovnika mogao je doseći i više tisuća, posebno u gradovima. U Hrvatskoj je 1982. prosječna mjesna zajednica obuhvaćala 1.179 stanovnika i rasprostirala se na 14,5 četvornih kilometara.⁶³ Time je po oba kriterija bila najmanja u Jugoslaviji za koju je prosjek bio 1.653 stanovnika na 18,9 km². Najveći republički prosjeci hrvatske su brojke trostruko premašivali. Po površini su Hrvatsku redom slijedile Makedonija (16,4), uža Srbija (16,5), Slovenija (16,9), Bosna i Hercegovina (23,7), Kosovo (27,6), Vojvodina (35,7) i Crna Gora (40,4). Po stanovništvu ponovno Makedonija (1.214), potom Slovenija (1.578), uža Srbija (1.675), Crna Gora (1.709), Bosna i Hercegovina (1.911), Vojvodina (3.374) i Kosovo (4.011).

Veličina mjesne zajednice i njezina funkcionalnost bile su česta tema krajem sedamdesetih i osamdesetih. Naime, vrhunac broja mjesnih zajednica dosegnut je 1982. kada ih je u Hrvatskoj bilo 3.902, a u Jugoslaviji ukupno 13.570.⁶⁴ Bile su to brojke nešto veće

⁵⁹ „Mnogo pitanja traži odgovore“, *MZ*, 2, 1979.

⁶⁰ „Zakon o mjesnim zajednicama“, *NN*, 19, 1983., čl. 18.

⁶¹ Isto, čl. 22.

⁶² Pusić, 125.

⁶³ Izračun prema: SGJ-84, 435; SGJ-86, 443.

⁶⁴ SGJ-86, 443.

od broja mjesnih odbora u drugoj polovici pedesetih.⁶⁵ Njihovu rastu pridonosilo je ozračje širenja društvenoga samoupravljanja među građane što je 1979. potakla i Skupština SFRJ donošenjem Rezolucije o daljnjem razvoju mjesnih zajednica.⁶⁶ Međutim, u Hrvatskoj je nakon 1982. uslijedio pad za čak tridesetak posto i višegodišnja stagnacija na oko 2.700 zajednica. Na razini federacije pad je bio manji, petnaestak posto, i u nastavku osamdesetih njihov se broj kretao na oko 12 tisuća. Pad je bio povezan s ekonomskom krizom zbog koje su se mjesne zajednice spajale kako bi lakše financirale svoje potrebe, no otvorilo je to i pitanje utjecaja takvoga poteza na doseg prema građanima i mogućih zloupotreba kojima bi cilj bilo smanjivanje uloge samoupravljanja. Upravo u osamdesetima sve su češće bile ocjene o negativnom učinku općina na uspješnost mjesnih zajednica koje nisu u potpunosti uspijevale ostvariti svoju ustavnu ulogu. Ključan je dokument u tom smislu bila Kritička analiza funkcioniranja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja na kojoj je sredinom desetljeća radila Radna grupa Saveznog savjeta za pitanja društvenog uređenja.⁶⁷ Njezini su članovi, među ostalim, u mjesnim zajednicama zamijetili previše birokratizma i formalizma, pretvaranje u gotovo suvišni produžetak općinske vlasti, potrebu za bolje postavljenim financiranjem te ostajanje znatnoga dijela građana po strani. Razmišljali su zato o manjim stambenim zajednicama u gradovima i o oživljavanju samoupravne aktivnosti građana putem kućne samouprave.

Kućni savjet za „veliku obitelj“

„Stambena oblast jedno je od najzaostaliјih područja u razvoju samoupravljanja“, upozorio je 1977. Robert Kramer iz vrha tadašnje Savezne konferencije Mjesna zajednica i porodica dodajući da stanari ne smiju biti gurnuti u stranu jer upravo su to „oni isti radnici-proizvođači koji i stvaraju nacionalno bogatstvo koje čini stambeni fond“.⁶⁸

⁶⁵ Tomac, „Razvoj“, 89.

⁶⁶ „Rezolucija o daljnjem razvoju mjesnih zajednica“, *Službeni list*, 13, 1979.; HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 484, *Rezolucija Skupštine SFRJ o daljnjem razvoju mjesnih zajednica*, 1979.

⁶⁷ „Mjesna zajednica u Kritičkoj analizi funkcioniranja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja“, pripr. Zdravko Tomac, *MZ*, 1, 1986. Vidi: Duda, *Socijalizam na kućnom pragu*.

⁶⁸ „Stanari samoupravljači“, *MZ*, 2, 1977.

Smatrao je da je kućna samouprava polazište mjesnih zajednica, da je nezamjenjiva u postizanju humanizacije i solidarnosti, ispunjavanja slobodnoga vremena, organiziranja potrošača te općenarodne obrane i društvene samozaštite, dakle svega onoga što jest bila srž djelovanja u užoj sredini. Jednako je kućnu samoupravu vidio Kardelj kada je još šezdesetih tvrdio da se mjesna zajednica u punom smislu može ostvariti samo pod uvjetom „da bude mala i da ima svoju bazu u kućnim savjetima“. ⁶⁹ Još ranije je Program SKJ kratko naznačio da su stambene zgrade obuhvaćene sustavom društvenoga samoupravljanja i da za njih vrijedi opći cilj stalnoga napretka u međuljudskim odnosima i zadovoljavanja neposrednih životnih potreba. ⁷⁰ U manjem se krugu teže mimoći i skriti pa je upravo fokus na zgradu bio put prema većem odazivu građana svim aktivnostima, iako je bilo stanara koji nikada nisu sudjelovali i uvijek su imali spreman izgovor koji se pozivao na posao ili obitelj. ⁷¹ Zato se krajem sedamdesetih sve češće govorilo o reafirmaciji kućne samouprave pomoću koje bi se mogli zadovoljiti stvarni interesi radnih ljudi kojima je tijekom godina oduzeta mogućnost izravnijeg upravljanja stambenim zgradama, a dobri primjeri s terena bili su potvrda da to „nije utopija“ već stvar dobre organizacije i volje. ⁷² Takvih je primjera bilo mnogo „usprkos prepuštanja razvoja kućne samouprave – najvećem broju slučajeva – spontanitetu“. ⁷³ Oni su potvrđivali da stanari koji zgradu istinski smatraju svojom doista jesu spremni naučiti njome upravljati, pravilno je koristiti i angažmanom u samoupravi poticati dobrosusjedsko ozračje. Naime, iako je kućna samouprava u zakonskoj regulativi bila od početka šezdesetih, skori ustroj stambenih poduzeća pridonio je oslobađanju stanara nekih obaveza i briga, ali i njihovu udaljavanju od gospodarenja stambenim fondom te pasiviziranju. ⁷⁴ Dovelو je to i do krivog osjećaja da su zgrade državne ili u vlasništvu stambenoga poduzeća. Nova promjena uslijedila je sredinom sedamdesetih osnivanjem SIZ-ova za stambenu djelatnost što

⁶⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-8181, Dušan Josipović, Veličina mjesnih zajednica. Argumenti u prilog male mjesne zajednice, 1985.

⁷⁰ *Program SKJ*, 162.

⁷¹ „Kako da se samoupravno organizujemo u stambenoj zgradi i ulici“, *MZ*, 1, 1978.

⁷² „Reafirmisati kućnu samoupravu“, *MZ*, 2, 1977.

⁷³ „Vjerovali ili ne“, *MZ*, 2, 1988.

⁷⁴ „Kako da se samoupravno organizujemo u stambenoj zgradi i ulici“, *MZ*, 1, 1978.

je kućne savjete, smatralo se 1976., dovelo „u poziciju da imaju neki dinar i da mogu gospodariti tim dinarom i da mogu održavati stambeni fond i da mogu rješavati probleme koje nisu godinama rješavali, a molbe su bile pisane tim stambenim poduzećima“. ⁷⁵ Međutim, pokazalo se da ni to rješenje nije bilo savršeno.

Iza svih dobrih namjera, kritičkih ocjena i ujednačenih dojмова o kućnoj samoupravi stoji jasan pravni okvir čija su okosnica bili skup stanara i kućni savjet. Poslije saveznoga Zakona o stambenim odnosima iz 1966. i hrvatskog iz 1974., Sabor je 1985. donio novi zakon čije se cijelo poglavlje bavilo samoupravljanjem u stambenim zgradama. ⁷⁶ Prema njemu su svi stanari (nositelji stanarskog prava), vlasnici stanova i zakupci poslovnoga prostora činili skup stanara čiji je dvogodišnji predsjednik bio predstavnik zgrade kao pravne osobe. Ako je zgrada imala viša od 15 stanova, skup je morao izabrati kućni savjet koji je pripremao i izvršavao odluke i zaključke skupa stanara. Ako je u zgradi bilo više od 60 stanova, kućni savjet mogli su činiti delegati kao izaslanici manjega broja stanara, primjerice s istoga kata. Stanari su svoje predstavnike imali u vijeću stanara mjesne zajednice, a preko nje i delegate u SIZ-u za stambene djelatnosti. Međutim, o učinkovitosti i dobrovoljnosti samoupravljanja mnogo govori podatak da je 1988. u Zagrebu tek svaka druga stambena zgrada izabrala kućni savjet, a mnogi izabrani nisu bili na pravi način osposobljeni. I u uspješnim zgradama bilo je stanara koji su ostajali po strani čak i kad je svima ostalima zgrada jednostavno bila „naša kuća“:

„Oni su dio susjedske prisnosti, te domaćinskog odnosa prema kući i njenom inventaru prenijeli i u ovu veliku zgradu, stvarajući atmosferu suradnje i povjerenja. [...] Pripremanje ovih susreta prilika je za angažiranje stanara i upravo tada se pokazuje bogatstvo društvenog života i solidarnosti. Ljudi se natječu tko će više pomoći [...] Postoji i neaktivna manjina, takvi pojedinci koji više vole da 'sa galerije' samo gledaju što se zbiva. No, i to je na neki način normalno i – ljudski. Bitno je u ovom slučaju da neaktivna manjina ničim ne smeta i ne koči izuzetno aktivnu većinu.“ ⁷⁷

⁷⁵ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-3563, Odbor za razvoj mjesnih zajednica, Magneto-fonski zapisnik sjednice, 17.5.1976.

⁷⁶ „Zakon o stambenim odnosima“, *NN*, 51, 1985., čl. 35-41.

⁷⁷ „Naša kuća – Grižanska“, *MZ*, 2, 1988.

Uz općenito poticanje samoupravljanja postojao je i vrlo opipljiv i praktičan cilj nastojanja za širenjem kućne samouprave: suzbiti zapuštenost zgrada i postići njihovo redovito održavanje. S tim je bio povezan drugi, ne tako materijalan cilj: promijeniti odnos stanara prema zajedničkim prostorima, time i prema društvenom vlasništvu, te stanara jednih prema drugima. Kućna samouprava imala je stoga svoje mjesto u planovima aktivnosti i programima rada mjesnih zajednica, u postojećem tonu tih dokumenata koji je predviđao pomoć kućnim savjetima i utvrđivao da se pravo radnih ljudi i građana na upravljanje zgradama ne ostvaruje dosljedno.⁷⁸ S takvom je misijom usklađena bila i redakcija lista *Mjesna zajednica* koja se obvezivala na praćenje aktivnosti kućne samouprave.⁷⁹ Posebno je to bilo vidljivo 1988. kada je došlo do eksplozije zanimanja, najviše zbog izmjena u financiranju, pri čemu je ponajviše obrađivano stanje u velikim gradovima. Zagreb je bio česta tema zbog obnove zgrada povodom Univerzijade te reorganizacije SIZ-a za stambeno-komunalne djelatnosti na općinskoj i gradskoj razini, ali i potrebe osnivanja kućnih savjeta radi raspolaganja novcem koji im se konačno stavljao na raspolaganje.

U svojevrsnu veliku obitelj uspjeli su se 1987. i 1988. stopiti stanari osamnaest stanova četverokatnice u zagrebačkoj Adžijinoj ulici 16 (kasnijoj Ulici kneza Mislava), nekoliko koraka od Trga žrtava fašizma, u Općini Medveščak.⁸⁰ Jedna od sretnih okolnosti u ovom je slučaju bila dvostruka uloga Miodraga Grgurića koji je bio ključni inicijator i četvrtu godinu predsjednik Kućnoga savjeta, toliko dobar da je na tu dužnost neslužbeno izabran „doživotno“. K tome je bio i predsjednik Skupštine MZ Božidar Adžija čime je povezo upravljačko znanje i praksu na dvije razine te mogao pokazati kako izgleda idealna suradnja mjesne zajednice i kućne samouprave. Povrh toga, čini se da su među stanarima tada doista postojali dobri odnosi, nije bilo „ama baš nikakvih trzavica, svađa i nesuglasica“, i nije bilo susjeda koji bi takav sklad pokvarili. Jedni su drugima ostavljali ključeve

⁷⁸ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-3011, Neki zadaci u vezi sa planovima i programima rada mjesnih zajednica, 1975.; HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 488, *Program akcija mjesnih zajednica*, PAMZ 1986-1990., 1986., 41.

⁷⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-6069, Razvojna orijentacija lista Mjesna zajednica za razdoblje od 1981. do 1985. godine.

⁸⁰ „Adžijina 16. Kućni savjet za primjer“, *MZ*, 7, 1988.

za odlaska na godišnji odmor, zajedno su se družili u stanovima i bez posebnoga povoda, odlazili su automobilima na zajedničke izlete, susjede rado u kazalište. Jedni su drugima izlazili u susret pomaganjem u raznim popravcima, susjedi liječnici davali su zdravstvene savjete, susjedi nastavnici besplatne instrukcije susjedima učenicima. Imali su program za Dan žena. Imali su svojega Djeda Mraza te proslavu Dana dječje radosti i Nove godine, „kako to i dolikuje velikoj obitelji”. Kupili bi veliki bor za zgradu, djeca bi izradila ukrase i izvela program, bilo je darova za njih te za one koji su bili bez partnera ili ukućana: za Novu godinu 1988. točno 26 darova, među kojima dvadeset za djecu.

Dobrosusjedski su se odnosi u ovoj zgradi postupno gradili jer ranije nije bilo takve povezanosti, iako su mnogi među njima jedni do drugih stanovali dvadesetak godina. Krajem osamdesetih ne samo da su oni bili povezani, nego je i zgrada bolje izgledala i postala je uzornom. Poticaj je bilo uređivanje grada povodom Univerzijade. Pojedinci su sami oličili svoj kat pa su ih polako slijedili drugi i pokazalo se, zamijetio je Grgurić, da je takav pristup zarazan: „Stanarima je jednostavno bilo teško prolaziti pored onih koji rade, a da se i sami ne uključe u akciju.“ Akcijaše su sustanari častili kolačima i pićem pa je posao lakše tekao. Iznijeli su šest tona krupnog otpada, ugradili automatsku bravu, nova zvonca i rasvjetu, postavili koševe za otpatke na svakom katu te nabavili protupožarne aparate, pijesak i opremu za elementarne nepogode. Planirali su popločati dvorište te u njemu postaviti klupe, roštilj i stol za stolni tenis. Stanari su se držali gradskoga kućnog reda, održavali čistoću i znalo se kada je tko zadužen za pranje podova. Redu je pridonosio i dječji kućni savjet sa svojim pravilima. Sve to navelo je novinara na zaključak da su stanari ne samo savladali, već i nadrasli kućnu samoupravu i SIZ za stambeno-komunalne djelatnosti jer su zgradu kao samoupravljači doista učinili svojom. Ili su možda shvatili da nikakva pomoć izvana, dolazila ili ne i kako god bila ustrojena, ne može koristiti ako oni sami ne uredie odnose među sobom i ne učine nešto svojim rukama.

„Stanari su počeli osjećati zgradu kao svoju, a ne kao ‘SIZ-ovu’, pa o njoj tako i brinu. O kućnom savjetu se praktički i ne govori. Stanari su svojim radom i ponašanjem već odavno prerasli tu instituciju samoupravnog sistema, jer žive, rade i djeluju kao velika obitelj. [...]”

jer su već odavno shvatili da sve što učine zapravo rade sebi, a mogu gotovo sve uraditi sami i uz taj se rad još i druže. Među stanarima je prevladala svijest da je to zapravo njihova kuća i da im nitko drugi neće bolje rješavati njihove probleme u zgradi.“⁸¹

Blago naznačena pukotina koja upućuje na nadležni općinski SIZ istodobno se samo koju minutu prema zapadu, u Općini Centar, pretvarala u dublji procjep. Naime, u proljeće 1987., ponovno tijekom komunalnoga buđenja uoči Univerzijade, predstavnici kućnih samouprava brojnih zgrada u MZ Zrinjevac, na području Jurišićeve, Amruševe, Đorđićeve, Boškovićeve, Palmotićeve, Petrinjske ulice i Zrinjevca, održali su sastanak na kojem su prenijeli primjedbe svojih kućnih savjeta i skupova stanara te putem mjesne zajednice o tome obavijestili OK SSRN.⁸² Na meti im se našao SIZ stambeno-komunalnih djelatnosti Općine Centar čiji se predstavnik nije odazvao pozivu što je samo pojačalo ogorčenost prisutnih i njihov zaključak o administrativnoj jalovosti onih koji bi im morali pomoći.

„Kad se predsjednica kućnog savjeta predstavi u SIZ-u telefonom spuštaju joj slušalicu.

Potrebno je da se putem delegacije preispita stručna, etička, moralna podobnost radnika zaposlenih u SIZ-u SKD. [...] Svi na koje se kuća obratila samo lijepo obećavaju, a ništa se ne poduzme da se stanje sanira.”

SIZ tako nitko nije mogao ni braniti dok su predstavnici samouprave, zgrada za zgradom, iznosili svoje primjedbe. Kako se nije radilo o novogradnjama, potrebni su bili popravci na koje se čekalo više godina ili da „netko pogine“, sumnjalo se da se neki radovi izvođe preko reda, a po odlasku građevinskih radnika stanje je moglo bilo još gore. U Palmotićevoj je, čini se, krov još više prokišnjavao nakon popravka, u Petrinjskoj su majstori napravili štetu, dok su u Boškovićevoj na čekanju bili ruševni balkoni, u Đorđićevoj su se raspadali pročelje i balkoni, kiša je nalazila svoj put kroz zidove na raznim adresama te namakala zidove i podrum. Nelogičnosti je bilo u provođenju ciljeva općenarodne obrane i društvene samozaštite radi kojih je zgrade trebalo zaključavati, međutim kućni savjet našao

⁸¹ Isto.

⁸² HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1544, MZ Zrinjevac, zborovi stanara i kućnih savjeta, 18.5.1987.

se između SIZ-a i službenika javne sigurnosti: „Ne može se dobiti novac za zvona, ali zato milicija zvoní na vrata predsjednika kućnog savjeta kad stubišni ulaz nije zaključan.” Poseban su problem stanarima bili poslovni prostori. U Petrinjskoj su se korisnici, navodno, ponašali samovoljno i ostavljali nered, drugi su pri adaptaciji lokala srušili nosive zidove i time dugoročno narušili statiku zgrade, treći su vodili ćevabdžinicu iz čijeg se otpada širio smrad i raznosile se kosti; smeće se općenito neredovito odvozilo, a kino je postavilo preveliku reklamu zbog koje se nisu mogla zatvoriti vrata. U svemu tome moć kućnih savjeta bila je premala, smatrali su predstavnici samouprave i razlog pronalazili u neprihvatljivom ponašanju SIZ-a i financijskom razvlašćivanju kućnih savjeta. Naime, držali su da SIZ novac troši bez potrebnih konzultacija dok većina proračuna kućnoga savjeta ode na jednu sanaciju dimnjaka ili kakav drugi sličan popravak. Zgrade su tako ostajale u rukama slabih kućnih savjeta i daleko od očiju nedovoljno zainteresiranog, ponekad očito i nedostupnog i nekooperativnog SIZ-a. Mnoge su pritužbe u MZ Zrinjevac bile upravo na tom tragu.

„Sva prava gospodarenja novcem koncentrirana su u SIZ-u, dok je sva briga oko zgrade pala na kućne savjete. Odnos SIZ-a i kućnog savjeta je nikakav. SIZ ne vodi domaćinsku brigu o zgradama. [...] Rad kućnih savjeta je slab jer oni nemaju nikakve ovlasti, pa se nitko ni ne želi aktivirati. Gospodarska politika je loša, o svemu odlučuju drugi, a ne kućni savjeti kojima treba dati više vlasti i mogućnosti. [...] Ukoliko kućni savjeti imaju dužnosti, treba im dati i prava, a isto tako i sredstva koja ostaju u zgradi.“

Ton ovakve rasprave mogao se kretati u samo jednom smjeru: prema traženju izravnoga povezivanja kućnih savjeta s općinom i ukazivanja „na potrebu likvidacije SIZ-a kao nepotrebnog društvenog tereta“. Zgradama, kojima se tepalo da su osnovna samoupravna ćelija, više nije odgovarala banalizacija samoupravljanja koja vodi njegovoj nefunkcionalnosti.

„Poznato je, a iznesene primjedbe to i potvrđuju da kućna samouprava, kao osnovna samoupravna ćelija u stvari i ne postoji, da je ona razbijena i razvlaštena, a njena uloga se svodi na trčkanje pri skupljanju novca za vodu i zajedničku struju. Kućni savjet, iako pravna osoba, ni o čemu ne može odlučiti, a što je najgore, nitko ne

uvažava prijedloge kućnih savjeta. Sva vlast je u SIZ-u, a svodi se na pojedince zaposlene u SIZ-u koji mogu i ne moraju postupiti po vitalnim potrebama zgrada. Kroz dosadašnju praksu pokazalo se da je SIZ smetnja u domaćinskoj brizi o zgradama, o najvećem bogatstvu društva, i da je samo dodatni nekontrolirani trošak koji je s jedne strane teret, a s druge izopačava i negira elemente samoupravljanja.“

Iz gledišta jednog od „dežurnih krivaca“, SIZ-a susjedne Općine Medveščak, kućni savjeti morali su bolje raditi i obavještavati stanare pa se oni ne bi sami obraćali SIZ-u radi rješavanja onih problema s kojima im ondje nisu mogli pomoći.⁸³ Neovisno o ponašanju nekoga službenika, oko polovice sredstava prikupljenih od stanarine činilo je amortizaciju koju je trebalo trošiti na novu gradnju, ali kako su ta sredstva bila premala za tu svrhu, ostajala su neiskorištena i gubila na vrijednosti.⁸⁴ Osim toga, branili su se iz dotičnoga SIZ-a, na sjednicama skupštine jedva se skupi kvorum, a svaka mjesna zajednica ondje je trebala slati svojega delegata.⁸⁵ O nepripremljenosti kućnih savjeta za najnovije izmjene kojima su dobivali više novca oštar je stav imala Mira Kopun, sekretar osnovne organizacije SK u MZ Josip Preskar:

„Pošlo se obrnutim putem. Umjesto da se pošlo od kućnih savjeta, da se vidjelo najprije kako oni ‘dišu’, dobili smo direktivu odozgo kako se treba ponašati na terenu. Ne znam kakvog to ima smisla tražiti od stanara da nešto rade za što nisu osposobljeni. Prije smo im direktivom oduzeli to pravo da raspoložu stanarinom i brinu o održavanju stanova, te osnovali SIZ-ove, a kada smo vidjeli da to ne funkcionira kako treba, sada im to ponovno vraćamo.“⁸⁶

Nedaleko, u SIZ-u Općine Črnomerec bio je zaposlen samo jedan službenik za kontakt s kućnim savjetima, 35 posto uplaćene stanarine ostajalo je za investicije i tekuće održavanje, a zahtjevi stanara bili su trostruko teži od dostupnih sredstava.⁸⁷ U tamošnjoj MZ Ivo Lola Ribar razočaran je bio Ivo Matanović, predsjednik Socijalno-zdravstvene komisije i bivši predsjednik kućnog savjeta u kojem je teško dolazio do ljudi sposobnih i spremnih za obavljanje poslova.

⁸³ „SIZ-ovi stanovanja ‘dežurni’ krivci za sve nedaće“, *MZ*, 3, 1988.

⁸⁴ „Zaleđena sredstva amortizacije“, *MZ*, 3, 1988.

⁸⁵ „Neobaviještenost – izvor kritike“, *MZ*, 3, 1988.

⁸⁶ „Veća briga za stambeni fond“, *MZ*, 4, 1988.

⁸⁷ „‘Zaboravljeno’ osposobljavanje kućnih savjeta“, *MZ*, 5, 1988.

Istodobno je u MZ Nada Dimić u Općini Dubrava djelovao Odbor za koordiniranje rada kućnih savjeta i kulturu stanovanja s ciljem humanizacije života u zgradama i jačanja suradnje, a po zidovima hodnika što su povezivali 75 stanova nove četverokatnice u Grižanskoj 12 visjele su umjetničke slike.⁸⁸ Još dalje od SIZ-ova i složenih pravnih ili građevinskih procedura, usmjereni isključivo na sveprisutnu ideju humanizacije i socijalizacije te neformalno povezujući najsitnije odvjetke društvenoga samoupravljanja i društvenog organiziranja, u Općini Trešnjevka, u MZ Nikola Tesla, na adresi Susedgradska 1 krajem osamdesetih iznimno je uspješan bio pionirski kućni savjet.⁸⁹ Mali sustanari obilježavali su datume iz povijesti i odlazili na partizanske marševe, uređivali okoliš i sudjelovali u humanitarnim akcijama, održavali priredbe i slavili svoje rođendane te za 47 djece pokrenuli plesnu, šahovsku, dramsku i druge sekcije. Žarište je u zgradi bila nekadašnja praonica preuređena u društvenu prostoriju, a financirali su se prikupljanjem starog papira, članarinom, priložima stanara i osnovne organizacije SK. Pionirski delegat bio je član pravoga kućnog savjeta čiji je predsjednik vjerovao da će sve što čine, tu djecu učiniti boljim susjedima u budućnosti u kojoj god zgradi budu živjela.

Zaključak

Ako su imala priliku sudjelovati u dobro postavljenoj kućnoj samoupravi i mjesnoj zajednici, djeca sedamdesetih i osamdesetih možda su ubuduće uspijevala biti dobri susjedi u vremenu kada se stambeni neboderi više nisu ni gradili, a kamoli nazivali po Jugoslaviji. Svaki sretan primjer, a nije ih bilo malo, postajao je uzorom i – znali su u *Mjesnoj zajednici* – „trebalo se ugledati u takve kućne savjete i neka dobra iskustva prenijeti u one zgrade gdje stanari još čekaju skrštenih ruku da im SIZ baš sve popravi“.⁹⁰ Upravo to čekanje bilo je u krajnjem neskladu s idejom društvenoga samoupravljanja koje je počivalo na aktivnom i zainteresiranom stavu odozdo, na doprinosu i sudjelovanju, pa čak i onda kada su osnovne postavke za neka

⁸⁸ „Veća briga za stambeni fond“, *MZ*, 4, 1988.

⁸⁹ „Od malih nogu uključeni u kućnu samoupravu“, *MZ*, 3, 1988. O samoupravljanju u Savezu pionira vidi: Duda, Igor, *Danas kada postajem pionir. Djetinjstvo i ideologija jugoslavenškoga socijalizma*, Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb, Pula, 2015., 75-85.

⁹⁰ „Kad stanari zasuču rukave“, *MZ*, 8-9, 1988.

rješenja morale dolaziti odozgo. Računalo je samoupravljanje s tim čak i onda kada je nekih preduvjeta, poput povjerenja, financiranja i osposobljavanja, odozgo uporno nedostajalo.

Slika angažiranoga susjedstva uronjenog u društveno samoupravljanje i neposrednu socijalističku demokraciju podrazumijevala je da društvene aktivnosti nisu plod nekontroliranih pojedinačnih poteza, već da su provedene organizirano i sustavno putem tijela kućne samouprave i mjesne zajednice, kanala političkih i društveno-političkih organizacija te mehanizama mjerodavnih SIZ-ova i lokalnih OOUR-a. U tom je odnosu nešto bilo moguće ostvariti preko kućnoga savjeta unutar „velike obitelji“, nešto u mjesnoj zajednici kao „proširenoj obitelji“, dok je za gotovo sve ostalo tu bila općinska „država u malom“. Ako je ona zakazala, mjesna se zajednica žalila republičkoj vlasti. Ako je mjesna zajednica bila slaba, predsjednik kućnoga savjeta obraćao se općinskom SIZ-u ili službama skupštine općine. Ako pak nije bilo kućne samouprave, stanarima je bilo najbolje da je osnuju. U tom kolopletu odnosa niža je jedinica obično bila stava da je obaveza previše, a prava premalo, dok je viša mislila da se manja ne snalazi i ne shvaća pa je stoga bolje da ona uskoči i posao obavi odozgo jer bi odozdo mogao doći i krivi rezultat. U stalnoj raspravi oko toga tko je osposobljen i tko je koga trebao osposobiti, mjesna zajednica i kućna samouprava obično su bile na jednoj, a općina na drugoj strani, onoj koja je, što spletom okolnosti što svojom voljom, i dalje predstavljala jedinu pravu vlast. Jer, ako postoji funkcionalni sustav kućne samouprave sa skupom stanara i kućnim savjetom, ako postoji mreža mjesnih zajednica s njihovim tijelima, može li se u bilo kojem trenutku dogoditi da u svakoj drugoj zgradi kućni savjet ne postoji ili da polovica mjesnih zajednica nema svoj savjet potrošača? Događalo se. Jasno je da je postojala određena upravna ležernost u postavljanju sustava, poduprta općom idejom debirokratizacije i puštanja samoupravljanja da to doista i bude pa da se samo o sebi pobrine. Međutim, urodilo je to nepripremljenošću znatnoga dijela građana, aktivista i delegata pa tako suviše često i do neuspjeha u potpunom ostvarivanju samoupravljanja u zgradi i mjesnoj zajednici.

Osamdesetih je dijagnozu stanja, u kojem je društveno samoupravljanje u svojim mikrostrukturama zagušeno papirima od kojih ne uspijeva vidjeti građane, dala Pepca Kardelj, tada u svojim sedamdesetima, a nekada izuzetno važna u začecima stambene i mjesne

zajednice te organizacije Porodica i domaćinstvo. I dalje je smatrala da se u zgradi i mjesnoj zajednici treba baviti svakodnevnim i životnim „suštinskim problemima“, razvijati „društveni i zabavni život“ te okruženje u kojem susjedi dijele „i radost i tugu i teškoće“. ⁹¹ Mjesnu je zajednicu vidjela kao „centar organiziranja ljudi radi razvijanja i njegovanja humanosti, čovječnosti, drugarstva i prijateljstva“ te razočarano zaključivala da se otišlo „u potpuno suprotnom pravcu, u birokraciju i formalizam“. ⁹² Sigurno je da su na mikrorazini iskustva bila vrlo različita. Ponegdje i ponekad mjesna je zajednica bila upravo ono što je trebala biti. Njezin se uspjeh najviše primjećivao u držanju građana na okupu i iz toga je proizlazilo sve ostalo. U drugim slučajevima niti traženje okvira manjeg od mjesne zajednice, možda u okruženju nanosocijalizma, još pogodnijem za bijeg od otuđenja i države, nije jamčilo da će zadana formula u potpunosti zaživjeti. No, bilo je i kućnih savjeta upravo onakvih kakvi su trebali biti. Ako kolektiv nije bio primjereno mali, jača je morala biti snaga osobe koja ga je vodila, a upravo je umijeće pojedinca redovito bilo ključno. Neovisno o takvoj osobi, može se reći da je dovoljno mali i dovoljno uspješan u svojoj veličini bio svaki funkcionalni kolektiv koji je uspijevaao primijeniti glavninu odozgo zacrtane sheme te je odozdo oplemeniti onime u čemu je bio najjači, čak je i neslužbeno nadrastiti te u labavosti samoupravljanja pronaći prostor za skladnu zajednicu kojoj presudno neće smetati ni mala ni velika država jer one ionako, Marxu usprkos, nikako nisu pristajale odumrijeti.

Izvori

Arhiv Jugoslavije (SR-AJ), 495 Stalna konferencija gradova i općina Jugoslavije (SKGOJ)

Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), 1228 Republička konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske (RK SSRNH)

Mjesna zajednica, 1973-1990.

Program Saveza komunista Jugoslavije. Pribvačen na Sedmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije (22-26. travnja 1958. u Ljubljani), Stvarnost, Zagreb, 1965.

„Rezolucija o daljnjem razvoju mjesnih zajednica“, *Službeni list*, 13, 1979.

Statistički godišnjak Jugoslavije, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1972., 1974., 1984., 1989.

⁹¹ „Ne referatom – već akcijom“, *MZ*, 3, 1985.

⁹² „Mjesna zajednica sazdana od čovječnosti, drugarstva i prijateljstva – nedostignuti životni cilj“, *MZ*, 4, 1990.

Statistički godišnjak Hrvatske, Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1990.

Ustav SFRJ. Ustav SRH, Narodne novine, Zagreb, 1963.

Ustav SFRJ. Ustav SRH, Narodne novine, Zagreb, 1986.

„Zakon o mjesnim zajednicama“, *Narodne novine*, 19, 1983.

„Zakon o stambenim odnosima“, *Narodne novine*, 51, 1985.

Literatura

1. Duda, Igor, *Danas kada postajem pionir. Djetinjstvo i ideologija jugoslavenškoga socijalizma*, Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb, Pula, 2015.
2. Duda, Igor, ur., *Stvaranje socijalističkoga čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenškoga socijalizma*, Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb, Pula, 2017.
3. Duda, Igor, „Radim sve što treba.’ Aktivisti u mjesnim zajednicama u Jugoslaviji 1970-ih i 1980-ih“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 52, 2020., 731-758.
4. Duda, Igor, *Socijalizam na kućnom pragu. Mjesna zajednica i svakodnevica društvenog samoupravljanja u Jugoslaviji*, Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb, Pula, 2023.
5. Đorđević, Jovan, „Neka pitanja ostvarivanja i razvitka socijalističke demokratije“, *Politička misao*, 2, 1964., 153-182.
6. Galjer, Jasna, „Uloga dizajna u svakodnevnom životu na izložbama Porodica i domaćinstvo 1957.-1960. godine“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 35, 2011., 277-296.
7. Hrženjak, Juraj, *Mjesna zajednica. Osnove sistema neposredne socijalističke demokracije na mjestu stanovanja*, Globus, Zagreb, 1974.
8. Hrženjak, Juraj, *Društvena struktura naselja u SR Hrvatskoj*, Sveučilišna naklada Liber, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom, Zagreb, 1983.
9. Hrženjak, Juraj, *Uloga i zadaci SSRN i SK u mjesnoj zajednici. Priručnik za društveno-političke aktiviste u mjesnoj zajednici*, NNRO Porodica i domaćinstvo, Zagreb, 1986.
10. Hrženjak, Juraj, *Lokalna i regionalna samouprava u Republici Hrvatskoj*, Informator, Zagreb, 2004.
11. Kardelj, Edvard, *Mesna zajednica u sistemu socijalističkog samoupravljanja*, NRO Porodica i domaćinstvo, Zagreb, 1985.
12. Kladnik, Ana, „Local Self-Governance, Voluntary Practices, and the Sinnwelt of Socialist Velenje“, *Making Sense of Dictatorship. Domination and Everyday Life in East Central Europe after 1945*, ur. Celia Donert, Ana Kladnik, Martin Sabrow, Central European University Press, Budimpešta, 2022., 83-109.
13. Kramer, Robert, ur., *Društveno-političke organizacije u mesnoj zajednici*, NP Porodica i domaćinstvo, Zagreb i Beograd, 1973.
14. Koprić, Ivan, „Razvitak formiranja društveno-političkih zajednica u SFRJ“, *Pravnik*, 1, 35, 1987., 19-32.

15. Piškurić, Jelka, „Hiše, vrtci, šole, ceste. Gradnja hiš v Občini Ljubljana Vič-Rudnik“, *Kronika*, 1, 65, 2017., 95-108.
16. Pusić, Eugen, *Komuna i općina*, Informator, Zagreb, 1981.
17. Pusić, Eugen, *Upravni sistemi, knj. 1-2*, Grafički zavod Hrvatske, Pravni fakultet u Zagrebu, Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom, Zagreb, 1985.
18. Tomac, Zdravko, *Mjesna zajednica u teoriji i praksi*, Izdavačko i propagandno poduzeće Zagreb, Zagreb, 1977.
19. Tomac, Zdravko, „Razvoj i osnovne karakteristike primarnih lokalnih zajednica u socijalističkoj Jugoslaviji“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 9, 1977., 81-105.
20. Žuljić, Stanko, „Regionalno i teritorijalno ustrojstvo Hrvatske u razdoblju između godina 1945.-2000.“, *Ekonomski pregled*, 1-2, 52, 2001., 3-28.

Sažetak

Odlučivši se za put deetizacije, decentralizacije i demokratizacije jugoslavenske su vlasti započele primjenu sustava radničkoga samoupravljanja, a ubrzo i znatno šire ideje društvenoga samoupravljanja i neposredne socijalističke demokracije. Osnovno polazište bilo je da radni ljudi i građani moraju sudjelovati u raspodjeli dohotka i odlučivati o svojim zajedničkim interesima i potrebama u mjestu stanovanja te da su mikrostrukture najprimjerenije okruženje u kojemu takav socijalizam može u potpunosti zaživjeti. Svemu tome prilagođavala se upravno-teritorijalna podjela koja je ranih šezdesetih poprimila oblik koji je opstao sve do kraja jugoslavenske federacije. Općina je bila najmanja jedinica do koje je sezala državna vlast, a unutar nje osnivale su se mjesne zajednice. Na još nižoj razini postojala je kućna samouprava u stambenim zgradama koja je s mjesnom zajednicom dijelila priliku za neposrednost upravljanja te odlike stvarne i humane zajednice koja može pridonijeti suzbijanju otuđenosti i pasivizacije građana. Dok se općinu nazivalo „državom u malom“, mjesna je zajednica smatrana „proširenom obitelji“, a kućna samouprava „velikom obitelji“. Iskustva upravljanja i povezivanja mikrostrukture socijalizma bila su različita te često izazivala rasprave o općim načelima sustava i veličini zajednice u kojoj bi sve predviđeno moglo u potpunosti zaživjeti. Istraživanje se temelji na literaturi, arhivskim fondovima Socijalističkog saveza radnog naroda i Stalne konferencije gradova i općina Jugoslavije, listu *Mjesna zajednica*, Programu SKJ, ustavima i zakonima.

Poslovne strategije kao čimbenici odnosa velikog industrijskog poduzeća i lokalne zajednice: Građevni kombinat Međimurje i Industrogradnja od sredine 1960-ih do kraja 1980-ih godina

Tri desetljeća nakon što je završio jugoslavenski socijalistički projekt, kombinat ili veliko industrijsko poduzeće još samo u kolektivnoj svijesti zadržava status simbola jugoslavenskoga poslovno-ekonomskog imaginarija. Još do sredine 2000-ih u gradovima se mogao pronaći pokoji preživjeli operativni gigant, ali s bitno promijenjenom ulogom u ekonomiji i društvu u odnosu na onu od prije pola stoljeća. Osobito od sredine 1960-ih pa tijekom sljedeća dva desetljeća proizvodna strana ekonomije oslanjala se na velike sustave koji su činili glavninu industrijske proizvodnje i akumulacije jugoslavenskoga gospodarstva. Takva koncentracija proizvodnih kapaciteta i nedovoljna uloga manjih i srednjih poduzeća bile su i jedan od problema neusmjerene ekonomije, kako zbog inovacijske tromosti tako i zbog tržišne krutosti.¹ Upravo stope kreativnosti i fleksibilnosti bile su ključne za saniranje bilo koje državne ekonomije krajem 1970-ih kada se dinamika globalnoga tržišta značajno ubrzala i s novom ulogom financijskoga sektora postala daleko složenija, ali i surovija prema uglavnom svakom socijalno osjetljivom modelu. Međutim, kada se promatrač rastereti tržišno-normativne perspektive ukorijenjene u ekonomskom racionalizmu nametnutom današnjom dominantnom društveno-ekonomskom ideologijom, ocrta se i puno složenija povijesna slika jugoslavenskih poslovnih struktura. Naime, u toj slici kombinati su oslobađali izraziti modernizacijski potencijal jer su nerijetko pokretali veći udio gospodarstva

¹ Vidi: Unkovski-Korica, Vladimir, *The Economic Struggle for Power in Tito's Yugoslavia: From World War II to Non-Alignment*, I.B. Tauris, London, 2016., 43.

jedne općine i zapošljavali kolektive veličine stanovništva manjeg do srednjeg urbanog središta, a svi zajedno činili su važan prostor individualne i kolektivne samoaktualizacije. Drugim riječima, u gradovima, a osobito u mjestima na periferiji, industrijski giganti često su bili izvor novih društvenih fenomena te služili kao katalizator urbanističke transformacije. Zapravo, za dobar dio stanovništva, ta poduzeća bila su ili izravan prvi doticaj ili konkretan razlog što u njihovoj sredini postoje neki od najvažnijih civilizacijskih dosega dvadesetoga stoljeća iz područja tehnologije i društvene organizacije.

Zbog svojeg izravnog utjecaja na infrastrukturu, objekte društvenog standarda i stanogradnju posebno izražen utjecaj na kvalitetu života društvene zajednice imali su građevinski giganti. U namjeri da se kvalitativno ocijeni uloga poslovnih struktura i njihov utjecaj na lokalnu zajednicu kao širu strukturu, ovaj rad stoga promatra stasanje dvaju građevinskih poduzeća, Industrogradnje iz Zagreba i Građevnog kombinata Međimurje iz Čakovca, od sredine 1960-ih do kraja 1980-ih godina. Dodatni razlog zbog kojeg je fokus na građevinskom sektoru značajan je manjak arhivskoga gradiva velikih poslovnih sustava, pri čemu je GK Međimurje među rijetkim iznimkama s cjelovitom dokumentacijom pohranjenom u Državnom arhivu za Međimurje. S druge strane, Industrogradnja, kao tada najveće i najuspješnije građevinsko poduzeće u Hrvatskoj, izabrana je kao referentna točka u sklopu komparativne analize razvoja i tržišnog djelovanja, a usprkos nepostojanju primarnih izvora ostavila je iza sebe dovoljno kvalitetnu tvorničku periodiku. Također, da bi ovo povijesno vrednovanje imalo što slojevitiji uvid, rad posebnu pozornost obraća na strukturne značajke povijesno-geografskog konteksta u kojem su poduzeća izrastala, način na koji su proživjela unutarnju modernizaciju i širila je na svoju okolinu. U tu svrhu rad je podijeljen na tri dijela. Prvi dio analizira okolnosti nastanka i širenja velikih industrijskih poduzeća u vrijeme stvaranja tržišno-samoupravnog sustava upravljanja društvenim vlasništvom. U nastavku se definiraju dva tržišna razvojna modela poslovnog razvoja poduzeća i pomoću njih se analizira kako se razlikovala interakcija Industrogradnje i GK Međimurja s lokalnom zajednicom u kojoj su rasli. Rad nakraju problematizira neke od unutarnjih strukturnih proturječnosti koje su nastale poslovnom ekspanzijom u tržišnim uvjetima i koje su dovele u pitanje cjelokupni jugoslavenski socijalistički projekt.

Uvjeti stvaranja velikih poslovnih sustava u Jugoslaviji kroz modernizacijsku kampanju 1960-ih

Promjena jugoslavenske društveno-ekonomske paradigme u prvoj polovici 1960-ih i prelazak iz autarkične u izvoznu ekonomiju podrazumijevala je, između ostalog, i široku modernizaciju industrije. U praksi, ona se najvidljivije manifestirala u okrupnjavanju industrijskih kapaciteta, odnosno formiranju složenih poslovnih sustava, tzv. kombinata. Cijeli proces integracije bio je zapravo inicijativa Saveza komunista provedena u formi kampanje. Ako se mora označiti njezin početak, on bi se mogao smjestiti na IV. plenum SKJ, održan 1962., gdje je Tito komentirao perspektivu poslovnog potencijala jugoslavenskih poduzeća:

„Kada je riječ o orijentaciji naše proizvodnje na izvoz, treba reći da smo mi dosada osnivali mala poduzeća za izvoz. Što može mala fabrika? Kako ona može da konkuriše na međunarodnom tržištu? [...] Samo serijskom proizvodnjom jedna modernizovana fabrika [...] može da ide na inostrano tržište i da sa uspjehom konkuriše [...] Od sada mi moramo našu proizvodnju orijentirati na to da se razvijaju što krupnija poduzeća koja će biti i izvoznici i proizvođači, koja će svoje proizvode direktno da iznose na inostrano tržište.“²

Ovaj konkretan naputak koristio se kao formalna inspiracija i predgovor većini integracijskih elaborata, a sredinom 1960-ih oni su se krojili manje-više u svakom kutku federacije. Konačni rezultat kampanje za konsolidaciju proizvodnih kapaciteta, prema Davidu Dykeru, bile su četiri tisuće novoformiranih složenih sustava samo između 1965. i 1972. godine.³ Pritom je najzastupljeniji tip poslovno-proizvodne fuzije bio preslika zapadnog modela „industrijskih poduzeća“, kako ih je nazvao Alfred D. Chandler, a ona su uključivala integraciju kapaciteta za eksploataciju sirovina, rafiniranje i proizvodnju finalnih proizvoda te infrastrukture za njihovu distribuciju.⁴ Reprezentativan primjer u Hrvatskoj bila je Industrija nafte Zagreb koja je u isti poslovni čvor vezala crpilišta Naftaplina, riječku

² Arhiv Jugoslavije (RS-AJ), 507 Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije, II/22, 22, Stenografske beleške sa 4. plenarne sednice CK SKJ održane 22. i 23. jula 1962. u Beogradu.

³ Dyker, David, *Yugoslavia: Socialism, Development and Debt*, Routledge, London, 1990., 138-139.

⁴ Vidi: Chandler, Alfred D., *Strategy and Structure*, The MIT Press, Cambridge, 1969.

i sisačku rafineriju te lanac benzinskih postaja Croatiapetrola. Građevinska poduzeća imala su sličan korporativni model, međutim u njihovu slučaju tri integrativna sloja nešto su se razlikovala od konvencionalnih sustava. Primjerice, kod GK Međimurja i Industrogradnje prepoznaje se struktura u kojoj se projektno-arhitektonski biro i zaduženi za nacрте budućih zgrada, hala i drugih objekata nalaze na prvoj razini. Drugu razinu popunjavali su pogoni za eksploataciju građevnog materijala kao što su cementare i ciglane, te tvornice za proizvodnju polugotovih proizvoda kao što su predfabricirani i zategnuti beton, cigla, stolarija i slično. Na samom vrhu poslovnog sustava nalazili su se odjeli za izvođenje radova, odnosno proizvodnju finalnog proizvoda. Iako su oba poduzeća imala komercijalni ured, njegova uloga nije bila ni približno dovoljno značajna da bi preuzeo status, odnosno u ovom slučaju razinu koju su u drugim industrijskim sustavima zauzimale distribucijske mreže.

Program modernizacije s ciljem ojačavanja izvoznog potencijala nije bio strateški usmjeren i time rezerviran samo za određene gospodarske grane koje bi se isticale zbog neke od komparativnih prednosti. Ona je postala osnova za strukturnu promjenu kompletne ekonomsko-poslovne paradigme, što znači da je zahvatila i građevinarstvo, a to se može iščitati s prvih stranica siječanskog broja lista *Industrogradnja* iz 1967.:

„Zahtjevi tržišta sve do nedavno bili su u pogledu građevinarstva veoma neznatni, što će reći da je građevinarstvo bilo u ‘zavjetrini’. Međutim, sve intenzivnije uključivanje u međunarodnu podjelu rada, nije moglo ni građevinarstvo ostaviti po strani, sa svim njegovim bolestima, (primitivnim sredstvima za proizvodnju i radnom snagom na veoma niskom stupnju obrazovanosti). Reorganizacija je bila neminovna, ako se htjelo opstati u pooštrenim uvjetima privređivanja. A što to znači? Znači, treba da proizvodimo novim sredstvima za proizvodnju, da podižemo kvalifikacionu strukturu zaposlenih, te da organiziramo proizvodnju i postavimo je na suvremene osnove.“⁵

Kao što ističe i sam novinski napis, osuvremenjivanje poduzeća je, osim očitog organizacijskog i tehnološkog aspekta, podrazumijevalo i modernizaciju menadžmenta, što je za jugoslavensku poslovnu

⁵ „Put k suvremenijoj proizvodnji“, *Industrogradnja*, 1, 1967., 6.

stvarnost značilo osjetljivu smjenu cijele jedne političke generacije direktora.⁶ Zbog toga su zakonodavci osmislili mehanizam kojim se horizontalno obuhvatilo sve uprave u poslovnom svijetu, a načelom „reizbornosti“ sve izvršne funkcije u samoupravnim poduzećima ograničilo mandatima, uglavnom u trajanju od četiri godine.⁷ Istovremeno je reforma prisilila sva poduzeća da izbor na visoka upravna mjesta internim aktima uvjetuju visokim stručnim i obrazovnim kriterijima, čime je zapravo u praksi stvorena podloga za sustavnu smjenu partizanske generacije direktora. Od novog kadra očekivalo se da je odan socijalističkoj ideji, ali istovremeno vičan u hrvanju s tržišnim silama. Podrobnije je o njihovoj novoj ulozi krajem 1960-ih govorio i Kiro Gligorov, tadašnji potpredsjednik Saveznog izvršnog vijeća:

„Naši direktori treba da budu svojevrсни poslovni ljudi koji nisu menadžeri u zapadnom smislu reči, a još manje državni činovnici, već ljudi koji žive od ostvarenog rezultata i dohotka, kao i svaki član radnog kolektiva, a koji, istovremeno, na mestu na kojem se nalaze, svojom inicijativom, svojom kreativnom sposobnošću, svojom vizijom, smelošću i smislom za poslovni rizik, mogu izvanredno mnogo da znače za radni kolektiv i za daljnji razvoj samoupravljanja.“⁸

No, usprkos željama jugoslavenskih ideologa i zakonodavaca da direktori budu tek jedan od ravnopravnih kotačića u kolektivu, oni su u praksi zadržali i proširili prerogative autonomnog izvršnog organa uprave. Uloga i zadaća upravne razine svakog poslovnog sustava

⁶ Politički (partizanski) direktori bili su pojedinci koji nisu imali organizacijske ili tehničke kvalifikacije, a stekli su status direktora zahvaljujući svojem doprinosu u Narodnooslobodilačkoj borbi i lojalnosti KPJ/SKJ. U vrijeme kada se poduzećima upravljalo centralizirano, oni su često vršili tek dužnost državnog namještenika, a nakon ranih 1950-ih stekli su nešto više autonomije, te često pokazivali umješnost u upravljanju manjim i srednjim poslovnim strukturama (kao što su tijekom rata pokazali sposobnost voditi manje i srednje velike jedinice). Međutim, veliki industrijski sustavi i uključivanje u međunarodnu podjelu rada tražili su više znanja i/ili iskustva od gerilske snalažljivosti. Vidi: Vejzagić, Saša, *The Rise of the Business Class – the Role of Managerial Elites in Yugoslavia 1963-1978*, Doctoral thesis, European University Institute, Firenca, 2021., 77-101.

⁷ Delegatski tip direktorske pozicije imao je za cilj radničkim savjetima omogućiti da svake četiri godine vrednuju rad i uspjeh svojih direktora. Međutim, zbog odnosa moći i slabog utjecaja savjeta na menadžment u velikim industrijskim sustavima, to načelo nije djelovalo kako je bilo zamišljeno. Vidi: Fikfak, Jurij, Jože Prinčič, Jeffrey D. Turk, ur., *Biti direktor u času socijalizma: med idejama in praksami*, Založba ZRC, ZRC SAZU, Ljubljana, 2008., 62-79.

⁸ „Ne postoje razlozi za promenu osnovnog kursa reforme“, *Direktor*, 1, 1969., 17.

promijenila se ekonomskom modernizacijom 1960-ih, osobito iz perspektive njihovih vrijednosnih prioriteta. Naime, umjesto horizontalne društvene reprodukcije u formi uravnilovki, sada se u prvi plan stavljala ekonomska racionalizacija s ciljem proširivanja volumena dohotka odnosno dobiti. U tom kontekstu direktori i uprave poduzeća u praksi prestaju biti delegirani državni odnosno društveni činovnici, već, usprkos samoupravljanju, imaju neupitno dominantan, a po pitanju provođenja poslovne politike značajno autonoman status u poduzeću. U tom smislu, osobito od tržišne reforme, ali i nakon uvođenja udruženog rada, poduzećima upravljaju profesionalizirani menadžmenti.

Industrogradnja i GK Međimurje ispoštovali su modernizaciju uprave 1966. jer je stari direktor u Zagrebu smijenjen zbog korupcije, a onaj u Čakovcu nenadano preminuo nakon samo godinu dana na čelu kombinata. Na njihova mjesta dolaze predstavnici nove generacije menadžmenta, Mato Čop i Mirko Jagec, obojica viši inženjeri građevinarstva, s godinama iskustva u srednjem i višem upravnom ešalonu. U GK Međimurju se osim Jageca ističe dotadašnji tehnički direktor inženjer Danijel Režek koji će, osobito u 1970-ima, igrati jednu od važnijih uloga za poslovno-političku sudbinu poduzeća. Novopridošli direktori u kontekstu velikih industrijskih poduzeća bili su u pravilu članovi Saveza komunista, no u praksi oni su predstavljali novi fenomen dvojne lojalnosti. Naime, kod većine je istovremeno postojala barem nominalna vjernost partiji u obliku članstva i nešto izraženija vjernost poduzeću, odnosno njegovom razvoju. Međutim, u polju kontradikcija proizašlih sudaranjima dvaju vrijednosnih sustava, socijalističkog i tržišnog, bilo u slučaju kada se tražila horizontalna participacija radnika, transparentnost i demokracija pri samoupravnom odlučivanju, bilo pri nastojanjima da se postignu efikasnost i profitabilnost u proizvodnom procesu, direktorima je svakako bilo daleko privlačnije i lakše odlučiti se za ovo potonje. Razvoj poduzeća, osim što je u javnom diskursu vrijednosno predstavljao modernizacijski napredak društva u cjelini (što je i bio integralni dio programa manje-više svih komunističkih partija u 20. stoljeću), istovremeno je značio i materijalni rast za cjelokupni radni kolektiv. U konačnici bio je svakako daleko opipljiviji tip individualne samoaktualizacije od sudjelovanja u ujedinjenim naporima da se temeljito razviju socijalistički odnosi u društvu. No,

tu, u praksi nepomirljivu, dvojnu lojalnost, kao i druge strukturne kontradikcije u jugoslavenskom poslovnom svijetu, najvećim je dijelom uzrokovala sama partija sa zahtjevima koje je stavila pred gospodarstvo u trenutku kada su pokrenute ekonomske reforme. U tom kontekstu svaka interpretacija logike vođenja i upravljanja velikih industrijskih poduzeća u samoupravnoj Jugoslaviji predstavlja historiografski izazov.

Dva nova građevinska poduzeća imala su bitno različite početne pozicije i ciljeve, što je razumljivo odredilo i njihove divergentne putanje razvoja. Naime, integracija GK Međimurja bio je poslovno-ekonomski projekt lokalne političke elite koja je, uslijed opće kampanje konsolidacije industrijskih kapaciteta, 1965. sama isplanirala i provela fuziju dviju malih građevinskih tvrtki s tri okolne ciglane i strukovnim pogonima. S obzirom na iznimnu oskudnost industrije u Međimurju, uzrokovanu geopolitičkim okolnostima, čini se da je GK zamišljen kao projekt koji se trebao pretvoriti u jedan od važnijih motora lokalnog gospodarstva. S druge strane, Industrogradnja je od 1946. postupno rasla i širila se u najvećem hrvatskom industrijskom bazenu, da bi Mate Čop preuzeo vodstvo poduzeća s već prepoznatim imenom, mrežom partnera i određenom pozicijom na zagrebačkom tržištu i šire. U tom kontekstu Industrogradnja je bila ne samo jedna od barem dvadeset jednako čvrstih stupova ekonomije glavnog grada republike, već i jedno od nekoliko građevinskih poduzeća koja su gradila na tom području. Upravo te značajne razlike između ova dva poduzeća utjecat će na njihov položaj i ulogu u njihovim zajednicama, a osobito na njihov pristup tržištu.

Dvije strategije poslovanja

Dva modela poslovanja mogu se definirati kao tehnokratski u slučaju Industrogradnje i tehnobirokratski u slučaju GK Međimurja. Kada se kaže tehnokratski, misli se na vrstu profesionalnog vodstva kao i na način organizacije poduzeća ukorijenjenog u načelu ekonomske racionalnosti, na kojem se inzistiralo u reformskom razdoblju u drugoj polovici 1960-ih. Tehnokratski je također najprikladnija kvalifikacija praksi i programa koje su trebale usmjeravati samoupravne poslovne sustave, a njihov je cilj bilo provođenje najoptimalnijih mjera kako bi se što brže provela konsolidacija industrijskih

kapaciteta. Tako je, na primjer, nova uprava GK Međimurja, uslijed otežanih ekonomskih uvjeta i nužnosti kadrovske i organizacijske modernizacije, odmah po dolasku na čelo otpustila skoro 20 posto radne snage i ugasila nerentabilne pogone.⁹ Drugim riječima, dolazak tržišnih uvjeta u poslovni svijet ozbiljno je doveo u pitanje načela socijalističkog razvoja za koja se zalagala revolucionarna generacija komunista proisteklih iz redova predratnog radničkog pokreta. Također, važno je pritom naglasiti da poduzeća, osobito u proizvodnji, često nisu uspijevala postići razinu organizacije rada koju su njihove uprave priželjkivale, a o čemu će više riječi biti kasnije. Međutim, to ne mijenja činjenicu da su vizija strategije i strukture Mate Čopa ili Mirka Jageca bile išta manje tehnokratski orijentirane. No, može se isto tako zaključiti da se, samo zbog postojanja samoupravno-socijalističke dimenzije jugoslavenskoga hibridnog sustava, u poduzećima tolerirala slojevita ljudska perspektiva i poticala socijalna osjetljivost nauštrb tehničke izvrsnosti i efikasnosti.

Industrogradnja i GK Međimurje, usprkos tome što su bili predstavnici iste gospodarske grane, razvijali su dva različita modela poslovanja otkako su izabrali svoje nove menadžmente 1966. i tijekom čitavog narednog desetljeća. Njihove poslovne strategije i interakcija s lokalnom zajednicom nikako nisu bile od početka do kraja planirane ili dirigitirane iz nekog zamišljenog vanjskog administrativnog centra moći, već su najvećim dijelom korespondirale s ekonomskim i političkim kontekstom u kojem su ta poduzeća nastala i djelovala. Kao što je već rečeno, zagrebačko i međimursko tržište znatno su se razlikovala, ponajviše zbog teško usporedivih društveno-ekonomskih uvjeta i dinamike. Naime, jedno poduzeće razvijalo se u industrijskom i bankarskom centru, a drugo u provinciji koja se zbog svojeg geopolitičkog položaja dugo vremena oslanjala uglavnom na agrarnu i obrtničku proizvodnju. Iako bi se samo temeljem tih površnih činjenica moglo pretpostaviti da su Zagreb i Industrogradnja više prosperirali u vrijeme 1970-ih, u stvarnosti se ipak čini da su rezultati rada GK Međimurja imali ukupno daleko značajniji modernizacijski utjecaj na lokalno stanovništvo i gospodarstvo općine. No, krenimo redom.

⁹ „Dobar kadar-najveće bogatstvo“, *GK Međimurje*, 15.11.1970., 2.

Industrogradnja

Industrogradnja je poslovala u dinamičnom okruženju drugog najvećeg industrijskog bazena u Jugoslaviji, gdje je osim na tržištu, postojala i granska konkurencija u borbi za utjecajne pozicije političke moći. U tom je smislu Čopovu poduzeću bilo značajno teže pridobiti administrativnu podršku kakvu je imao GK u Međimurju, međutim daleko od toga da nisu postojale poslovno-političke veze. Zapravo, već 1969. Grad Zagreb je Industrogradnji dodijelio nagradu zbog uspjeha u modernizaciji i poslovanju što je svakako bilo odraz određene težine njihovih odnosa.¹⁰ Isto tako, brojni natjecaji koje je poduzeće osvajalo na licitacijama za stambenu izgradnju s južne strane Save idu u prilog čvrstih odnosa između uprave poduzeća i političkih struktura grada. Također, prema svjedočanstvima tadašnjih inženjera Industrogradnje, Čop je imao vrlo dobre odnose s predstavnicima republičke vlasti,¹¹ te ih je koristio početkom 1980-ih kada su stabilizacijske mjere restriktivno djelovale na investicijska kretanja u građevinskom sektoru. No, sudeći prema modelu poslovanja koji je zagrebački gigant razvio od dolaska nove uprave pa sve do Čopova odlaska 1996., može se ustvrditi da je Industrogradnja bila vođena više tehnokratski, odnosno korporativno.

Još u vrijeme kada je bio direktor Odjela za plan i analizu (1962.-1966.), čini se da je Mato Čop dobro primijetio kako zagrebački proces ubrzane urbanizacije ne posustaje, što je značilo da se i potražnja za stambenim prostorom povećava. Poradi toga, čim je prešao u ured glavnog direktora, Industrogradnja je gotovo preko noći intervenirala u strategiju i strukturu kako bi se usmjerila na ovladavanje neizvjesnim tržištem stanogradnje u Zagrebu. Osobito u hrvatskom glavnom gradu pokazalo se da je stanogradnja bila investicijski, administrativno i organizacijski zahtjevan fenomen, o čemu najbolje govori i komentar građevinara iz sredine 1970-ih:

„[U] jednoj godini u Zagrebu može se izvršiti komunalna priprema za 2000 stanova, neokrupnjenih financijskih sredstava ima za 4000 stanova, kad bi se sva sredstva za stambenu izgradnju okrupnila bila

¹⁰ „Industrogradnja dobitnik Privredne nagrade Grada Zagreba za 1968.“, *Industrogradnja*, 4-6, 1969., 1.

¹¹ Mirko Orešković u razgovoru s autorom, Zagreb, ožujak 2022.

bi dovoljna za 6000 stanova, građevinari bi uz organizirani i dugoročno planirani pristup mogli izvesti 8000 stanova, a potrebe grada su 10000 stanova godišnje.“¹²

Također, opće ekonomske prilike i razni društveno-politički projekti, kao što su to 1970-ih bili stabilizacija i udruženi rad, značajno su utjecali na sudbinu tržišnih trendova. No, menadžment Industrogradnje odlučio je glavninu svoje poslovne strategije usmjeriti upravo k postizanju ekonomije razmjera u stanogradnji, te su sve tri razine njezinog proizvodnog procesa bile podjednako podređene tom cilju.

Uprava poduzeća prvo je uložila u istraživanje i razvoj (u engleskom korporativnom žargonu poznato kao *research and development* ili *R&D*) te je na Zapadu već 1967. kupila suvremenu tehnologiju za hidrauličko klizanje oplata. Iako je nova mehanizacija prvenstveno bila namijenjena gradnji industrijskih objekata kao što su dimnjaci i silosi, inženjeri su je u poduzeću vlastitim inovacijama prenamijenili kako bi se mogla koristiti i za stanogradnju. Njihova intervencija značajno je ubrzala fazu izgradnje visokih stambenih objekata pa su 1969. radnici Industrogradnje premašili rekord i u Zagrebu podigli kostur nebodera za tek nešto više od dva tjedna, da bi reorganizacijom operativnih odjela 1973. takav posao obavili u samo šest dana.¹³ Pored promjena u odjelima operative, poduzeće je do kraja 1960-ih okupilo grupu kvalitetnih arhitekata i inženjera u novootvorenom projektnom uredu, ali najviše novca uloženo je u unaprjeđenje proizvodnje građevinskog materijala i polugotovih građevinskih proizvoda. Tvornica betona i betonskih proizvoda u Donjoj Lomnici kraj Zagreba od svog je uspostavljanja 1967. gotovo svake godine nanovo rasla, u stopu prateći ekspanziju ostatka poduzeća, da bi već sredinom 1970-ih nabavkom novih strojeva na Zapadu veliki dio tamošnje proizvodnje dosegao industrijske razmjere.¹⁴ Sama proizvodnja betonskih elementa bila je tek jedan od kotača u mehanizmu serijske proizvodnje. Drugi važan faktor bila je logistika dovoza velikih količina sirovina, ali i distribucije velikih montažnih blokova što se djelomično riješilo 1980. izgradnjom specijaliziranog kolosijeka u

¹² „Poslovni plan za 1975. godinu“, *Industrogradnja*, 17.1.1975., 6.

¹³ „Klizanje stambenih objekata“, *Industrogradnja*, 18.1.1973., 6.

¹⁴ „Novi proizvodi“, *Industrogradnja*, 11.4.1975., 5.

Donjoj Lomnici.¹⁵ Kada se postigla zadovoljavajuća efikasnost same izgradnje višekatnica i nebodera, uprava je, nezadovoljna fazom izvedbe finalizacije (ugradnje stolarije i bravarije), početkom 1980-ih značajno uložila i u izgradnju tvornice stolarije u Brinju u Lici.¹⁶ Tom investicijom Industrogradnja se zapravo u zoru velike ekonomske krize konačno formirala kao cjeloviti građevinski poslovni sustav koji kontrolira sve faze proizvodnje te može samostalno, bez kooperanata, odraditi projekt od nacрта do predaje „ključa u ruke“.

Drugim riječima, Čopov menadžment je od svojeg dolaska sredinom 1960-ih pa do samog kraja 1970-ih pratio poslovnu ideologiju koja je tada dominirala korporativnim svijetom u SAD-u, a u poslovnoj historiografiji poznata je kao zadržati i reinvestirati (*retain and reinvest*).¹⁷ Ona je podrazumijevala kontinuirano ulaganje najvećeg dijela viška prihoda u daljnji rast i razvoj poduzeća, umjesto agresivnog nastupanja na tržištu u svrhu što veće akumulacije profita i njegove raspodjele među poslovnim sudionicima. Takav striktno ekspanzionistički model razvoja Industrogradnju je već početkom 1970-ih istaknuo kao najproduktivnije građevinsko poduzeće na sceni zagrebačke stanogradnje. Primjerice, među tri vodeća poduzeća, koja su 1973. zajedno izgradila 3.650 stanova, Industrogradnja je bila zaslužna za najveći udio od 1.530 stanova, a pratile su je Novogradnja s 1.061, odnosno Tempo s 1.059 stanova.¹⁸ Puno važnije, po volumenu društvene reprodukcije Industrogradnja je bila republički prvak hrvatskog građevinskog sektora (tablica 1). Čak više od desetine ukupne vrijednosti hrvatskog građevinskog sektora stvorila je Industrogradnja, međutim zbog svojeg modela i cijelog niza strukturnih problema (kojih će se dijelom dotaknuti zadnji dio ovog rada), dohodak je bio niži nego primjerice onaj Hidroelektre.¹⁹

¹⁵ „Zajedništvom do dobrih rezultata i u slijedećoj godini“, *Industrogradnja*, 25.12.1980., 4.

¹⁶ „Probna proizvodnja“, *Industrogradnja*, 26.6.1981., 7.

¹⁷ Vidi: O'Sullivan, Mary, *Contest for Corporate Control: Corporate Governance and Economic Performance in the United States and Germany*, Oxford University Press, Oxford, 2000., 146-154.

¹⁸ „Izgradili smo najviše stanova“, *Industrogradnja*, 18.1.1974., 4.

¹⁹ Dohodak kao računovodstvena kategorija u jugoslavenskom se poslovnom svijetu kvalificirao kao zarada od koje su se pokrivali amortizacija, troškovi rada, razni porezi i druga davanja, a čisti dohodak je u tom smislu bio ekvivalent dobiti (profitu) koja se prenosila u razne fondove poduzeća (među važnijima je bio poslovni fond). S jedne strane, budući da je Industrogradnja bila društveno poduzeće koje je djelovalo u uvjetima društvenog vlasništva

Poduzeće	Sjedište	Ukupni prihod (000 din)	Udio u prihodu hrv. građevinskog sektora (%)	Ukupni dohodak (000 din)
Industrogradnja	Zagreb	1,307.268	11,0	319.329
Hidroelektra	Zagreb	938.176	7,9	328.325
Tempo	Zagreb	866.764	7,3	222.215
I. L. Lavčević	Split	585.384	4,9	172.259
GK Međimurje	Čakovec	556.415	4,7	129.190
Viadukt	Zagreb	508.175	4,3	137.514
GIK Zagorje	Varaždin	486.590	4,1	99.961
Primorje	Rijeka	451.128	3,8	117.448
Tehnika	Zagreb	438.850	3,7	137.514
Konstruktor	Split	316.953	2,7	98.820

Tablica 1: Ukupni prihod i dohodak deset vodećih građevinskih poduzeća u Hrvatskoj (siječanj – rujan 1975.)²⁰

Jedan od razloga zbog kojih je generiran najveći ukupni prihod svakako je bila promišljena kalkulacija menadžmenta koji se ipak nije kockao s uskom specijalizacijom na jedan tip proizvodnje, odnosno samo za stanogradnju, već je nastojao održati prisutnost na više tržišta odjednom. Naime, Industrogradnja je redovito uspješno sudjelovala u licitacijama za industrijske, poslovne, ugostiteljske i infrastrukturne projekte diljem Hrvatske, a ti projekti poslužili su kao portfolio za izlazak izvan granica Jugoslavije. Poduzeće se po prvi puta angažiralo u Tunisu 1967. i taj je iskorak pratilo otvaranje filijale u SR Njemačkoj početkom 1970-ih, kao i proboj na sovjetsko tržište sredinom desetljeća i na tržište nesvrstanih zemalja u njegovoj drugoj polovici. Svi ti međunarodni poslovi poslužili su kao važan korektiv bilance u trenucima nepovoljnih ekonomskih kretanja, a osobito na prijelazu u 1980-e kada su stabilizacijskim programima ograničeni investicijski tokovi u zemlji. Iako zbog nedostatka konkretnih poslovnih podataka i izračuna nije moguće do kraja potvrditi, ali moguće je zato špekulirati da su upravo izvozni aranžmani

i bilo u drugačijem odnosu prema državi, s izraženim socijalnim programima, kategorija profita nije jednako mjerljiva i relevantna kao u kapitalistički uređenoj ekonomiji. S druge strane, ukupni dohodak i ukupni prihod i dalje mogu poslužiti kao mjerljivi indikatori doprinosa radnom kolektivu, odnosno općoj ekonomiji (društvenoj reprodukciji).

²⁰ „Gdje smo na građevinskom tržištu“, *GK Međimurje*, 1, 1976., 12.

Industrogradnji pomogli da lakše prebrodi krizno desetljeće i stabilnije uđe u razdoblje tranzicije u kojem nažalost nije dugo opstala. Osim toga, činjenica da je Mato Čop nastavio upravljati poduzećem sve do druge polovice 1990-ih svakako je još jedan faktor koji je imao utjecaj na očuvanje integriteta Industrogradnje sve do kasne faze deindustrijalizacije Hrvatske.

GK Međimurje

Kao što je rečeno u uvodnom dijelu, Međimurje je u prvoj polovici 1960-ih još uvijek bilo siromašnije investicijsko podneblje gdje nisu postojale objektivne potrebe za serijskom ili industrijskom proizvodnjom u građevinarstvu, međutim, zbog geomorfološkog položaja između dvije rijeke imalo je bogate izvore osnovnih građevinskih sirovina kao što su šljunak i glina. Osim resursa, imalo je i važan društveni potencijal jer je lokalno stanovništvo unazad nekoliko generacija reproduciralo dvije tradicije, onu kvalitetnog obrtništva vezanog za graditeljstvo te kulturu rada izvan mjesta prebivališta, tada poznatu kao gastarbajterstvo. Potencijal koji su nudila ta dva fenomena novi menadžment upario je sa strateškim ulaganjem u modernizaciju mehanizacije u operativi te s *R&D*. Tako su već u drugoj polovici 1960-ih voditelji gradilišta i radnici GK upoznati sa suvremenim tehnikama i vezivnim materijalima koji su im omogućili rad u hladnijim uvjetima što je bitno produžilo sezonu gradnje i na dio zime. Takav režim rada i proizvodnje pokazao se osobito primamljiv investitorima na jadranskoj obali, odnosno općinama koje su računale s tim da im novosagrađeni hoteli i restorani otvore vrata već na samom početku sezone. Sve to zajedno omogućilo je poduzeću proboj na jadransko tržište na kojem je još od kraja 1950-ih turizam postajao sve masovniji. Već od prvih poslova u Istri, dobivenih 1967., GK je ostavio dojam pouzdanog izvođača radova te se cijelo naredno desetljeće uspješno prijavljivao na licitacije diljem obale gradeći hotele, restorane i infrastrukturne objekte. Upravo zbog takvog renomea sredinom 1970-ih i početkom 1980-ih Dubrovnik mu postaje jedno od važnijih projektnih žarišta.²¹

No, najvažnije tržište ipak je bila kontinentalna Hrvatska, pri čemu su Sisak i Zagreb kontinuirano bili gradovi s najviše novih gradilišta za GK. Prema podacima iz 1975. u središnjoj je Hrvatskoj

²¹ „Dubrovnik i Čakovec – dva najveća gradilišta“, *GK Međimurje*, 19.9.1975., 1.

poduzeće ostvarivalo 64 posto svojeg ukupnog prihoda. Međutim, kada se točka gledišta nešto udalji od same ekonomske računice i rad čakovečkog građevinskog poduzeća promatra kao sastavni dio lokalne zajednice, čini se da su poslovi i zarada izvan općine strateški služili za razvoj zapostavljene općine. Razumljivo, u prvom redu razvijalo se samo poduzeće, no ono se u već prvih deset godina poslovanja nametnulo kao najvažniji kotač lokalnog gospodarstva:

„Ako usporedimo ova naša kretanja sa kretanjima cjelokupne privrede Međimurja, te nekih većih radnih organizacija vidimo da naša radna organizacija učestvuje u ukupnom prihodu Međimurja sa najvećim postotkom od 14,4%. U gotovo svim odnosima u zbiru privrednih organizacija Međimurja vidljivo je da smo najpovoljniji, a u odnosima koji manifestiraju likvidnost, kao što su mogućnosti izvršavanja obaveza prema dobavljačima, stanju potraživanja od kupaca, te u zalihama gotovih proizvoda, osjetno smo povoljniji od npr. MTC-a i Čateksa.“²²

Taj status poduzeće nije steklo slučajno, već je on nastao u sprezi poslovnog i političkog, što je u javnom diskursu 1970-ih kvalificirano kao tehnobirokratska pojava.²³ Nekoliko činjenica upućuje na spomenutu vrstu odnosa. Osim što su lokalne političke elite kumovale samom nastanku poduzeća inicirajući njegovu fuziju u prvoj polovici 1960-ih, desetljeće kasnije, 1974. godine, Režek odlazi s mjesta tehničkog direktora i prelazi u ured predsjednika Skupštine Općine Čakovec čime se učvršćuje veza između kombinata i lokalne uprave.

Tih godina Čakovec postaje veliko gradilište i prolazi ubrzanu transformaciju iz trgovačko-obrtničkog središta agrarne provincije u moderni urbani centar koji nudi suvremene uvjete života. Primjerice, samo 1975. u tijeku su bili radovi na tri stambene zgrade sa 117 stanova u Lenjinovoj ulici (današnja Vukovarska), podiže se zgrada pošte i telekomunikacija (PTT) površine veće od tri tisuće četvornih metara, gradi se jedna od prvih škola za djecu s posebnim potrebama u Hrvatskoj, kao i sportska dvorana za ekonomsku školu te nekoliko

²² Državni arhiv za Međimurje (HR-DAM), 205 Građevni kombinat Međimurje, Zapisnik sjednice Financijskog odbora, 17.11.1975.

²³ Birokratski u ovom slučaju se odnosi na ulogu političkih i administrativnih položaja lokalne ili državne moći koji su imali važnu ulogu u stjecanju poslovnih i drugih prilika za poduzeća. Vidi: Musić, Goran, *Making and Breaking the Yugoslav Working Class*, Central European University Press, Budimpešta, 2021., 55.

industrijskih hala drugih poduzeća.²⁴ Iste godine počinje gradnja, za poduzeće izuzetno bitnog, Graditeljskog školskog centra u uložiti tvornice kvalificiranih kadrova za potrebe kombinata, ali i čvrstog jamca kontinuiteta osuvremenjene reprodukcije obrtničke kulture lokalnog stanovništva.²⁵ Povrh toga, poduzeće na Dravi počinje gradnju prve od dviju hidrocentrala (Čakovec i Dubrava), a iste godine je samo provelo spajanje čitave općine na republičku plinsku mrežu, što je zajedno činilo značajan modernizacijski skok, kako za kvalitetu života stanovništva, tako i za proizvodnju betona i cigle u kombinatu.²⁶ Kvaliteta i kvantiteta projekata na kojima je GK bio angažiran samo u lokalnoj sredini neupitno idu u prilog argumentu da je poduzeće blisko surađivalo s lokalnom upravom te su pritom zajedno održavali simbiotski tip odnosa, a ekspanzija poduzeća je, uvjetno rečeno, podrazumijevala i razvoj općine. No, taj je odnos bio slojevit i nije uključivao samo menadžment i općinsku vlast, već je vrlo važnu ulogu igralo i lokalno stanovništvo, što kao radna i kadrovska snaga za poduzeće, što kao tržište. Na primjer, ciglana u Šenkovcu je od polovice 1970-ih nakon analize ponude i potražnje razvila i maloprodajnu distribuciju te se tako nametnula na lokalnom tržištu u nastajanju. Naime, praksa izgradnje novih i prostranih privatnih kuća, kako u gradu tako i na selu, počela se ubrzano širiti zbog povećanog priljeva deviznih sredstava od stanovništva na privremenom radu u zemljama Zapada.

U međuvremenu je Danijel Režek zadržao status važne figure i predstavljao personifikaciju tehnobirokratskog modela poslovanja. Naime, četiri godine nakon što je postao predsjednik Skupštine općine, 1978. je preselio u Zagreb na mjesto republičkog sekretara za vodoprivredu, a njegovo lobiranje u visokoj politici otvorilo je kvalitativno bolje prilike za GK Međimurje, u prvom redu u glavnom gradu i okolici. U Zagrebu je među važnijim aranžmanima GK početkom 1980-ih dobio izgradnju INA-ine zgrade istraživačko-programskog centra u Šubićevoj, dok je u Kumrovcu imao glavnu riječ pri izgradnji Političke škole SKJ.²⁷ U prilog tvrdnji da je Režek bio

²⁴ „Dubrovnik i Čakovec – dva najveća gradilišta“, *GK Međimurje*, 19.9.1975., 1.

²⁵ „Počinje gradnja Graditeljskog školskog centra“, *GK Međimurje*, 30.5.1975., 1.

²⁶ „Plin stiže u Čakovec“, *GK Međimurje*, 3.4.1975., 4-5; „Počela gradnja HE Čakovec“, *GK Međimurje*, 13.8.1975., 3.

²⁷ „Politička škola Josip Broz Tito u rekordnom roku“, *GK Međimurje*, 9.10.1981., 1-5.

važan lobist za interese GK ide i slijed događaja nakon što je u prvoj polovici 1980-ih prešao na mjesto glavnog direktora INGRA-e, vanjsko-trgovinskog poduzeća za velike investicijske projekte u Sovjetskom Savezu i cijelom nizu nesvrstanih zemalja. Naime, 1982. GK je po prvi put uposlio svoje radnike kao kooperante na iračkom tržištu, a 1986. dobio i 60 milijuna dolara vrijedan posao stanogradnje u Libiji.²⁸ No, čini se da je sramežljiv izlazak na međunarodnu scenu došao prekasno za međimurski kombinat i u premalom obujmu da bi bez većih financijskih posljedica prebrodio krizne 1980-e. Jedan od razloga nesnalaženja mogao bi biti i izbor novog glavnog direktora Mašana Sredanovića 1985. koji je, za razliku od njegovih prethodnika, umjesto iz građevinskog došao iz bankarskog sektora.²⁹ Pojava financijskih i marketinških stručnjaka u vrijeme krize profitabilnosti na čelu svjetskih korporativnih giganta obilježila je i konačni kraj dotadašnje dominantne poslovne ideologije razvoja velikih poslovnih sustava. Zadrži i reinvestiraj (*retain and reinvest*) u tom je razdoblju bio zamijenjen novim modelom, tzv. smanji i podijeli (*downsize and distribute*), čiji je glavni cilj bilo podizanje stope profita poduzeća masovnim otpuštanjem radnika i odsijecanjem cijelih proizvodnih dijelova koje se smatralo suvišnima ili nerentabilnima. Sličnu sudbinu doživio je GK nakon 1991., samo što su pogoni njegove glavne djelatnosti, odnosno građevinske operative, razmravljeni te zajedno s najprofitabilnijim odjelima, kao što su ciglana Šenkovec i Informatičko programski centar (IPC), raspodijeljeni među novo-komponiranom poslovno-političkom elitom.

Tehnokratizam i radni uvjeti u građevinarstvu u kontekstu liberaliziranog socijalističkog projekta

Organizacijski, iako je i ranije postojala određena razina složenosti podjele rada, nove uprave po svojem dolasku provele su preustroj i uvele striktniju liniju odgovornosti, osobito između visoke i srednje razine uprave.³⁰ Naime, voditelji odjela bili su primorani uvesti periodičko planiranje i izvještavanje. Osim učvršćivanjem zapovjednog

²⁸ „M. Sredanović imenovan glavnim direktorom“, *GK Međimurje*, 16.8.1985., 1.

²⁹ „Kombinat u Libiju!“, *GK Međimurje*, 15.1.1986., 1.

³⁰ U tom kontekstu postupno se u Jugoslaviji konsolidira i širi fenomen srednjeg menadžmenta kakav nalazimo u korporativnom svijetu.

lanca, efikasnost se nastojala postići ambicioznom tehnokratizacijom u vidu sustava detaljnih radnih naloga koji su imali za cilj urediti odnose između srednjeg menadžmenta i izravne proizvodnje.³¹ Međutim, sudeći prema napisima s početka 1970-ih, barem u slučaju Industrogradnje, oba ešalona proizvodnog procesa pokazivala su znakove otpora. S jedne strane, primjerice, inženjeri u svojstvu voditelja gradilišta često su odbijali odlaziti na sezonski terenski rad u mjesta koja su iziskivala privremeno preseljenje iz Zagreba, čak se ispostavilo da „smatraju odlazak na vanjsko gradilište kaznom“.³² Radni nalozi pak predstavljali su ozbiljan organizacijski zalogaj.³³ Od svih uključenih zahtijevao se računalni oblik evidencije i obračuna, a prilike na terenu nisu dopuštale ispunjavanje takvog dehumaniziranog pristupa:

„Radni nalozi brigadama ne izdaju se uopće sa cijenama prije početka rada već se to čini krajem mjeseca, a podatke za radni učinak i obračun usluge pogona gradilištu daju brigadiri i poslovođe iz svojih bilježnica. Takovi podaci ne samo što su nekvalitetno obrađeni nego su i netočni, pa se dobivaju nenormalni rezultati rada brigade odnosno pogona kao cjeline, pa prema tome i gradilišta. Slična je situacija i s evidencijom o provedenom vremenu na radu. Radnici se ne prozivaju i ne unosi im se radno vrijeme u prozivnu knjigu svakodnevno već se to čini unatrag 5, pa čak i 15 dana. Zbog takvog evidentiranja radnog učinka i vremena provedenog na radu dolazi do svađe između poslovođe i brigade, koja je često ne samo oštećena već i protjerana kao buntovnička ili nepoželjna za tog poslovođu i gradilište.“³⁴

Dio odgovora na pitanje zašto se racionalizacija proizvodnog procesa nije uspijevala provesti u obliku u kojem je bila zamišljena može se pronaći u društvenim odnosima, odnosno klasnoj stratifikaciji koja se s privrednom reformom, brže nego ranije, nastavila produbljivati. Dok su inženjeri i drugi visokoobrazovani kadar bili mamljeni kraćim pripravnničkim stažem, stanovima ili nekim drugim povlasticama, plavo-ovratnička većina u kolektivu, koja je dominirala izravnom proizvodnjom, uglavnom je na svojim leđima nosila glavninu

³¹ „Za čiste račune“, *GK Međimurje*, 15.1.1971., 6.

³² „Godišnji plan za deset mjeseci“, *Industrogradnja*, 20.12.1974., 2.

³³ „Za čiste račune“, *GK Međimurje*, 15.1.1971., 6.

³⁴ „Najviše govora o odnosima Strukovni pogoni – gradilišta“, *Industrogradnja*, 7, 1972., 1-3.

tereta modernizacije i podizanja ekonomske efikasnosti. Naime, pojava tržišta u Jugoslaviji, iako pod utjecajem državnih intervencija, i dalje je stvarala kakav takav oblik natjecanja u poslovnom svijetu, pogotovo u grani kao što je građevinarstvo koja je imala znatno više predstavnika nego, primjerice, tadašnji sektor proizvođača elektronike. Licitacije za dodjelu projekata – kao najzastupljeniji vid reguliranja odnosa između naručitelja, investitora i izvršitelja posla – utjecale su na to da uprave građevinskih poduzeća održavaju cijenu rada nižom od prosjeka radi konkurentnosti na tržištu (tablica 2).

Vrsta industrije	1968.	1970.	1972.	1974.	1976.	1978.
Nafta	1.332	1.653	2.320	3.690	5.123	7.521
Brodogradnja	1.156	1.550	2.222	3.024	4.211	5.715
Kemijska industrija	977	1.248	1.736	2.750	3.760	5.168
Niskogradnja	/	/	/	2.514	3.657	5.475
Prodaja	905	1.250	1.738	2.402	3.323	5.035
Električna industrija	880	1.155	1.563	2.318	3.404	4.968
Metalna industrija	847	1.158	1.602	2.358	3.453	4.978
Visokogradnja	767	1.047	1.540	2.249	3.291	4.620
Poljoprivreda i ribarstvo	715	962	1.510	2.453	3.467	4.494
Tekstilna industrija	656	857	1.339	2.122	2.778	3.725

Tablica 2: Prosječna plaća po gospodarskim granama Jugoslaviji između 1968. i 1978. (novi dinari)³⁵

Motivirani ekspanzionističkim modelom razvoja i težnjom za širenjem serijske proizvodnje, poslovni sustavi u građevinarstvu u drugoj polovici 1960-ih i dobrom dijelu 1970-ih svoj višak odvajali su što za poslovne fondove, što za tehnološku modernizaciju poduzeća. Potjera za rastom poduzeća neminovno je poslužila kao katalizator za već postojeće strukturne probleme u poduzeću. Nagli porast inflacije i društvenog standarda, koji osobni dohoci nisu pratili podjednako u svim granama, za veliki dio građevinskih radnika zapravo je značio usporavanje ili čak uskraćivanje procesa potpune tranzicije iz poljoprivrednog u proleterski sektor. Naime, samo od 1972. do kraja 1974. životni troškovi u Jugoslaviji porasli su preko 40 posto, dok je nominalna plaća u Hrvatskoj porasla za 25 posto, a realni osobni dohoci

³⁵ *Statistički godišnjak Jugoslavije 1973.*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1973., 284; *Statistički godišnjak Jugoslavije 1979.*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1979., 138-139.

su padali.³⁶ Taj se odnos nije uspio drastično promijeniti do kraja desetljeća, a dodatno se zaoštrio u vrijeme visokih inflacijskih kretanja u 1980-ima. Zbog niskih primanja dobar dio obaju kolektiva imao je dvostruki radni identitet, kao građevinski i kao poljoprivredni radnici. No, dok za ova poduzeća ne postoje točni podaci o broju takvih radnika, postoje statistika i slučajevi koji govore o fenomenu dvostrukog rada i općem nezadovoljstvu lošim radnim uvjetima. U Industrogradnji su izostanci s posla posebno uzimali maha (tablica 3).

Mjesec 1973.	Radnika na bolovanju	Izgubljenih radnih dana
Siječanj	468	5.349
Veljača	576	7.015
Ožujak	522	5.863
Travanj	269	2.998
Svibanj	411	4.332
Lipanj	369	4.592
Ukupno	2.615	30.149

Tablica 3: Broj radnika na bolovanju i izgubljenih radnih dana u Industrogradnji u prvih šest mjeseci 1973. godine³⁷

Naime, prema učestalim analizama uredništva tvorničkih novina Industrogradnje, veliki je broj radnika bez stalnog prebivališta u Zagrebu i okolici nakon primitka plaća odlazio u svoja domicilna mjesta i zadržavao se dio narednog radnog tjedna pod izlikom bolovanja, a često, kako kaže jedan od radnika, zato što su morali dodatno raditi:

„S obitelji živim u Derventi i svaki mjesec izostanem dva do tri dana nakon plaće da bih radio na polju i u kući. Da bolje objasnim, u poduzeću sam manje od godine dana, te kako u proljeće nisam još znao da ću raditi u poduzeću, zasijao sam kukuruz, pšenicu i drugo. Sada to ne mogu zapustiti i moram obrađivati i dalje. Imam ženu i dvoje djece i oni nisu u stanju da to sami naprave. Sljedeće godine sigurno neću toliko zasijati i vjerujem da neće biti potrebno da toliko izostajem.“³⁸

³⁶ Vidi: „Koliko zarađuju građevinari“, *Industrogradnja*, 13.6.1975., 2. Usp. Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2010., 23-35.

³⁷ „Izgubljeno 30.000 radnih dana“, *Industrogradnja*, 10.8.1973, 2.

³⁸ Radovan Malić, betonirac u Lomnici, „Koliko (i zašto) izostajemo s posla?“, *Industrogradnja*, 17.10.1975., 3.

Njegov međimurski kolega Nikola Košak u travnju 1974. radničkom je savjetu GK predao zahtjev za otkazom jer „je bio stalno na terenu, a kod kuće nema tko pomoći“. ³⁹ Kontinuitet proizvodnog procesa bio je svakako pod utjecajem prekarnosti radne snage, ne samo iz perspektive izostanaka zbog bolovanja, već i zbog sezonskog tipa rada i neminovne horizontalne fluktuacije, najčešće niskokvalificiranih i polukvalificiranih, radnika među građevinskim poduzećima. ⁴⁰ U Industrogradnji su shvatili da se ne mogu boriti protiv hibridnog rada agrarno-industrijskih radnika pa su uveli neradni ponedjeljak u tjednu nakon isplate osobnih dohodaka. Međutim, ni ta intervencija nije pomogla da se poprave izostanci jer i u novogodišnjem intervjuu iz 1982. Čop se žalio da je prema nekim internim analizama na 10.500 radnika, koliko je tada imalo poduzeće, dnevno izostajalo čak njih tisuću. ⁴¹

Za razliku od GK koji je bio poduzeće industrijski siromašne regije i čiji je kolektiv uglavnom uključivao radnike iz lokalnog gusto naseljenog i agrarnog bazena, Industrogradnja je bila dio bogatog gospodarstva drugog najvećeg grada u federaciji, u kojem je potražnja za radnom snagom svakako nadilazila mogućnosti zagrebačkog područja. To se, naravno, odrazilo i na strukturu kolektiva Industrogradnje u kojem zimi 1973. oko 2.500 radnika nije imalo stalno prebivalište u gradu, već im je poduzeće osiguravalo smještaj. U hotelu za samce u Poljaničkoj ulici bilo je mjesta za njih četiri stotine, dok je ostatak bio razmješten po montažno-demontažnim barakama u blizini većih gradilišta. Barake su još u 1970-ima imale ozbiljnih nedostataka jer radnici nisu imali priključke na toplovod, plin, kanalizaciju, vodovod ili električnu energiju. Također nisu imali društvene prostorije, čajne kuhinje, kao ni bolesničke sobe, a redovite su bile pritužbe na neispravne sanitarne čvorove. ⁴² Za pretpostaviti je da su na sličan način živjeli i radnici GK Međimurja koji su radili na gradilištima izvan svoje općine, što je zapravo činilo veći dio projekata tog poduzeća.

³⁹ HR-DAM, 205 GK Međimurje, Zapisnik radničkog savjeta, 8.4.1974.

⁴⁰ „Zašto radnici samovoljno odlaze iz radne organizacije“, *Industrogradnja*, 23.2.1973., 5.

⁴¹ „Novogodišnji razgovor s generalnim direktorom RO Industrogradnje“, *Industrogradnja*, 23.12.1982., 5.

⁴² „Na dnevnom redu standard“, *Industrogradnja*, 29.3.1973, 2.

Sredinom prve polovice 1970-ih prva naftna kriza pokrenula je globalnu recesiju, osobito na zapadom tržištu. Jugoslavenski poslovni svijet, već opterećen strukturnim problemom nelikvidnosti, tada se našao i na udaru brzo rastuće inflacije što je ujedno značilo i ugrožavanje poslovnih odnosa i osobnog standarda. Savezno izvršno vijeće odlučilo se na jači zaokret prema centralizaciji i intervencionizmu te prvoj kampanji uvođenja stabilizacijskih mjera. Plan programa štednje i podizanja razine produktivnosti rada bio je obavezni elaborat koji je moralo izraditi svako poduzeće bez obzira na likvidnost. Slijedom toga razne komisije u GK Međimurju i Industrogradnji na dnevni red stavile su razne probleme koji su opterećivali proizvodni proces. Iako su tvorničke novine i službeni dokumenti u Čakovcu rijetko bilježili i otvoreno progovarali o problemima u proizvodnom procesu ili unutar kolektiva, u godinama stabilizacije ipak su objavljeni nalazi o slučajevima loše vođene evidencije prisutnosti na gradilištima, prekomjernog obračuna plaća te „neodgovornog“ raspolaganja i otuđivanja imovine poduzeća i repromaterijala.⁴³ Novine Industrogradnje redovito su izvještavale i upozoravale o različitim devijantnim pojavama, a u vrijeme štednje u dugim člancima taksativno se nabrajalo slučajeve krivotvorenih zadužnica za skladišta i fantomske kamione sa šljunkom koji nikada nisu dostavljali sirovine na gradilišta.⁴⁴ Svi ovi slučajevi uzurpacije proizvodnog procesa neupitno su bili uzrokovani nedostatkom individualne odgovornosti prema društvenom vlasništvu, kao i u kontekstu društvenog dogovora o prodaji individualne usluge rada.⁴⁵ Međutim, zbog brojnosti takvih slučajeva (osobito kad su u pitanju izostanci), na njih se može gledati i kao na reakciju na teže uvjete rada koje je nametnula dublja integracija tržišnih elemenata u jugoslavenski socijalistički projekt.

Sve više izražene kontradikcije nisu prolazile neprimijećeno. Stara generacija partijskog vrha, koja je s Titom na čelu još uvijek poprilično suvereno držala upravljačke poluge u svojim rukama, kao odgovor na proturječnosti pokušala je, uvjetno rečeno, spasiti svoj projekt. Prvo, izravnim udarom na centre društvenog, političkog i ekonomskog liberalizma u manje-više svim republikama, a onda i

⁴³ „Neodgovornim pojedincima treba stati na kraj“, *GK Međimurje*, 1.2.1973., 6; „Kaznjeno tridesetak radnika“, *GK Međimurje*, 24.2.1973., 7.

⁴⁴ „Kako radimo – kako štedimo“, *Industrogradnja*, 31.10.1973., 14.

⁴⁵ „Poteškoće u društvenom standardu“, *Industrogradnja*, 18.1.1973., 9.

primjenom nove unaprijeđene inačice samoupravljanja, odnosno udruženog rada. Novu reformu društveno-ekonomskog sustava pratio je i Titovo pismo iz jeseni 1972. koje je upozoravalo na sve negativne pojave proizašle tržišnom reformom.⁴⁶ Pismo je na terenu izazvalo mobilizaciju partijskih organizacija kakva nije bila viđena još od vremena sukoba s Informbiroom. Naime, partijski aktivisti, često samoinicijativno i temeljem subjektivne procjene, proveli su široku čistku „liberalnih“ i drugih elemenata u javnom životu. S jedne strane, izravna intervencija u kadrovsku domenu poduzeća imala je za cilj potisnuti i ukloniti najglasnije zagovornike daljnje liberalizacije, osobito one u poslovnom svijetu. S druge strane, udruženi je rad kao novi organizacijski okvir kroz atomizaciju poslovnih sustava i detaljno razgranato samoupravno odlučivanje služio kao jamstvo protiv svih postojećih i eventualnih budućih pojava individualne, odnosno grupne monopolizacije ekonomske moći. No, iako možda nova društveno-ekonomska paradigma nije uspjela Jugoslaviju odmaknuti od modela razvoja utemeljenog na tržištu i usmjerenog na rast, radnički standard preko noći je postao političko pitanje najvišeg značenja.

Taj zaokret vidi se i kod Industrogradnje i kod GK Međimurja jer formirani odjeli za društveni standard čiji rad je postao stalna tema, kako manje-više svakog broja oba tvornička lista, tako i svakog važnijeg sastanka. Najčešća točka dnevnog reda bili su, razumljivo, osobni dohoci radnika, koji su zbog ekonomskih okolnosti bili pod neprekidnim povećalom i očekivalo se da rastu.⁴⁷ No, značajniju razliku napravili su stanovi koje su poduzeća osiguravala za svoje kolektive, odnosno povoljne kredite koje su dodjeljivali kao pomoć za samostalnu izgradnju obiteljskih kuća.⁴⁸ Primjerice, u Čakovcu je uprava poduzeća već par mjeseci nakon Titova pisma, početkom 1973. godine, po prvi put najavila izgradnju stambenog bloka u kojem je 25 stanova bilo namijenjeno radnicima i radnicama GK.⁴⁹ Isti model postojao je i u Industrogradnji, međutim u zagrebačkom slučaju bile su nešto jasnije izražene nepravilnosti vezane za raspo-

⁴⁶ Bilandžić, Dušan, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: Glavni procesi 1918-1985.*, Školska knjiga, Zagreb, 1985., 433.

⁴⁷ „Do višeg standarda – samo boljim radom“, *GK Međimurje*, 22.6.1972., 1.

⁴⁸ „Kredite dobilo 127 radnika“, *GK Međimurje*, 20.6.1973., 5.

⁴⁹ „Počinje izgradnja stambene zgrade za naše radnike“, *GK Međimurje*, 8.3.1973., 3.

djelu društvenog vlasništva među članovima kolektiva. Tako je na kraju 1977. Mate Čop u novogodišnjem intervjuu podsjetio kako je u „kolektivu“, odnosno među njegovim delegatima, dogovoren plan raspodjele stanova:

„Također je potrebno naglasiti da su se svi radni ljudi i sve osnovne organizacije udruženog rada pri potpisivanju samoupravnih sporazuma složili da jednim dijelom sredstava razrješavaju probleme stanovanja za ključne stručne ljude koji su neophodni za normalan rad i daljnji razvoj radne organizacije. Kod raspodjele treba voditi računa da se tu obuhvate stvarno kvalitetni ljudi koji su nam neophodni za izvršavanje ovako velikih zadataka kakve smo sebi zacrtali u narednoj godini.“⁵⁰

Generalni direktor Industrogradnje pritom je mislio na inženjere i inženjerke te ostatak stručnog ili administrativnog osoblja, što je generalno bila i ostala najčešća kritika raspodjele stanova u poduzećima.⁵¹ Na društveni standard poduzeća su nastojala utjecati i omogućavanjem sadržaja za godišnje odmomore radnika te su otvarali odmarališta diljem jadranske obale. Međutim, tijekom 1970-ih ljetni turizam i odlasci na more za većinu radnika GK još uvijek nisu bili ni približno dovoljno popularni, čemu ide u prilog činjenica da su 1975. samo 93 od 2.500 radnika iskoristila priliku i s obiteljima posjetila odmaralište GK Međimurja u Rovinju.⁵² Koliko se intenzivno zapravo krenulo prema poboljšanju standarda najširih slojeva radnika u vrijeme udruženog rada djelomično govori i rastegnuti slučaj izgradnje novih kapaciteta za one radnike Industrogradnje čije prebivalište i obitelji nisu bili iz Zagreba i okolice. U istom onom novogodišnjem intervjuu Čop je najavio izgradnju hotela za samce i stanova za radnike u Novom Zagrebu, a oni su se 1980-ih gradili usporenim tempom zbog kroničnog nedostatka sredstava uslijed galopirajuće krize.⁵³

⁵⁰ „Novogodišnji razgovor s generalnim direktorom Industrogradnje“, *Industrogradnja*, 23.12.1977., 3.

⁵¹ Vidi: Archer, Rory, „Paid for by the Workers, Occupied by the Bureaucrats: Housing Inequalities in 1980s Belgrade“, *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*, ur. Rory Archer, Igor Duda, Paul Stubbs, Routledge, London, 2016., 56-78.

⁵² „Odmarališta radnika koristila 292 naša radnika i članova njihovih obitelji“, *GK Međimurje*, 20.11.1975., 4.

⁵³ „Novogodišnji razgovor s generalnim direktorom Industrogradnje“, *Industrogradnja*, 23.12.1977., 3.

Zaključak

Veliki industrijski sustavi, kao što su bili GK Međimurje i Industrogradnja, imali su nedvojbeno modernizacijsko značenje za jugoslavensko društvo u posljednja dva desetljeća njegove povijesti. Povijesna uloga tih poduzeća uglavnom se može prepoznati u poprilično apstraktnim rezultatima društveno-ekonomske interakcije s njihovom lokalnom sredinom, odnosno njezinom posljedičnom transformacijom. U slučaju građevinskih giganta, kao što su bila poduzeća analizirana u ovom radu, njihov društveni doprinos još uvijek ima i opipljivu dimenziju u formi stotina i tisuća društvenih, umjetničkih, stambenih, gospodarskih, političkih i drugih objekata koje su podizali njihovi radnici. Taj razmjerni i šarolik doprinos modernizacijskom fenomenu, međutim, nije došao po inerciji povijesnog trenutka u kojem se odvijao, već je bio integralni dio vizije i programa razvoja tadašnjeg političkog vodstva u sprezi s umješnosti poslovnih elita i stručnjaka iz raznih područja industrije, ali i sudjelovanju radničke klase preko čijih leđa se često lomio taj napredak.

U analizi ova dva slučaja velikih industrijskih struktura prepoznata su i dva različita modela upravljanja, jedan tehnokratski koji je bio više usmjeren korporativnom razvoju i napretku Industrogradnje, te onaj tehnobirokratski koji je nastao kao poslovni projekt lokalnih političkih elita u Međimurju. Sprega političkog i poslovnog u međimurskom slučaju predstavlja rijedak slučaj osobito izražene simbioze između jednog velikog poslovnog sustava i lokalne zajednice s kvalitativno bogatim rezultatima. Građevni kombinat je iz poprilično nezavidne početne pozicije industrijski nerazvijene provincije u relativno kratkom povijesnom razdoblju od dva i pol desetljeća infrastrukturno osuvremenio cijelu općinu, a osobito grad Čakovec transformirao u moderno urbano središte. Industrogradnja je prolazila sličan niz tehnokratskih intervencija u organizaciji, međutim, poslovna strategija Mate Čopa Zagreb je više gledala kao tržište nego vlastito dvorište, što zbog njegove veličine, što zbog industrijske i granske konkurencije. Zbog toga je poduzeće od samog početka bilo usmjereno na poslovni model stvaranja ekonomije razmjera temeljene na serijskoj proizvodnji u stanogradnji, a po čemu je poprilično vjerno pratila najsuvremenije trendove zapadnog korporativnog svijeta. Također, za analizu utjecaja velikih industrijskih poduzeća, u

ovom radu bilo je nužno dotaknuti se i nekoliko strukturnih značajki vremena u kojima su ona djelovala. Od druge polovice 1960-ih u Jugoslaviji je promjena društveno-ekonomske paradigme stvorila hibridni sustav tržišnih i socijalističkih vrijednosti čije su teško spojive krajnosti najviše dolazile do izražaja upravo u poslovnom svijetu. S jedne strane, pojava ekonomskog racionalizma usidrenog u efikasnosti i profitabilnosti neupitno je kvalitativno unaprijedila i kvantitativno ubrzala dinamiku društvene reprodukcije, ali i demonstrirala vlastitu nekompatibilnost sa socijalno osjetljivim društveno-političkim programima razvoja. S druge strane, jugoslavenski je socijalistički projekt zbog te svjetonazorske fuzije istovremeno prolazio ubrzanu modernizaciju i koliko-toliko uspješnu integraciju s međunarodnom podjelom rada, ali jednako tako i slojevito izlaganje negativnim tokovima na globalnoj razini što je u konačnici uvelike doprinijelo njegovoj propasti.

Iz perspektive samih velikih industrijskih sustava, konsolidacija industrijskih kapaciteta i korporativno uređenje strategije i organizacije bili su globalni fenomen i najsuvremeniji trend u poslovnom svijetu s početka druge polovice dvadesetog stoljeća. No, na prijelazu iz 1960-ih u 1970-e takav se tip organizacije poduzeća u tzv. krizi profitabilnosti pokazao kao previše trom, odnosno teško prilagodljiv novim tržišnim uvjetima u kojima je financijski sektor preuzeo inicijativu i uveo svijet u razdoblje neoliberalizma. Taj trend je neupitno zahvatio i jugoslavenska poduzeća koja su 1980-ih prolazila tešku krizu da bi u narednom desetljeću prošla proces uglavnom potpunog uništenja. Razlog tome je, osim navodno neizbježnog procesa deindustrijalizacije, bio svakako usko vezan uz manje-više potpuni nedostatak razvojne vizije i ekonomskih kompetencija novih poslovnih i političkih elita. Što se tiče odnosa velikih industrijskih poduzeća i lokalne zajednice, čini se da je splet povijesnih okolnosti, u kojem su glavne uloge igrali razdoblje modernizacije i komunisti na vlasti, stvorio idealne uvjete za brzu i kvalitetnu društvenu reprodukciju. Taj se fenomen najbolje vidi na primjeru Međimurja gdje su se resursi usmjerili u transformaciju cijele općine iz položaja zapuštene provincije u jednu od najrazvijenijih regija republike. Osobito danas, s radikalno izmijenjenim vrijednosnim sustavom, teško je zamisliti do te mjere strateški usmjerenu i kvalitativno konstruktivnu političku ili poslovnu silu.

Izvori

Arhiv Jugoslavije (SR-AJ), 507 Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije (CK SKJ)

Državni arhiv za Međimurje (HR-DAM), 205 Građevni kombinat Međimurje

Direktor

Građevni kombinat Međimurje

Industrogradnja

Mirko Orešković – razgovor održan u Zagrebu u ožujku 2022.

Literatura

1. Archer, Rory, „Paid for by the Workers, Occupied by the Bureaucrats: Housing Inequalities in 1980s Belgrade“, *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*, ur. Rory Archer, Igor Duda, Paul Stubbs, Routledge, London, 2016., 56-78.
2. Bilandžić, Dušan, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: Glavni procesi 1918-1985.*, Školska knjiga, Zagreb, 1985.
3. Chandler, Alfred D., *Strategy and Structure*, The MIT Press, Cambridge, 1969.
4. Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2010.
5. Dyker, David, *Yugoslavia: Socialism, Development and Debt*, Routledge, London, 1990.
6. Fikfak, Jurij, Jože Prinčič, Jeffrey D. Turk, ur., *Biti direktor v času socijalizma: med idejami in praksami*, Založba ZRC, ZRC SAZU, Ljubljana, 2008.
7. Musić, Goran, *Making and Breaking the Yugoslav Working Class*, Central European University Press, Budimpešta, 2021.
8. O'Sullivan, Mary, *Contest for Corporate Control: Corporate Governance and Economic Performance in the United States and Germany*, Oxford University Press, Oxford, 2000.
9. Unkovski-Korica, Vladimir, *The Economic Struggle for Power in Tito's Yugoslavia: From World War II to Non-Alignment*, I.B. Tauris, London, 2016.
10. Vejzagić, Saša, *The Rise of the Business Class – the Role of Managerial Elites in Yugoslavia 1963-1978*, Doctoral thesis, European University Institute, Firenca, 2021.

Sažetak

Velika industrijska poduzeća bila su simbol modernizacije i društvene reprodukcije proizvodnog dijela jugoslavenske ekonomije, osobito od sredine 1960-ih pa sve do kraja jugoslavenskog socijalističkog projekta. Njegovom liberalizacijom, odnosno uvođenjem pojedinih tržišnih mehanizama u cjelokupni ekonomski okvir, bitno su se promijenile neke od temeljnih ideoloških vrijednosti što je dugoročno dovelo u pitanje održivost socijalističkog smjera društvenog razvoja, ali i utjecalo na ubrzani rast tih poduzeća. Ona su zbog svoje veličine i poslovnog potencijala nerijetko preuzimala ulogu pogonskih motora lokalnih ekonomija, ali i inicijatora važnih društvenih promjena što je u historiografiji često prolazilo neopaženo i promatrano je isključivo kroz prizmu statističkih pokazatelja rezultata ukupnih ekonomskih kretanja. Zbog toga ovaj rad analizom dvaju građevinskih poduzeća, Industrogradnje iz Zagreba i Građevnog kombinata Međimurje iz Čakovca, nastoji ponuditi drugačiji pogled na ulogu tih poslovnih fenomena. Istražuje uvjete njihova nastanka u kontekstu jugoslavenske kampanje za industrijskom konsolidacijom i uloge koju je u tome imala nova generacija direktora. Također, kvalitativno analizira njihovo pozicioniranje na tržištu kao i posljedične modernizacijske utjecaje na neposrednu lokalnu zajednicu. Osim toga, rad adresira i strukturne probleme koji su se reproducirali prilikom razvoja velikih industrijskih poduzeća u kontekstu hibridnog tržišno-samoupravnog socijalističkog projekta.

Samoupravni preobražaj kulture u praksi: mikroperspektiva Karlovca i Pule

P rva su dva desetljeća provođenja kulturne politike u socijalističkoj Jugoslaviji bila obilježena pojmom demokratizacije kulture koja je dovela do veće kulturne potrošnje i određene samoaktualizacije kroz različite oblike tradicionalnog kulturnog amaterizma, ali nije u potpunosti transformirala svakodnevni život radničke klase kako je to bilo zamišljeno u marksističkoj teoriji. Marksistička definicija kulture kao „sveukupnost[i] svih tekovina, dostignuća i tvorevina koje su nastale i nastaju u razvoju materijalnog i duhovnog života ljudi“ uključivala je najširi spektar ljudskog stvaralaštva. Pritom je važnu ulogu igralo ukidanje distinkcije između materijalne i duhovne kulture koje su, prema sociologu Srđanu Vrcanu, bile u „jednom složenom i dijalektičkom jedinstvu“ te tvorile jednu cjelinu.¹

Zbog toga su se 1970-ih jugoslavenški sociolozi i kulturni teoretičari okrenuli konceptu kulturne demokracije, koja je, za razliku od demokratizacije kulture, imala stvaralački aspekt. Novi je smjer nazvan samoupravnim preobražajem kulture. Kulturna aktivnost sada uključuje i „tvorenje novih društvenih formi i specifičnu vitalnost individue – razvijanje socijabilnosti, participacije, komunikacije u životu, autonomije i kreativnosti ličnosti, sadržajnijeg korištenja slobodnog vremena“, kao i „ponašanje – način govora, rada, odlučivanja, uzajamna korekcija ljudskih ponašanja i njihovo smještanje u izvjesnu rezultantu stupnja razvoja društva“.²

¹ Vrcan, Srđan, „Marksističko shvaćanje kulture“, *Kulturni radnik*, 4, 1975., 93-94. Također vidi: Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), 1286 Savez sindikata Jugoslavije. Vijeće Saveza sindikata Hrvatske (SSJ-VSSH), 182, Proširena sjednica Komisije za obrazovanje, znanost i kulturu, Komisije za kulturno-umjetničko stvaralaštvo i Konferencije radnika u kulturi i umjetnosti, Sindikata radnika u odgoju, obrazovanju, znanosti i kulturi (19.9.1980., Zagreb), Kulturni život u OUR-ima i zadaci sindikata.

² Leko, Krunoslav, „Ka novoj kulturnoj politici“, *Naše teme*, 5, 1978., 1081.

Jedna od glavnih značajki samoupravnog preobražaja kulture bila je u tome da se odlučivanje spustilo do najniže razine, pa tako ne samo da je svaka republika vodila svoju kulturnu politiku, već se ni na razini republike, osim naravno deklarativnog i normativnog dijela, ne može govoriti o konkretnim planovima koje bi svaka sredina, bila riječ o općini, radnoj organizaciji ili mjesnoj zajednici, trebala provoditi. Zbog toga je mikrohistorijski pristup ovoj temi jedini opravdan i moguć, tim više što sustavnija i obuhvatnija historio-grafska istraživanja kulture i kulturne politike u kasnom socijalizmu gotovo pa i ne postoje. Za razliku od razdoblja ranog socijalizma, 1970-e i 1980-e nisu dobile jednak istraživački tretman kada je u pitanju kultura, unatoč teoretskim i praktičnim promjenama koje su najradikalnije dotad pokušavale prekinuti s kulturnom tradicijom predsocijalizma, ali i ranog socijalizma.

Općine Karlovac i Pula izabrane su za analizu iz nekoliko razloga, a jedan od njih je njihova veličina, odnosno broj stanovnika. Obje su općine spadale u petnaest najvećih u Hrvatskoj. Iako nisu bile među četiri vodeća makroregionalna središta, moglo ih se po važnosti za širu okolicu svrstati u drugu kategoriju općina zajedno s Čakovcem, Varaždinom, Slavonskim Brodom, Siskom, Zadrom, Šibenikom, Vinkovcima i Vukovarom. Kulturna infrastruktura odgovarala je manje-više ovome poretku. Tri četvrtine kulturnih institucija imalo je sjedište u četiri najveća grada, a samo je još nekolicina većih gradova imala više od osamnaest organizacija u kulturi, među koje su spadali i Karlovac i Pula.³ Obje su općine kao centar institucionalnih kulturnih aktivnosti imale muzej, knjižnicu i centar za kulturu, odnosno scenske djelatnosti (koji je djelovao kao zamjensko kazalište s obzirom na to da ni Karlovac ni Pula nisu imali funkcionalna kazališta u tome razdoblju), te još desetak manjih kulturnih organizacija i brojna kulturno-umjetnička društva (KUD), što u samome gradu, što na širem i ruralnom području općine. Po svim statističkim pokazateljima, općine su bile vrlo slične te zbog svoje veličine i strukture stanovništva imale sve preduvjete za implementaciju nove

³ HR-HDA, 1228 Socijalistički savez radnog naroda Hrvatske (SSRNH), 552, Kulturni život i stanje organiziranosti kulturnih djelatnosti u SRH (Zagreb, lipanj 1980.); Leko, Krunoslav, Ivančica Markovčić, Zdenko Ivezić, *Kulturna akcija u mjesnim zajednicama SRH*, Zavod za kulturu Hrvatske, Zagreb, 1981., 213; *Statističko-informativni pregled kulture u SR Hrvatskoj 1981-1985.*, Zavod za kulturu Hrvatske, Zagreb, 1987.

kulturne politike. U objema je općinama prevladavalo stanovništvo zaposleno u sekundarnom sektoru što je osiguravalo i bazu za transformaciju kulture iz umjetničkog sektora u svakodnevni sadržaj i način života radnika. Prema tome, Pula i Karlovac zbog ovih preduvjeta djeluju kao idealne studije slučaja za istraživanja primjenjivosti bogate kulturne teorije u stvarnome životu.

Izvori za ovo istraživanje mnogobrojni su i raznovrsni. S obzirom na očuvanost i dostupnost arhivske građe, studije slučaja općine Karlovac i Pula nadopunjuju se u svakom segmentu. Iz Državnog arhiva u Karlovcu tako su korišteni fondovi Samoupravne interesne zajednice (SIZ) za kulturu i Općinskog sindikalnog vijeća, dok za pulski slučaj dostupna građa uključuje zapisnike triju vijeća općinske skupštine (Vijeća udruženog rada, Vijeća mjesnih zajednica i Društveno-političkog vijeća) te bilten SIZ-a kulture Općine Pula. Za pogled iz samih organizacija udruženog rada (OUR-a) korištene su tvorničke novine *Uljanik* i *Jugoturbina*. Za republički kontekst važna je bila i građa sačuvana u Hrvatskom državnom arhivu, odnosno fondovi Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske (SSRNH), Saveza sindikata Hrvatske (SSH) te Prosvjetnog sabora Hrvatske. Ovi su primarni izvori uspoređivani, stavljeni u kontekst te analizirani u skladu s izabranim teoretskim tekstovima toga razdoblja objavljivanim u brojnim stručnim publikacijama iz područja sociologije i kulturne teorije.⁴

Od samoupravljača u radu do samoupravljača u kulturi

Sa samoupravnim preobražajem kulture ideja specifične radničke kulture odbačena je kao „zatvaranje u kulturne rezervate“ te kao klasno patronizirajuća perspektiva.⁵ Radnicima nije trebalo da ih netko učini „kulturnijim“, da ih se „dušebrižnički prosvjećuje“ i „kulturno uzdiže“, već ih je trebalo učiniti „osnovnim subjektima kulture“, da njihovi „interesi budu i osnovni društveni interesi u kulturi“.⁶ Po-

⁴ Rad je napisan za vrijeme poslijedoktorske stipendije pri Institutu za suvremenu povijest (IHC), NOVA FCSH / IN2PAST, Sveučilišta Nova u Lisabonu, koju financira FCT – Fundação para a Ciência e a Tecnologia, I.P., pod projektima UIDB/04209/2020 i UIDP/04209/2020.

⁵ Jakopović, Ivan, *Radnici, kultura, revolucija. Razgovori s radnicima*, Zavod za kulturu Hrvatske, Zagreb, 1976., 55. Usp. Kostić, Nikola S., *Kultura i kulturna politika u samoupravnom socijalističkom društvu*, RU Đuro Salaj, Beograd, 1975., 12.

⁶ HR-HDA, 1286 SSJ-VSSH, 178, Radnička klasa i kultura. Idejno-politička skica.

stojeće tradicionalne kulturne institucije, poput kazališta, muzeja ili knjižnica, nisu više mogle biti nositelji kulturne politike jer je njihovo djelovanje još uvijek, čak i u socijalizmu, bilo definirano kapitalističkim shvaćanjem podjele rada koja je omogućila održavanje kulturnog sektora kao izdvojenog od ostatka privrede.⁷

Međutim, podjelu između duhovnog, odnosno umjetničkog, i materijalnog, odnosno proizvodnog, stvaralaštva nije bilo lako ukinuti.⁸ Još je uvijek prevladavala ideja o kulturi kao „nadgradnji“, kao o nečemu što će doći na red jednom kada se socijalizam dovoljno izgradi i riješe se svi ekonomski problemi. U svjetlu najavljenih promjena u kulturnoj politici, sve se jasnije počelo govoriti o tome da „kulturni život naroda ne može biti ‘odgođen’, niti biti od sekundarne važnosti.⁹ Radnik nije mogao biti istovremeno subjekt društvene, a tek objekt kulturne politike.¹⁰ To je konačno potvrdio i 10. kongres Saveza komunista Jugoslavije (SKJ), čiji su zaključci postali jedan od temelja samoupravnog preobražaja kulture.¹¹ Osim daljnjeg organiziranog djelovanja kroz SKJ i druge društveno-političke organizacije (DPO), radnici su svoja samoupravna prava, koja su dalje bila potvrđena Ustavom 1974. i Zakonom o udruženom radu 1976., mogli ostvarivati u novoosnovanim SIZ-ovima. Kroz slobodnu razmjenu rada, potvrđenu potpisivanjem samoupravnih sporazuma između kulturnih institucija i ostalih radnih organizacija i mjesnih zajednica, radnici su konačno dobili mogućnost da „kao stvaraoci viška vrijednosti suvereno odlučuju o njegovoj raspodjeli i u onom dijelu koji predstavlja materijalnu osnovu njihovog kulturnog života“.¹²

SIZ-ovi kulture trebali su omogućiti najizravniji oblik demokratskog odlučivanja, odnosno služiti kao forumi na kojima su delegati

⁷ Jakopović, 27-28.

⁸ Arhiv Jugoslavije (SR-AJ), 463 Savez kulturno-prosvjetnih zajednica Jugoslavije (SKPZJ), 29, Sednica Sekretarijata ZKPOJ, 20.7.1977., Radni materijal za teze o kulturi uoči 11. kongresa SKJ.

⁹ HR-HDA, 1951 Hrvatski sabor kulture (HSK), 282, Socijalističko samoupravno društvo i kulturna akcija (Prijedlog za sazivanje republičkog savjetovanja, 7.12.1971.).

¹⁰ Zupančič, Beno, „Radnici i kultura (delovi monografije)“, *Socijalizam*, 9, 1975., 1053.

¹¹ Prema Kostić, 30-31.

¹² Pezo, Vladimir, „Pretpostavke i iskustva samoupravnog organiziranja kulture“, *Naše teme*, 7-8, 1974., 1234-5.

iz udruženog rada i mjesnih zajednica s jedne strane, kao korisnici kulturnih dobara, i delegati iz kulturnih institucija, kao davatelji kulturnih usluga, trebali planirati kulturni život općine na dobrobit svih zainteresiranih strana.¹³ Delegati su se birali na četiri godine, i za pretpostaviti je da su to bili pojedinci koji su već bili aktivni u DPO-ima ili oni koji su se amaterski bavili nekim oblikom kulturno-umjetničkih aktivnosti. Tako je primjerice Josip Miljević, član Zajednice za kulturu Općine Pula kao prethodnice i neke vrste probnog oblika SIZ-a kulture, u pulskom Vodovodu bio i predsjednik Zbora radnih ljudi, i član sekretarijata osnovne organizacije SK, pa je onda i izabran za delegata u SIZ-u kulture, gdje je ujedno postao i član Izvršnog odbora.¹⁴

SIZ-ovi su bili zamišljeni kao dvodomne zajednice, s posebnim Vijećem davalaca usluga i Vijećem korisnika usluga, ali su vijeća u praksi djelovala zajedno. Delegati su na konstituiraćoj sjednici između sebe birali predsjednika Skupštine i njegova zamjenika, predsjednike obaju vijeća i njihove zamjenike, članove Izvršnog odbora ili Predsjedništva, ovisno o tome kako je koji SIZ bio konstituiran, te predstavnika u Republičkom SIZ-u kulture, dok se tajnik Skupštine kao ključna osoba funkcioniranja SIZ-a birao na temelju javnog natječaja koji je provodila natječajna komisija SIZ-a. Dok je pulska natječajna komisija imala troje članova, karlovačka je imala sedmero, izabranih iz obaju vijeća. Sam je tajnik morao ispunjavati posebne uvjete:

„da ima visoku stručnu spremu društvenog smjera i 5 godina radnog iskustva na poslovima u oblasti kulture ili srodne djelatnosti, od čega najmanje 2 godine na rukovodećem radnom mjestu, da ima odgovarajuće organizatorske sposobnosti, da je idejno-politički opredijeljen za socijalističke samoupravne društveno-ekonomske odnose i da je svoje moralne i radne kvalitete potvrdio u stvaralačkoj praksi“.¹⁵

¹³ Vidi: Buhin, Anita, „Samoupravni preobražaj kulture kroz delegatsku prizmu: primjer Samoupravne interesne zajednice kulture općine Pula 1974.-1990.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2, 53, 2021., 471.

¹⁴ Višković Vukić, Zdenka, „Nerad i nezainteresiranost su braća“, *Kulturni vjesnik*, 1, 1974., 7-9.

¹⁵ Državni arhiv u Karlovcu (HR-DAKA), 199 Samoupravna interesna zajednica u oblasti kulture općine Karlovac (SIZK), 78, Statut SIZK općine Karlovac; „Tko je što u SIZ-u“, *Kulturni vjesnik*, 8, 1976., 12; „Iz službe zajednice“, *Kulturni vjesnik*, 8, 1976., 13-14.

Na taj je način rukovođenje SIZ-om ipak ostalo u rukama kulturnih radnika. Tajnik je bio taj koji je izlagao i obrazlagao točke dnevnog reda, te tako donekle usmjeravao raspravu i odluke. Uz njega su kolektivna tijela poput Izvršnog odbora, Predsjedništva ili pak Odbora za program kulturnog razvoja i sredstva Zajednice koji je imao pulski SIZ, bila mjesta gdje su se donosile sve važnije odluke, propisi, planovi i smjernice.¹⁶ Slično je u karlovačkom SIZ-u kulture Komisija za program i donošenje financijskog plana uz pomoć Izvršnog odbora spremala materijal koji je onda na skupštini praktički samo trebalo izglasati. Iako su neki delegati isticali kako je donošenje programa i financijskog plana težak i kompliciran posao jer je trebalo uzeti sve faktore u obzir te pažljivo izvagati koje programe financirati s uvijek premalim proračunom, drugi su delegati iskazivali negodovanje prema sustavu koji je možda bio pojednostavljen, ali nije zadovoljavao osnovnu ulogu samoga SIZ-a.¹⁷ Tako je delegat u karlovačkom SIZ-u Ivan Štajduhar nakon izlaganja plana financiranja kulture za 1980. napomenuo: „Iz ovog što smo dobili vidljivo je da je Komisija svoje učinila i dala konačan prijedlog, koji ova Skupština jednostavno mora usvojiti. Meni se ovaj kraj ne sviđa. Komisija napravila prijedlog, Skupština usvojila i to je gotovo.“¹⁸ Slično se u Puli za *Kulturni vjesnik* požalila i delegatkinja Meri Dragičević, smatrajući da bi delegati trebali imati mogućnost ocjenjivati kvalitetu programa i tražene financije, a ne samo glasati za ili protiv.¹⁹

Drugi je problem nefunkcioniranja SIZ-ova kao istinskih demokratskih foruma bila često isticana nepovezanost s delegatskom bazom. Razloga je bilo više. Neki su delegati bili općenito nezainteresirani i rijetko dolazili na sjednice. Dio je delegata zastupao više manjih radnih organizacija koje često nisu imale slične interese, a

¹⁶ „Statutarna odluka o sastavu i funkcioniranju SIZK općine Pula“, *Kulturni vjesnik*, 26, 1982., 7-8.

¹⁷ HR-DAKA, 199 SIZK, 70, Zapisnik 14. sjednice Skupštine SIZ-a kulture, održane 30.3.1978., Prijedlog plana i programa rada radnih organizacija i organizacija u oblasti kulture općine Karlovac za 1978. i Prijedlog financijskog plana SIZ-a kulture općine Karlovac za 1978.

¹⁸ HR-DAKA, 199 SIZK, 70, Zapisnik 5. sjednice Skupštine SIZ-a kulture općine Karlovac, održane 28.1.1980., Prijedlog financijskog plana SIZ-a kulture općine Karlovac za 1980.

¹⁹ Sinčić, Miroslav, „Delegat još uvijek nemoćan“, *Kulturni vjesnik*, 26, 1982., 3-4.

dio delegatske baze u tom slučaju nije niti poznavao svojega delegata.²⁰ Međutim, bilo je i primjera dobrog funkcioniranja između delegata i baze. Delegat pulske Tvornice stakla Stanislav Tavčar, koji je predstavljao još osam radnih organizacija, bio je ponosan na svoj rad i komunikaciju sa svojim delegacijama, što je onda omogućilo i bolji razvoj kulture unutar OUR-a. Malo je manje bio zadovoljan komunikacijom sa stručnom službom SIZ-a koja je pripremala preopširne materijale da bi ih se kvalitetno moglo raspraviti na radnim zborovima, tim više što su često dolazili u zadnji čas.²¹

Da sva krivica nije bila isključivo u „nezainteresiranosti“ delegata-korisnika dobara, već i u tromom i kompliciranom sustavu koji je samim delegatima ostavljao premalo vremena za kvalitetan rad, pokazivala su i neka druga istraživanja.²² Drugi je problem ležao i u nepisanoj hijerarhiji među delegatima gdje su se delegati-kulturni radnici osjećali spremnijima i bili glasniji u raspravama. Tako delegat u karlovačkom SIZ-u kulture Ante Ille često naglašava da „na svim sjednicama diskutiraju jedni te isti“, dok se u Puli već pri samom osnivanju SIZ-a upozorava da u novom sustavu treba paziti na to da članovi iz privrednih organizacija ne sjede pasivno.²³ Dio delegata iz vijeća korisnika usluga zasigurno se osjećao i nedovoljno obrazovanim da iznosi samostalno svoje stavove pa su se zbog toga radije priklanjali unaprijed pripremljenim odlukama stručnih službi ili izvršnog odbora.

Formalizacija samoupravnih odnosa

Jedan od formaliziranih procesa kulturnog planiranja bilo je i potpisivanje samoupravnih sporazuma (SAS) kojima se dogovarala slobodna razmjena rada i određivalo zadovoljavanje kulturnih potreba na razini općine. Uz definirani postotak dohotka koji su radnici

²⁰ „Izvodi iz izvještaja o radu SIZK za razdoblje od srpnja 1979. do veljače 1982.“, *Kulturni vjesnik*, 26, 1982., 13-15.

²¹ Sinčić, M., D. Štorga, „Predugo uhodavanje“, *Kulturni vjesnik*, 24, 1981., 2-3.

²² Šuvar, Stipe, Damir Grubiša, *Kulturna politika i razvitak kulture u Hrvatskoj: („Crvena knjiga“ i drugi dokumenti)*, Republički komitet za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu, Republička samoupravna interesna zajednica u oblasti kulture, Zavod za kulturu Hrvatske, Zagreb, 1982., 37.

²³ HR-DAKA, 199 SIZK, 70, Zapisnik 11. sjednice Skupštine SIZ-a kulture općine Karlovac, održane 9.11.1977., Izvještaj o radu Skupštine i njenih organa za razdoblje od 1.1. do 30.6.1977; N.P., „Dinar (jedva) podijeljen“, *Kulturni vjesnik*, 19, 1974., 18.

izdvajali za kulturu, SAS-ovi su uključivali i vrstu kulturnih aktivnosti koje su se trebale financirati, njihove nositelje te mjerljive pokazatelje kvalitete.²⁴ Ono što je vidljivo iz samih SAS-ova, kao i iz godišnjih programskih i financijskih planova SIZ-ova, jest da je većina planiranih sredstava odlazila tzv. tradicionalnim kulturnim institucijama, odnosno knjižnicama, muzejima, centrima za kulturu, kao i KUD-ovima te brojnim drugim amaterskim organizacijama.²⁵ Iako su mjerila uključivala i „postignuti novi razvoj pojedinih djelatnosti, mišljenja i recenzije informative o pojedinim kulturnim akcijama i cjelovitom radu korisnika sredstava, mišljenja dobivena anketom od korisnika kulturnih manifestacija i kulturnih dobara, i drugi elemenata“, rezultati su se mjerili gotovo isključivo u broju izvedbi, izložbi ili posuđenih knjiga te broju posjetitelja ili korisnika. Tek su se sporadično javljali i iskazi o suradnji s pojedinim OUR-ima i mjesnim zajednicama, ali nije detaljnije objašnjavano jesu li rezultati takvih akcija bila uspješni i u kojoj mjeri, odnosno nisu postojala jasna mjerila takve vrste kulturnog rada, tim više što nisu provedene nikakve ankete među korisnicima.²⁶

Stoga je bilo nužno što prije riješiti pitanje kulturnog standarda, odnosno analizirati stanje u kulturi i odrediti konkretne i mjerljive ciljeve, sve kako bi SIZ-ovi mogli početi ispunjavati svoju funkciju, a ne služiti kao nova verzija fondova kroz koje se dotad financirala kultura. Kao što je to bilo najavljivano u Puli, bila je to prilika da se prekine s višegodišnjom praksom kratkoročnih i *ad hoc* programa kulturnih ustanova bez ikakvog općeg, jedinstvenog i dugoročnijeg plana na razini općine. Umjesto dotadašnjih programa kulturnih institucija koji su najčešće uključivali isključivo vlastite želje i potrebe, samoupravno planiranje kulturnog razvoja trebalo je uključiti i potrebe OUR-a i mjesnih zajednica, kao i općedruštvene potrebe, koje su se trebale ostvarivati kroz inovativnije forme i sadržaje.²⁷

²⁴ Grbac, Željko, *Kultura na društvenoj pozornici*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1987. 43.

²⁵ Vidi npr. HR-DAKA, 199 SIZK, 82, Sporazum o raspodjeli sredstava putem slobodne razmjene rada (1977.); HR-DAKA, 199 SIZK, 82, Samoupravni sporazum o programu kulturnog razvoja, o udruživanju sredstava i odnosima slobodne razmjene rada za 1978.

²⁶ HR-DAKA, 199 SIZK, 82, Sporazum o raspodjeli sredstava putem slobodne razmjene rada (1977.)

²⁷ Sinčić M., „Planiranje“, *Kulturni vjesnik*, 8, 1975., 2.

Utvrđivanje kulturnog standarda bila je i zakonska obaveza svakog općinskog SIZ-a kulture, ali i Republičkog SIZ-a koji je trebao utvrditi elemente za minimalni kulturni standard.²⁸ Unatoč zakonskim propisima, prema podacima Zavoda za statistiku SRH za 1978. samo 63 posto općinskih SIZ-ova kulture imalo je srednjoročni, odnosno petogodišnji plan, a tri četvrtine kratkoročni, odnosno godišnji plan.²⁹ SIZ kulture Općine Pula imao je oba, ali uvidom u njih uočljivo je da su pretežno zadržani stari obrasci kulturnog razvoja. Tako je program rada SIZ-a za 1976. kao glavna načela i zadatke uključivao: održavanje kulturnog nivoa, širenje knjige, unapređivanje amaterizma u OUR-ima i mjesnim zajednicama, ulaganje „maksimalnih napora na prezentaciji kulturnih sadržaja i vrednota širokim slojevima stanovništva općine“, te posebnu brigu o specifičnim kulturnim potrebama talijanske manjine.³⁰ Unatoč tome što je uključivao potrebe najšire zajednice te se odmicao od dotadašnjeg „budžetsko-fondovskog“ gledanja na financiranje kulture isključivo kroz rad kulturnih institucija, nije se bazirao na istraživanju trenutnog stanja ni potreba, prevladavale se uopćene formulacije, a nije bilo ni konkretnih parametara za vrednovanje rezultata.³¹ Planovi se kroz godine nisu u svojoj formi i sadržaju drastično promijenili.

Kultura je trebala biti sadržana i u planskim dokumentima DPO-a.³² Primjerice, Rezolucija o društveno-ekonomskoj politici razvoja Općine Pula u 1976. uključuje kulturu, ali se zadržava na održavanju tradicionalnih oblika kulture i njezinih materijalnih potreba poput renovacije kazališne zgrade, kupnje bibliobusa ili osnivanja likovne galerije, dok se nove struje samoupravnog preobražaja kulture spominju tek općenito i nedefinirano.³³ Uopće se na sjednicama općinske skupštine nije raspravljalo o kulturi, tek eventualno kod velikih zahvata poput obnove kazališne zgrade na nekolicini sjednica na kojima se bez detaljnije rasprave potvrđivao financijski plan

²⁸ „Program kulturnog razvoja SRH na razini Republike za 1985.“, *Bilten RSIZK*, 48-9, 1985., 46.

²⁹ Šuvar, Grubiša, 69.

³⁰ „Nacrt programa rada SIZK općine Pula“, *Kulturni vjesnik*, 9, 1976., 3-6.

³¹ Martinić, Tena, *Kultura kao samoodređenje*, Cekade, Zagreb, 1986., 92.

³² Crnobori, Albino, „O nekim pitanjima planiranja kulture“, *Kulturni vjesnik*, 22, 1980., 2-3.

³³ „Izvod iz Rezolucije o osnovama društveno-ekonomske i socijalne politike razvoja općine Pula u 1976.“, *Kulturni vjesnik*, 9, 1976., 15.

obnove.³⁴ Pulski je primjer bio više pravilo nego iznimka. Iako su sindikati napominjali da bi se općinske skupštine trebale više angažirati oko istraživanja kulturnih potreba radnika i građana, izrada planova kulture i osposobljavanja kulturnih animatora, izvještaj iz tzv. Crvene knjige ukazuje na to da je pitanje kulturnog života u potpunosti izostajalo s dnevnih redova općinskih skupština.³⁵

Ništa bolja situacija nije bila ni u OUR-ima materijalne proizvodnje, a ni u mjesnim zajednicama. Unatoč opetovanim pozivima SIZ-a da se unutar radne organizacije detaljno raspravi o nacrtima godišnjih programa rada i financijskih planova, do toga je dolazilo rijetko i površno.³⁶ Unatoč početnom entuzijazmu koji je svoj vrhunac doživio krajem 1976. s velikim radijskim istraživanjem stavova u kulturi među trideset OUR-a i mjesnih zajednica, u Karlovcu je već sljedeća, 1977. godina pokazala da samoupravni preobražaj kulture, pogotovo među radnicima, neće biti ni lak, ni jednostavan, a pogotovo ne brz.³⁷ Tako je tajnica karlovačkog SIZ-a za kulturu Marta Mikić pri zaključivanju SAS-a za 1978. izvijestila skupštinu da „iako je prijedlog programa radnih organizacija i organizacija u oblasti kulture bio dovoljno dugo na raspravi on nije uspio potaknuti radne organizacije i mjesne zajednice na iskazivanje vlastitih kulturnih potreba, na mogućnost razvoja kulturnih sadržaja u svim radnim i životnim sredinama“.³⁸ Brojne radne organizacije, njih čak

³⁴ Vidi npr. Pismohrana Grada Pule (PGP), 01,72/D Sjednice Društveno-političkog vijeća (SDPV), 22. sjednica Društveno-političkog vijeća Skupštine općine Pula, 29.3.1976., Obnova kazališne zgrade u Puli, stavovi i preporuke; PGP, 01,72/A Zajedničke sjednice svih vijeća Skupštine općine (ZSSV), 25. zajednička sjednica svih vijeća Skupštine općine Pula, 26.12.1984., Razmatranje Izvještaja o radu Odbora za obnovu INK, utvrđivanje Programa obnove kazališta, te donošenje Odluke o određivanju investitora.

³⁵ Šuvar, Grubiša, 89. Usp. „Završni račun RSIZK za 1976.“, *Bilten RSIZK*, 9, 1977., 16. HR-HDA, 1951 HSK, 295, Razvijanje kulturnog života radnika i zadaci sindikata (Veće saveza sindikata Srbije, Komisija za marksističkog obrazovanje radnika, obrazovanje, nauku i kulturu, pripremio Dragoljub Mladenović, savetnik za kulturu, Beograd 1977.)

³⁶ SR-AJ, 320 Savezni komitet za nauku i kulturu 1974-1978 (SKNK), 31, Stavovi i mišljenja o ostvarivanju ustavne koncepcije interesnih zajednica kulture (zajednička sjednica Savezne konferencije SSRNJ za društveno-ekonomske donose u društvenim delatnostima i Sekcije za kulturu Republičke konferencije SSRN Srbije, 18.11.1974.).

³⁷ Vidi: Buhin, Anita, „(Ne)uspjesi samoupravnog preobražaja kulture“, *Historijski zbornik*, 2, 74, 2021., 421.

³⁸ HR-DAKA,199 SIZK, 70, Zapisnik 14. sjednice Skupštine SIZ-a kulture, održane 30.3.1978., Proglašavanje SAS-a o programu kulturnog razvoja, o udruživanju sredstava i odnosima slobodne razmjene rada za 1978.

64 od 215 nije ni dostavilo Odluku o prihvaćanju, kao ni 42 od 60 mjesnih zajednica, iako je SAS bio na raspravi više od tri mjeseca. S identičnim se problemom iz godine u godinu suočavao i SIZ kulture Općine Pula.³⁹ Planovi i programi SIZ-a kulture stoga su se gotovo pa isključivo stvarali na osnovi prijedloga OUR-a iz oblasti kulture, KUD-ova i ostalih kulturnih radnika.⁴⁰

Same su kulturne institucije, često optuživane za elitizam i za neprilagođivanje samoupravnim promjenama u kulturi, također nailazile na sličan „otpor“ u OUR-ima. Primjerice, karlovački je Zorin dom 1977. ponudio svoj program 102 radnim organizacijama, a samo su se četiri uopće udostojile odgovoriti.⁴¹ Situacija se s godinama poboljšavala, ali se neposredna slobodna razmjena rada nije odmaknula od prodaje ulaznica ili organizacije kulturnih događaja povodom svečanih prigoda ili obljetnica.⁴² S obzirom na to da su kulturni radnici iskazivali želju za suradnjom, a istovremeno je među radnicima u OUR-ima materijalne proizvodnje jačalo nezadovoljstvo jer programi nisu rađeni po njihovim potrebama, postavlja se pitanje tko je bio odgovoran za nedostatak komunikacije.⁴³ Možda je odgovor dao delegat Zorin doma Ratko Pogačić koji je na savjetovanju Kultura u udruženom radu i mjesnim zajednicama organiziranom u Karlovcu 1980. jasno optužio direktore radnih organizacija za onemogućavanje samoupravnog preobražaja kulture: „Prigovara se da program nije za radnika, ali kako da saznamo što on želi? Kad naš animator dođe u tvornicu zaustavljaju ga još na ulazu, da ga primi direktor o tome nema ni govora, s njim se ne razgovara, ne sluša ga se, za kulturu uvijek ima vremena.“⁴⁴ Dug je bio put prema nadvladavanju tradicionalnog razmišljanja o kulturi kao „sektoru, kao nečem izdvojenom i otrgnutom iz cjelokupne društvene prakse, kao jednom od artikala u zbiru svakodnevnih potrošnih

³⁹ „Poziv za predlaganje programa kulturnog razvoja za 1979.“, *Kulturni vjesnik*, 14, 1978., 18-19; „Obrazloženje uz financijski plan za 1980.“, *Kulturni vjesnik*, 21, 1980., 12.

⁴⁰ HR-HDA, 1951 HSK, 295, Razvijanje kulturnog života radnika i zadaci sindikata.

⁴¹ Lazić, Momir, „Radnik neposredni stvaralac?“, *Karlovački tjednik*, 25, 1977., 12.

⁴² HR-DAKA, 199 SIZK, 74, Zapisnik 29. sjednice Predsjedništva Skupštine SIZK-a (22.11.1984.), Materijalni položaj radnih organizacija u oblasti kulture općine Karlovac; HR-DAKA, 199 SIZK, 75, Analiza ostvarivanja neposredne slobodne razmjene rada o oblasti kulture (svibanj 1987.).

⁴³ Lazić, Momir, „Udruživanjem svladati teškoće“, *Karlovački tjednik*, 34, 1980., 6.

⁴⁴ J. P., „Bez animatora kulture“, *Jugoturbina*, 213, 1980., 9

dobara, ili o kulturi kao drugostepenoj pojavi po društvenom značenju, kao ukrasu ili dekoru“, koje je još uvijek prevladavalo pogotovo kod „tehniciističko-ekonomističke“ i birokratske strukture u radnim organizacijama koje su samoupravljanje doživljavale isključivo kroz proizvodnu i ekonomsku prizmu.⁴⁵

Pretvaranje OUR-a u kulturne sredine

Osim sudjelovanja u planiranju općedruštvenih potreba na razini općine, svaki je OUR trebao postati i samostalna kulturna sredina, „prvi ambijent i za ostvarivanje kulturnih potreba radnika i za njihovo pojavljivanje kao subjekta kulturne politike“, a to nije mogao postati bez temeljnih dokumenata o vlastitom kulturnom standardu.⁴⁶ Pritom kultura nije smjela biti svedena na opće mjesto u sklopu zadovoljavanja osobnih potreba radnika, zajedničke potrošnje, rekreacije i slobodnog vremena i tome slično.⁴⁷ Nije smjela biti svedena ni na nekoliko deklarativnih ideja u sklopu materijalnog i financijskog plana OUR-a, ali nije ni smjela biti izolirana od ostatka društvenog planiranja.⁴⁸ U skladu s mjerenjem kulturnog standarda i planiranjem kulturnih akcija na razini republike i općine, i kulturna politika jednog OUR-a, kao i mjesne zajednice, trebala je imati realan plan i program rada te jasne i mjerljive ciljeve. Također, nije se smjelo zadržati samo na kulturno-umjetničkim aktivnostima, kako onim koje su pružale kulturne institucije tako i onim koje su sami radnici provodili unutar svojih radničkih KUD-ova, već su planovi trebali sadržavati i program „ostvarivanja estetskih, higijenskih, kulturnih i sličnih uslova“, te definirati razvoj kulture rada i samoupravljanja.⁴⁹

Brojna su i redovita istraživanja, međutim, pokazivala da se teorija u praksi nije provodila, čak ni na onoj najbazičnijoj razini – samog

⁴⁵ HR-HDA, 1951 HSK, 281, Zapisnik sa republičkog savjetovanja. Usp. HR-HDA, 1286 SSJ-VSSH, 11, Stenografski zapisnik zasjedanja Komisije za životne i radne uvjete radnika VI kongresa SSH, održane 15.10.1982. Duško Dragun, Uvodno izlaganje na Komisiji za životne i radne uvjete radnika.

⁴⁶ HR-HDA, 1286 SSJ-VSSH, 178, Predlog stavova za zaključke na savetovanju Radnička klasa i kultura, Zenica, novembra 1973.

⁴⁷ HR-HDA, 1286 SSJ-VSSH, 182, Proširena sjednica.

⁴⁸ Đokić, Ljupče, „Uz problem planiranja kulturnog razvoja u organizacijama udruženog rada“, *Kulturni radnik*, 2, 1981., 10.

⁴⁹ Zupančič, 1065; Gjanković, Zdenka, „O zadovoljavanju kulturnih potreba u OUR-ima“, *Kulturni radnik*, 1, 1978., 106.

postojanja ikakvog plana kulture unutar OUR-a. Krunoslav Leko 1978. za *Naše teme* izvještava kako najveći broj OUR-a, kao i mjesnih zajednica, ni na koji način ne spominje kulturni život u svojoj sredini.⁵⁰ Veliko istraživanje koje je 1980. proveo Zavod za kulturu Hrvatske na temelju reprezentativnog uzorka pokazalo je da je samo šesnaest posto OUR-a imalo neku vrstu pisanog dokumenta kojim su definirali vlastitu kulturnu politiku. Iako je čak 62 posto radnih organizacija barem jednom godišnje raspravljalo o problemima kulturnih djelatnosti, većinom se to odvijalo na odborima ili komisijama sindikalne organizacije, a samo je u tri slučaja ta tematika došla do zborova radnika.⁵¹ Do sličnih je rezultata došlo i istraživanje SSH-a u osamnaest OUR-a, među kojima su se nalazili i pulska Arena trikotaža i brodogradilište Uljanik, te karlovačka tvornica ŽEČE, od kojih nijedan nije sadržavao plan razvoja kulture za srednjoročno razdoblje, a poneki godišnji plan sastojao se od konzumiranja kulturnih sadržaja koji su proizvodile kulturne institucije.⁵²

Situacija se malo poboljšala sljedeće godine, pa se broj OUR-a s planom kulturnog razvoja dvostruko povećao i dostigao 33 posto.⁵³ Vjerojatno je to bio rezultat Akcionog programa SSH-a kojim se prvi put sustavno pokušalo odrediti kratkoročne i dugoročne zadatke s ciljem provođenja samoupravnog preobražaja kulture u radnim organizacijama. Sljedeće su dvije godine prošle u masovnom osposobljavanju sindikalnih aktivista za planiranje kulturnog razvoja u OUR-ima, pa je već 1982. nekoliko stotina OUR-a donijelo srednjoročne planove razvoja kulture, a nekoliko tisuća godišnje planove.⁵⁴

Pozitivni primjeri dolazili su iz velikih OUR-a i SOUR-a poput Kraša, Industrogradnje Zagreb ili Željezare Sisak, koji su s jedne strane pokazivali da je moguće planirati kulturu u različitim oblicima industrije, ali i potvrđivali da su si veće organizacije mogle lakše priuštiti izdatke za kulturu te da su imale kadrovske mogućnosti za planiranje kulture.⁵⁵ To su također bila mjesta na kojima je bilo lak-

⁵⁰ Leko, 1091.

⁵¹ Gjanković, Zdenka, „Aspekti kulturne akcije“, *Kulturni radnik*, 3, 1980., 44-6.

⁵² HR-HDA, 1286 SSJ-VSSH, 182, Proširena sjednica.

⁵³ Matvejević, Predrag, „Kultura i razvoj samoupravljanja“, *Naše teme*, 12, 1981., 2037.

⁵⁴ HR-HDA, 1286 SSJ-VSSH, 12, Izvještaj Vijeća SSH-a o radu sindikata i SSH u vremenu od V do VI kongresa SSH-a (1978-1982).

⁵⁵ HR-DAKA, 199 SIZK, 88, Republičko savjetovanje Udruženi rad i kultura, Split, 4-5. ožujka 1977., Informacija 3.

še izgraditi masovni kulturno-umjetnički amaterizam, pa su radnički KUD-ovi često bili cijenjeni i prepoznati predstavnici vlastitih kolektiva. U tome se u Hrvatskoj najviše isticao Uljanik. Tim više iznenađuje činjenica da u njemu nije postojao nikakav plan razvoja kulture niti je kultura bila uključena u osnovne normativne akte.⁵⁶ Općenito je situacija u Puli vjerno preslikavala stanje u republici.⁵⁷ Brojna izvješća o kulturnom razvoju u pulskim OUR-ima koja je redovito donosio *Kulturni vjesnik* pokazuju da je kulturni standard bio izuzetno nizak.⁵⁸ U Tvornici laboratorijskog stakla Boris Kidrič nije bilo nikakvog posebnog akta o kulturi, niti se ona spominjala u ostalim samoupravnim aktima, a ista je situacija bila i u trgovačko-ugostiteljskoj radnoj organizaciji Puljanka.⁵⁹ U Arenaturistu je sindikalna organizacija bila ta koja je kulturu uključila u svoj program, ali bez konkretnog plana realizacije.⁶⁰

Karlovac je dijelio sličnu sudbinu, pa 1981. nijedan OUR nije imao plan kulturnog razvoja za srednjoročno razdoblje, a brojne radne organizacije nisu ni imale ikakve kulturne aktivnosti.⁶¹ Jugoturbina je, za razliku od svih navedenih primjera, 1971. u Opća pravila tvornice uvrstila kulturnu aktivnost radnika, a kasnije i osnovala Komisiju za kulturu, međutim nije napravljen detaljniji plan i program, pa joj se djelovanje svodilo na promociju radničkog amaterizma.⁶² Prema riječima Ivana Jurakića, jednog od radnika Jugoturbine, trebalo je naći nekoga tko će aktivno i organizirano početi raditi s ljudima.⁶³ Drugim riječima, Jugoturbini je trebao animator kulture.

⁵⁶ Trgovčić, N., „Kultura u Uljaniku“, *Kulturni vjesnik*, 5, 1974., 3-5.

⁵⁷ PGP, 01,72/C Sjednice Vijeća mjesnih zajednica, 11. sjednica Vijeća mjesnih zajednica Skupštine općine Pula, 13.6.1979., Analiza rada SIZ-ova u četverogodišnjem razdoblju na području općine Pula (SSH, Općinsko vijeće Pula, veljača 1979.)

⁵⁸ „Kultura u Tehnomontu“, *Kulturni vjesnik*, 6, 1974., 7-10; Celebrini, S., „Kultura se u samoupravnim aktima i ne spominje“, *Kulturni vjesnik*, 25, 1982., 2.

⁵⁹ Visković, Olga, „Mogućnosti ima – nedostaje inicijativa“, *Kulturni vjesnik*, 20, 1980., 9-11.

⁶⁰ Celebrini, S., „Malo brige za kulturu“, *Kulturni vjesnik*, 24, 1981., 4-5.

⁶¹ Plevnik, J., „OOUR kao (kulturna) zajednica“, *Jugoturbina*, 241, 1981., 10.

⁶² „Kultura u općim pravilima“, *Jugoturbina*, 6, 1971., 7; Plevnik, Jasna, „Kultura i samoupravljanje – pojmovi koji se prožimaju“, *Jugoturbina*, 224, 1981., 8.

⁶³ „Kulturo, gdje si?“, *Karlovački tjednik*, 30, 1977., 16. Usp. Plevnik, Jasna, „U kulturi nema nadoknađivanja“, *Jugoturbina*, 265, 1982., 8.

Dva potencijala za samoupravni preobražaj kulture u OUR-u

Iako je u Jugoturbini kroz sindikalnu organizaciju djelovao dobrovoljni animator kulture, tako veliki SOUR trebao je imati barem jednu osobu koja bi se puno radno vrijeme bavila kulturnom animacijom. Idealno bi bilo da je Jugoturbina imala pet-šest zaposlenih animatora kulture kako bi dosegla preporučenu normu od jednoga profesionalnog animatora na tisuću radnika.⁶⁴ Da se može, pokazali su u riječkoj Tvornici motora Rikard Benčić u kojoj su se 1977. na 960 radnika mogli pohvaliti s čak 25 amaterskih animatora kulture i jednim profesionalnim na školovanju. U Krašu su zborovi radnika demokratski izabrali trideset animatora kulture koji su zatim prošli edukaciju kako bi izradili program koji će odgovarati kulturnim potrebama i željama radnika. Slična se stvar odvijala i u Industrogradnji koja je već 1973. izgradila mrežu od 24 animatora kulture.⁶⁵

U Općini Karlovac 1980. još uvijek ni u jednom OUR-u nije bio zaposlen nijedan profesionalni kulturni animator, a Jugoturbina je tu kao najveća industrija s najrazvijenijom kulturnom politikom trebala služiti kao uzor.⁶⁶ Umjesto toga, bila je pokazni slučaj nemogućnosti potpune transformacije radne organizacije u kulturnu organizaciju. Direktor SOUR-a Milutin Bogdanović bio je svjestan da se promjene događaju presporo, pa je u nedostatku konkretne akcije zapošljavanja kulturnog animatora otvoreno radno mjesto tajnika za samoupravne poslove i informiranje koji je u sklopu svojega radnog vremena u suradnji sa sindikatom trebao odlučivati o organizaciji kulturnoga života.⁶⁷ Sindikati su kao vodeća inicijativa sve više inzistirali da se u svakoj karlovačkoj radnoj organizaciji zaposle profesionalni kulturni animatori, što je Jugoturbini napokon i uspjelo 1986. kada je na to radno mjesto došla Ana Postružnik, radnica-pjesnikinja, dotad zaposlena kao tehnički crtač u RO Tvornica pumpi.⁶⁸ Svojim je aktivnostima već

⁶⁴ Đokić, Ljupče, *Samoupravni preobražaj kulture*, Sindikalna škola Hrvatske Josip Cazi, Zagreb, 1984., 68.

⁶⁵ HR-DAKA, 199 SIZK, 88, Republičko savjetovanje.

⁶⁶ J. P., „Bez animatora kulture“, *Jugoturbina*, 213, 1980., 9.

⁶⁷ Palada, 135-136.

⁶⁸ HR-DAKA, 495 Općinsko sindikalno vijeće Karlovac (OSV), 100, Izvještaj o radu OVSS Karlovac i njegovih organa za razdoblje od lipnja 1983. do prosinca 1985.; Košarić, S., „Pjesnikinja Ana Postružnik“, *Jugoturbina*, 419, 1987., 10.

i ranije mogla biti smatrana dobrovoljnom animatoricom kulture koja se uz svoj posao volonterski bavila i organizacijom kulturnih aktivnosti. Puno radno vrijeme u poslovima kulture napokon joj je omogućilo da se u potpunosti posveti kulturnoj animaciji, ali je istovremeno njezino radno mjesto izazivalo i nevjericu među ostalim radnicima kojima nije bilo jasno u kakvim sve aktivnostima prolazi njezin radni dan.⁶⁹ Sindikati su s druge strane isticali da bi kulturni rad u samoupravnom društvu trebao imati jednaki status ostalom radu, tim više što su nova radna mjesta za referente za rekreaciju, sport i društveni standard bila u potpunosti normalizirana.⁷⁰ Kultura nije smjela biti iznimka, a financije nisu smjele biti prepreka.⁷¹

Da je sve ovisilo o dobroj volji rukovoditelja pokazuje i primjer Zagrebačke mljekare gdje je Miroslava Milićević-Brozović, inače po struci industrijski psiholog, još 1974. počela raditi kao profesionalni animator kulture, iako je i ona isticala nerazumijevanje radne okoline za njezin neproizvodni rad.⁷² Općenito su se animatori osjećali osamljeni i neshvaćeni u svojem radu, osim na mjestima gdje je postojao cijeli sustav amaterskih i profesionalnih animatora kulture kao u Krašu ili Industrogradnji. Zbog toga se njihov posao često svodio na prodaju karata i organizaciju izložbi, dok je kultura rada i cjelokupna transformacija OUR-a u kulturnu sredinu čekala neka bolja vremena s više zainteresiranih radnika.

Prema istraživanju Zdenke Gjanković 1980. je nešto više od polovine radnih organizacija u Hrvatskoj imalo nekoga zaduženog za provođenje kulturne akcije. Od njih je samo 10,7 posto imalo profesionalne, a 13,7 posto dobrovoljne animatore kulture. Ostali su bili kadrovi iz sindikata, omladinskih organizacija ili aktiva žena, a rjeđe neka služba, pojedinac iz kadrovske službe ili slično.⁷³ Oni najčešće nisu bili obrazovani za provođenje široke kulturne akcije koja je uključivala i „razvijanje svijesti radnika o vlastitim kulturnim po-

⁶⁹ Jaković, Snežana, „Izlog u kulturu“, *Jugoturbina*, 404, 1986., 8; Živčić, Zdenko, „Ljude usmjeravati kulturnim vrijednostima“, *Jugoturbina*, 489, 1989., 8.

⁷⁰ Dokić, „Uz problem planiranja“, 13.

⁷¹ Gjanković, Zdenka, „Animatori kulture“, *Kulturni radnik*, 4, 1968., 164-165.

⁷² Palada, 56.

⁷³ Gjanković, Zdenka, „Aspekti kulturne akcije“, *Kulturni radnik*, 3, 1980., 49-50.

trebama i htijenjima jer je to temeljni preduvjet da kulturna akcija postane stvar radnih ljudi, da se približimo tom osnovnom cilju – samoupravnom preobražaju kulture“.⁷⁴

Iako su postojale ideje o obrazovanju kulturnih animatora u sklopu redovitog visokoškolskog programa, većinom su centri za kulturu radničkih i narodnih sveučilišta preuzimali na sebe ulogu osposobljavanja profesionalnih animatora kulture. Kao i u Karlovcu, i u Puli je osnovan Aktiv kulturnih animatora na inicijativu Radničkog doma Braća Ribar i Radničkog sveučilišta Jurica Kalc. Sačinjavali su ga delegati radnih organizacija koji su imali „izražen osobni afinitet prema kulturnim vrijednostima i događajima, kao i dovoljno želje i volje da članove kolektiva u kojima rade ‘zaraze’ interesovanjem za kulturni život, ili da njihov već postojeći interes podgriju i daju mu novi, jači impuls“.⁷⁵ U svrhu njihove preobrazbe u „punokrvne“ animatore, održan im je kraći seminar nakon kojeg su trebali biti osposobljeni za kulturnu animaciju u svojim radnim kolektivima. Iako je osnovan već 1974., što je pokazivalo rani entuzijazam za promjene u pulskoj kulturi, čini se da ideja kvalitetne kulturne animacije nije zaživjela. U *Kulturnom vjesniku*, kao najagilnijem izvijestitelju o kulturnim promjenama u pulskim OUR-ima, nema nijednog spomena profesionalnih, a ni amaterskih kulturnih animatora. U Arena trikotaži i trgovinskoj radnoj organizaciji Istra tako su i dalje sindikalisti odrađivali taj posao, a čak ni Uljanik, koji je inače prednjačio u razvoju kulture, nije imao zaposlenog nijednog profesionalnog organizatora kulturnih djelatnosti.⁷⁶ S najavom osnivanja osnovnog SIZ-a (OSIZ-a) za kulturu u SOUR-u Uljanik sredinom 1980-ih pojavila se nova nada da će se i to uskoro promijeniti.

Osnivanje OSIZ-a kulture, „prve karike u samoupravnom lancu“, predstavljalo je još jedan od elemenata planiranja kulturnog razvoja na mikrorazini.⁷⁷ Bilo je moguće osnovati OSIZ za specifič-

⁷⁴ HR-HDA, 1286 SSJ-VSSH, 181, Sjednica Komisije za obrazovanje, znanost i kulturu Vijeća SSH (11.5.1979.). Rasprava o materijalu Uloga i položaj organizatora i animatora kulture u razvijanju i zadovoljavanju kulturnih potreba radnika u OUR-ima.

⁷⁵ Trgovčić, Nikola, „Aktiv kulturnih animatora – šta je to?“, *Kulturni vjesnik*, 4, 1974., 6-7.

⁷⁶ Mihajlović, Branislav, „Kultura u trikotaži Arena“, *Kulturni vjesnik*, 4, 1974., 2-3; Višković, O., „Kulturne aktivnosti u zapečku“, *Kulturni vjesnik*, 18, 1979., 2-4; Maršić, S., „Ove godine, možda, i u Parizu“, *Uljanik*, 539, 1984., 28.

⁷⁷ Plevnik, J., „Duhovna dobra svima!“, *Jugoturbina*, 258, 1982., 8.

nu kulturnu djelatnost, ali i za zadovoljavanje potreba jedne radne organizacije ili mjesne zajednice. Ova se druga opcija pogotovo preporučivala mjesnim zajednicama radi zadovoljavanja svih kulturnih potreba jednog kompleksnog sustava s različitim interesnim subjektima, kao i u velikim OUR-ima ili SOUR-ima.⁷⁸ Prema izvješću SSH-a, u Hrvatskoj su 1980. u OUR-ima materijalne proizvodnje postojala četiri OSIZ-a. Jedan od njih osnovan je u Podravki u Koprivnici već 1975. godine. Njegov je rad uključivao razvijanje opće kulture radnika, razvijanje stvaralaštva i kulturnog amaterizma među radnicima te organiziranje kulturnih akcija i manifestacija u suradnji s OUR-ima u oblasti kulture.⁷⁹ Uspostavljena je suradnja s kulturnim institucijama, prvenstveno kazalištima, iz mnogo šireg područja od uobičajenog što je uključivalo Osijek, Sombor, Sarajevo i Beograd.⁸⁰ Na sličan je način funkcionirao i OSIZ kulture Željezare Sisak, osnovan 1979. koji je, primjerice, potpisao SAS s Muzičkom proizvodnjom Radiotelevizije Zagreb.⁸¹ Na taj je način OSIZ postajao i važan faktor u razvoju kulture cijele općine jer je zadovoljavao mnogo šire potrebe, a ne samo svojih radnika.

U Karlovcu i Puli ni Jugoturbina ni Uljanik, kao industrijske žile kucavice općina, početkom 1980-ih nisu imali formirane svoje OSIZ-e kulture, iako se o njima dosta raspravljalo. Poučeni pozitivnim iskustvima Siska, Koprivnice i Zagreba, u Jugoturbini se krajem 1984. na poticaj sindikata konkretnije počelo razgovarati o osnivanju OSIZ-a za cijeli SOUR.⁸² S obzirom na to da se Jugoturbina već čitavo desetljeće borila sa sustavnom organizacijom kulturnog života pa čak i formiranjem RKUD-a, OSIZ je konačno trebao uvrstiti kulturu u plan razvoja tvornice i omogućiti da se kulturne potrebe radnika zadovoljavaju na sustavan i dugoročan način. U Uljaniku se već 1979. rodila ideja o OSIZ-u, ali se tek 1984. krenulo u pripreme za potpisivanje sporazuma o osnivanju OSIZ-a koji bi, ipak, uz kulturu pokrивao i fizičku kulturu i odmor radnika. Osim daljnjeg razvoja kulture i drugih oblika rekreacije, omogućio bi i otvaranje

⁷⁸ HR-HDA, 1286 SSJ-VSSH, 182, Proširena sjednica.

⁷⁹ HR-DAKA, 199 SIZK, 88, Iskustva Podravke u razvoju kulturnih djelatnosti.

⁸⁰ „Iskustva drugih“, *Jugoturbina*, 123, 1977., 7.

⁸¹ Plevnik Jasna, „Kultura i samoupravljanje – pojmovi koji se prožimaju“, *Jugoturbina*, 224, 1981., 8.

⁸² Kuzmanić, N., „Kreće se, ali sporo“, *Jugoturbina*, 355, 1985., 5.

novih radnih mjesta, pa bi Uljanik napokon dobio i profesionalnog organizatora kulturnih aktivnosti.⁸³ Međutim, zapelo je već u prvoj fazi samoupravnog odlučivanja jer jedan od OOUR-a, OOUR Brodska elektrooprema (BEO), nije prihvatio prijedlog sporazuma čak ni nakon dvije rasprave radnog savjeta.⁸⁴ Nažalost, nepoznati su razlozi odbijanja prijedloga. Sindikalni se aktivisti nisu obeshrabrili te su nastavili s radom na osnivanju OSIZ-a koji je konačno, nakon prihvatanja velikog dijela primjedbi, postao stvarnost 9. lipnja 1986. kada je održana osnivačka skupština OSIZ-a kulture, fizičke kulture i odmora radnika Uljanika. Problemi tu, ipak, nisu nestali. Zapelo je i u drugoj fazi samoupravnog odlučivanja te se problematična praksa iz općinskog SIZ-a kulture prelila i na nižu razinu. Tako se već na prvoj sjednici skupštine OSIZ-a jedva skupio kvorum.⁸⁵ OSIZ je na žalost kulturnih entuzijasta u Uljaniku ostao samo mrtvo slovo na papiru, tek formalnost, te nikako nije uspijevaao sastaviti financijski plan, pa shodno tome ni unaprijediti kulturne aktivnosti u radnom kolektivu.⁸⁶ Kulturno planiranje tako je ostalo na leđima sindikalnih aktivista te radnika-umjetnika, voditelja sekcija u KUD-u, bez mogućnosti daljnjeg razvoja i konačne transformacije SOUR-a u kulturnu sredinu po načelima samoupravljanja.

Zaključak

Iako se činilo da su općine Karlovac i Pula imale sve predispozicije za uspješan samoupravni preobražaj kulture, po svemu navedenom implementacija nove kulturne politike nije bila uspješna. Unatoč postojanju početnog entuzijazma i predanog rada pojedinaca, stari su obrasci funkcioniranja kulture i dalje prevladavali na svim razinama. Općinski SIZ-ovi kulture tako su više funkcionirali kao prethodni fondovi za kulturu nego izravnodemokratski forumi, pa je najveći dio izdvajanja za kulturu odlazio tradicionalnim kulturnim institucijama koje su nudile jednako tradicionalne kulturne programe, dok su ih radnici i dalje većinom samo financirali i konzumirali. Već

⁸³ Maršić, S., „Osnivanje OSIZ-a za kulturu, fizičku kulturu i odmor“, *Kulturni vjesnik*, 31, 1984., 20.

⁸⁴ O. U., „Aktivnosti raznolike i mnogobrojne“, *Uljanik*, 47, 1984., 17.

⁸⁵ T. B. C., „Imamo sada OSIZ kulture“, 67, 1986., 22.

⁸⁶ S. M., „Pitanje opstanka“, *Uljanik*, 82, 1987., 21.

samo zadržavanje termina „davalac“ i „korisnik“ kulturnih usluga govorilo je o nemogućnosti brzog odumiranja ideje kulture kao nečemu izdvojenom iz svakodnevnog života svakog radnika.⁸⁷

Pokušaji transformacije OUR-a u kulturne organizacije također su nailazili na brojne prepreke, od rukovoditelja OUR-a koji su smatrali da ona odmiče fokus od materijalne proizvodnje i ekonomskog rasta, do radnika koji su velikim dijelom bili pasivni, nezainteresirani i neinformirani. Kulturne su akcije tako padale na leđa kulturnih „entuzijasta“ koji su, osim sindikalnih radnika, često bili amaterski umjetnici, pa im je razvoj kulturne aktivnosti u OUR-u služio za zadovoljenje vlastitih potreba i samoostvarivanje. Međutim, iz brojnih intervju-a koje su radnici-umjetnici davali za svoje tvorničke novine, želja im je ipak bila da se što veći broj radnika uključi u neki oblik kulturno-umjetničkog amaterizma te da ne budu osamljeni u svojoj okolini ili se u njoj izdvajaju.

Ono što upada u oči jest i sama nemogućnost transformacije poimanja kulture. Unatoč brojnim teorijskim tekstovima, proklamacijama u statutima i planovima, te konstantnim pozivanjem na samoupravljanje, kultura je još uvijek predstavljala sinonim za umjetničko stvaralaštvo, bilo profesionalno bilo amatersko, a ne sadržaj i način života. Nijedna konkretna akcija ili program humanizacije rada, inovatorstva, kulture međuljudskih odnosa ili samoupravljanja nije našla mjesta u planovima i programima općinskih SIZ-ova kulture. Dolazi do pomaka u estetizaciji radnog mjesta, zaštiti na radu, kvaliteti društvene prehrane, ali ne kao dijela sustavnog i dugoročnog planiranja kulturnog života u OUR-u. Sami planovi i programi, tamo gdje su postojali, fokusirali su se na rad KUD-ova, umjetničkih sekcija ili pojedinih radnika-umjetnika.

Unatoč svemu, pomaka je ipak bilo. Izvješća o ostvarenim programima kulturnih institucija pokazuju da je svake godine rastao broj korisnika kulturnih usluga. Iznalazila su se rješenja kako se približiti izoliranijim i nerazvijenim dijelovima općine, pa je posebna pažnja pridana osnivanju društvenih domova i domova kulture, pogotovo na selu, koji su trebali postati multimedijalni centri za zadovoljavanje svih kulturnih potreba mjesne zajednice.⁸⁸ Radnički su KUD-

⁸⁷ Šuvar, Grubiša, 15.

⁸⁸ „Program kulturnog razvoja općine Pula za razdoblje 1976-1980.“, *Kulturni vjesnik*, 13, 1978., 18; HR-DAKA, 199 SIZK, 81, Prijedlog programa rada SAKUD-a Karlovac u 1977.; Leko, Krunoslav, „Kulturna akcija u mjesnim zajednicama“, *Naše teme*, 7-8, 1981., 1084-5.

ovi, kao i općenito kulturno-umjetnički amaterizam, dobili novi poticaj za rad te u promatranom razdoblju svjedočimo ponovnom bujanju radničkog amaterizma koji je lagano odumirao nakon početnog zanosa iz vremena Narodnooslobodilačke borbe i odmah nakon nje.⁸⁹ Sve mane funkcioniranja SIZ-ova na stranu, počinje se sustavnije razmišljati i planirati kulturni život općine, s konstantnim preispitivanjem učinjenog i velikom dozom samokritike. Sve se to odvijalo u razdoblju ekonomskih previranja, rastuće ekonomske krize i, s vremenom, gubljenja vjere u samoupravni socijalizam.

Iako je na samom početku ovoga procesa najavljivano da on neće biti lagan ni jednostavan, a ni kratkotrajan, pa su se odumiranje otuđenog rada i samoaktualizacija radnika činili kao „futurološko maštanje“, konstantne reevaluacije, „drugarske“ kritike i ponekad iracionalno inzistiranje na brznoj transformaciji cjelokupnog funkcioniranja kulturnog sektora s jedne strane te ovladavanja samoupravljanjem u potpunosti s druge, stavljalo je nerealan pritisak na same aktere samoupravnog preobražaja kulture i osjećaj neuspjeha.⁹⁰ Možda je najrealnije situaciju sagledavao sindikalist Tihomir Jokić koji je već na Prvoj konferenciji SSH 1976. ustvrdio: „Graditi ovakve odnose i ovakav sistem kakav mi gradimo i to bez ikakvog uzora u svijetu, nesumnjivo zahtijeva jedinstvo akcije, razboritost, promišljenost i političku zrelost svih sudionika.“⁹¹ Temelji su postojali, ali petnaestak godina nije bilo dovoljno. Došle su 1990-e, pad socijalizma i raspad države, a samoupravni preobražaj socijalizma ostao je tek radikalna teorija na papiru.

Izvori

Arhiv Jugoslavije

320 Savezni komitet za nauku i kulturu 1974-1978.

463 Savez kulturno-prosvjetnih zajednica Jugoslavije

Državni arhiv u Karlovcu

199 Samoupravna interesna zajednica u oblasti kulture Općine Karlovac

495 Općinsko sindikalno vijeće Karlovac

⁸⁹ Šuvar, Grubiša, 34; „Moguće mjere u racionalizaciji SIZK u SRH“, Bilten RSIZK, 58, 1988., 5.

⁹⁰ HR-DAKA, 199 SIZK, 88, Republičko savjetovanje.

⁹¹ HR-HDA, 1286 SSJ-VSSH, 30, Stenografski zapisnik s I konferencije Saveza sindikata Hrvatske, održane 5. i 6.5.1976.

Hrvatski državni arhiv

1228 Socijalistički savez radnog naroda Hrvatske

1286 Savez sindikata Jugoslavije. Vijeće Saveza sindikata Hrvatske

1951 Hrvatski sabor kulture

Pismohrana Grada Pule

01,72/A Zajedničke sjednice svih vijeća Skupštine općine

01,72/C Sjednice Vijeća mjesnih zajednica

01,72/D Sjednice Društveno-političkog vijeća

Bilten RSIZK, 1977-1985.

Jugoturbina, 1971-1989.

Karlovački tjednik, 1977-1980.

Kulturni radnik, 1968-1981.

Kulturni vjesnik, 1974-1984.

Naše teme, 1974-1981.

Uljanik, 1984-1987.

Statističko-informativni pregled kulture u SR Hrvatskoj 1981-1985., Zavod za kulturu Hrvatske, Zagreb, 1987.

Literatura

1. Buhin, Anita, „Samoupravni preobražaj kulture kroz delegatsku prizmu: primjer Samoupravne interesne zajednice kulture općine Pula 1974.-1990.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2, 53, 2021., 467-487.
2. Buhin, Anita, „(Ne)uspjesi samoupravnog preobražaja kulture u općini Karlovac (1974-1990)“, *Historijski zbornik*, 2, 74, 2021., 409-429.
3. Đokić, Ljupče, *Samoupravni preobražaj kulture*, Sindikalna škola Hrvatske Josip Cazi, Zagreb, 1984.
4. Grbac, Željko, *Kultura na društvenoj pozornici*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1987.
5. Jakopović, Ivan, *Radnici, kultura, revolucija. Razgovori s radnicima*, Zavod za kulturu Hrvatske, Zagreb, 1976.
6. Kostić, Nikola S., *Kultura i kulturna politika u samoupravnom socijalističkom društvu*, RU Đuro Salaj, Beograd, 1975.
7. Leko, Krunoslav, Ivančica Markovčić, Zdenko Ivezić, *Kulturna akcija u mjesnim zajednicama SRH*, Zavod za kulturu Hrvatske, Zagreb, 1981.
8. Martinić, Tena, *Kultura kao samoodređenje*, Cekade, Zagreb, 1986.
9. Švar, Stipe, Damir Grubiša, *Kulturna politika i razvitak kulture u Hrvatskoj („Crvena knjiga“ i drugi dokumenti)*, Republički komitet za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu, Republička samoupravna interesna zajednica u oblasti kulture, Zavod za kulturu Hrvatske, Zagreb, 1982.
10. Zupančić, Beno, „Radnici i kultura (delovi monografije)“, *Socijalizam*, 9, 1975., 105.

Sažetak

Samoupravni preobražaj kulture značio je zaokret u jugoslavenskoj kulturnoj politici koja se desetljećima temeljila na konceptu demokratizacije kulture, odnosno distribucije kulturnih dobara najširim masama. Sredinom 1970-ih, s donošenjem novoga Ustava 1974. i Zakona o udruženom radu 1976., sazrijeva vrijeme za novi smjer u kulturi koji je trebao omogućiti radnicima da sami ovladaju kulturom kao sadržajem i načinom života. Prvi je korak u tom procesu bilo osnivanje samoupravnih interesnih zajednica (SIZ) kulture na razini općine gdje su delegati iz organizacija udruženog rada (OUR-a) i mjesnih zajednica zajedno s delegatima iz kulturnih institucija trebali planirati i provoditi kratkoročnu i dugoročnu politiku općine. Sljedeći je korak bio ovladavanje tim istim procesima unutar samih OUR-a, a završni pretvaranje OUR-a u kulturne organizacije, transformaciju načina rada i ukidanje dihotomije između materijalne i duhovne proizvodnje. Općine Karlovac i Pula po broju i strukturi stanovnika, ali i po postojećoj kulturnoj infrastrukturi idealne su studije slučaja primjene nove kulturne politike u praksi. Od osnivanja općinskih SIZ-ova kulture do osnovnih SIZ-ova unutar OUR-a, od radnika korisnika kulturnih usluga i dobara do radnika samoupravljača u kulturi i radnika-umjetnika, od amaterizma do profesionalizma, ovaj rad pokušava razumjeti procese samoupravnog preobražaja na mikrorazini kao jedini moguć analitički pristup fenomenu koji je u svoju srž utkao najradikalnije izravnodemokratske procese dotad.

Položaj lokalnog tiska u samoupravnom socijalizmu na primjerima *Karlovačkog tjednika* i *Glasa Podravine*

U fokusu ovog istraživanja nalazi se međuodnos politike, lokalnih medija i zajednice u kojoj su ti mediji djelovali. To je naravno jedan od načina promatranja političkih i društvenih procesa kroz koje je prolazilo hrvatsko društvo za vrijeme socijalističkog razdoblja. Analiza medija u kojima se ti procesi zrcale, ali koji i utječu na mnoge društvene pojave pruža dodatni pogled odozdo na cjelokupnu povijest socijalističkog razdoblja povijesti Hrvatske i Jugoslavije.

Kontrola nad sredstvima javnog informiranja predstavljala je jedan od osnovnih elemenata komunističke vlasti u svim zemljama pa tako i u Hrvatskoj i Jugoslaviji kao cjelini. Ukoliko želimo dobro razumjeti način funkcioniranja medijskog sustava u tom razdoblju, moramo nastojati rekonstruirati mehanizme djelovanja sustava na području medija, a precizan odgovor zahtijeva obradu pojedinih aspekata funkcioniranja medija u razdoblju od 1945. do kraja socijalističkog razdoblja. Ranija istraživanja osvijetlila su tijek uspostave komunističkog monopola nad medijima.¹ Nakon kraja razdoblja djelovanja Agitpropa, koji je obilježio prve poslijeratne godine s njihovim političkim i drugim obilježjima, od početka 1950-ih dolazi razdoblje relativne liberalizacije, smanjena je rigidnost sustava, a elementi tržišnog natjecanja uvedeni uz radničko samoupravljanje i u izdavačka poduzeća učinili su novinsku ponudu u Jugoslaviji raznovrsnijom i bogatijom.² Međutim, sve do kraja socijalističke

¹ Najbar-Agičić, Magdalena, „Agitprop među novinarima. Uspostava komunističke vlasti i nadzor nad medijima”, *Stvaranje socijalističkog čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskog socijalizma*, ur. Igor Duda, Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb, Pula, 2017., 177-200.

² Novak, Božidar, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Golden Marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2005., 495-530.

Jugoslavije Savez komunista nije se odrekao težnje za monopolom nad medijima, a tijekom desetljeća socijalističke vlasti određenim se ritmom izmjenjuju razdoblja liberalizacije i pooštavanja sustava. Kontrola medija u razdoblju razvijenog i kasnog socijalizma nije se provodila na isti način kao neposredno nakon rata. Stoga je iznimno zanimljivo praćenje razvoja medija u uvjetima socijalističkog sustava u Hrvatskoj u njegovoj kasnoj fazi.

U historiografskim istraživanjima razdoblja povijesti socijalističke Hrvatske i Jugoslavije u posljednje se vrijeme generalno težište postupno pomiče na novija razdoblja. Iako je mnogo toga ostalo još neistraženo iz ranijih faza, protok vremena, a i otvaranje arhiva omogućuju bolji uvid i u sedamdesete i osamdesete godine 20. stoljeća – kasni socijalizam. Dostupnost arhivskih izvora za pojedine sredine i medije koji su u njima djelovali nije podjednak. Upravo suprotno, možemo kazati da broj sačuvanih izvora snažno varira ovisno o mnogim faktorima. Upravo razlike u dostupnosti izvora diktiraju donekle različiti vremenski fokus ove analize za obje analizirane studije slučaja.

U metodološkom smislu ovo istraživanje bilo je zasnovano na analizi arhivskog gradiva i novinske građe. U njemu je primijenjena prvenstveno deduktivna metoda historiografskih istraživanja nadopunjena metodom indukcije kako bi se došlo do širih zaključaka. U tome koliko je to uspješno odlučujuća je bila količina i kvaliteta gradiva pronađenog u lokalnim arhivima, ali i u Hrvatskom državnom arhivu u kojem se čuvaju dokumenti pristigli s terena i oni nastali na republičkoj i saveznoj razini. Vrlo zanimljiv uvid u stanje lokalnih medija omogućuju rezultati analize nastale u Jugoslavenskom institutu za novinarstvo. Za razdoblje kasnog socijalizma danas su kao dodatni povijesni izvor još uvijek dostupna svjedočenja pojedinaца koji su bili aktivni u tom razdoblju, što – uz jasna ograničenja – predstavlja interesantnu nadopunu pisanim izvorima, pogotovo ako postoji izravna mogućnost konfrontiranja jednih i drugih. Za potrebe ovoga istraživanja odabrane su dvije općine: Karlovac i Koprivnica. Oba grada, naročito Karlovac, imaju bogatu novinsku tradiciju, a u socijalističko vrijeme u njima su izdavani lokalni tjednici – *Karlovački tjednik* u Karlovcu i *Glas Podravine* u Koprivnici.

Kada je u pitanju Karlovac, arhivska građa za poslijeratno razdoblje prilično je bogata. Državni arhiv u Karlovcu čuva veliku zbirku

gradiva iz socijalističkog razdoblja, lokalnog KPH/SKH, SUBNOR-a, a posebno fondove različitih institucija socijalističkog samoupravljanja, uključujući SSRN i Samoupravnu interesnu zajednicu lokalnog informiranja. Ti su fondovi opširni, ali su samo dijelom donekle sređeni. Količina dostupne građe je ogromna, no samo dijelom korisna. Veliki broj dokumenata proizvodila je hipertrofirana birokracija, česta su ponavljanja, prepisivanje u nove dokumente opširnih fragmenata starije građe, a najviše gradiva odnosi se na financijske aspekte djelovanja medija, koji su u razdoblju razvijenog i kasnog socijalizma predstavljali glavnu poteškoću i brigu za tijela vlasti. Za istraživanje karlovačke lokalne medijske scene i samog *Karlovačkog tjednika* značajna je činjenica da je list digitaliziran i dostupan na stranicama Gradske knjižnice Ivan Goran Kovačić.

Za razliku od situacije u Karlovcu, u lokalnom Arhivskom sabirnom centru u Koprivnici pronađeno je malo relevantne arhivske građe. Arhivski materijali za Koprivnicu nisu kompletni. U arhivu nedostaje gradivo ključnih institucija za ovu temu, primjerice građa općinskog SSRN i SUBNOR-a. Sačuvana je zato, iako ne previše opširna, dokumentacija o djelovanju osnovne partijske organizacije u samom *Glasi Podravine*. Određena količina vrijedne građe koja se odnosi na Koprivnicu pronađena je u zbirci Hrvatskog državnog arhiva. Pronađene arhivske izvore valjalo je nadopuniti istraživanjem na terenu. Nažalost, pokazalo se da je iznimno teško naći kazivače koji imaju relevantne spoznaje i koji su voljni o tome govoriti i koji imaju relevantna sjećanja. Istraživanje lokalnih medija u Koprivnici posebno zanimljivom učinila je bogata zbirka digitaliziranih koprivničkih novina.

Lokalni tisak u sustavu samoupravljanja

Komunističke su vlasti od samog kraja rata prepoznavale važnost propagandne uloge medija, pa i onih na lokalnoj razini. Uostalom, brojna lokalna izdanja tiskana su i za vrijeme Narodnooslobodilačkog rata. Ipak, u godinama neposredno nakon završetka rata lokalni listovi bili su relativno rijetki. To je bila posljedica kadrovske slabosti Komunističke partije i njezinog aparata agitacije i propagande, nedostatka sposobnog i pouzdanog kadra koji bi bio u stanju puniti tekstovima i objavljivati novine u manjim gradovima. Stoga se oni

pojavljaju samo u najvećim centrima, a i tamo je često dolazilo do prekida izlaganja i kritika te nezadovoljstva njihovim pisanjem na republičkoj razini. Unutar Agitpropa i u vrhu Partije nadmetala su se tada dva stajališta: ono sumnjičavo prema lokalnim mogućnostima i ono sklonije poticanju lokalnih medija.³

Situacija se značajno promijenila početkom 1950-ih. Tijekom tog i narednog desetljeća u nizu gradova diljem Hrvatske i Jugoslavije pokrenuti su brojni lokalni listovi, najčešće tjednici. Lokalni listovi pokretani su najčešće kao glasila općinskih konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda, iako su njihov pravni položaj i financiranje bili vrlo neujednačeni i podložni čestim promjenama.

Tijekom 1960-ih lokalni tisak (i mediji generalno; dolazi također do pokretanja lokalnih radijskih stanica) dobiva iznimno važnu ulogu u sustavu socijalističkog samoupravljanja u SFRJ. To je bilo tako jer se smatralo da je „masovno komuniciranje jedan od suštinskih elemenata demokracije“, da je to „integralni dio općeg društvenog komuniciranja“ te da su lokalni listovi „medijumi javne tribine“. ⁴

Samoupravni socijalizam bio je jedan od stupova ideologije jugoslavenskih komunista te je tijekom 1960-ih i 1970-ih dobio dodatnu teorijsku razradu. Za njegovo zamišljeno funkcioniranje uloga medija i informiranja bila je naprosto presudna. Isticalo se da je prednost samoupravnog socijalizma da komuniciranje nije jednosmjerno kao u kapitalizmu, već da političko komuniciranje prerasta u „društveno samoupravno komuniciranje“, oblik „razmene mišljenja“. ⁵ U tom sustavu „samoupravne jedinice“ praktično i nisu mogle „funkcionirati bez dobrog sistema obaveštavanja“ što je upravo „područje rada komunalnih i fabričkih listova“. ⁶ Štoviše, prema važećoj ideologiji, lokalnim medijima na važnosti je pridavalo uvjerenje da oni saveznu i republičku politiku provode „na praktičan način“. ⁷ Isticalo se:

³ Najbar-Agičić, „Agitprop među novinarima“, 194.

⁴ Stupan, Ana, Boštjan Pirc, „Proučavanje sredstava masovnog komuniciranja u sistemu društvenog samoupravljanja“, *Novinarstvo*, 3, 1, 1967., 21-30.

⁵ Vreg, France, „Društveno komuniciranje u sistemu samoupravljanja“, *Novinarstvo*, 2, 2-3, 1966., 39.

⁶ Bajec, Milan, „Samoupravljanje, raspodjela i integracija u našoj štampi“, *Novinarstvo*, 1, 1, 1965., 23.

⁷ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, Sekcija za informiranje i javno mnijenje, 620, Sjednice Sekretarijata 1967-1989., Položaj i zadaci sredstava informiranja u komunama i radnim organizacijama u SR Hrvatskoj, 1969.

„U samoupravnom društvu kao što je naše sredstva informiranja su neobično važan faktor njegova razvijanja. U kompleksu informiranja, sredstva informiranja u komuni i radnoj organizaciji imaju izuzetno značajno mjesto. Ova sredstva su u neposrednom dodiru sa neusporedivo najvećim brojem čitalaca i slušalaca u odnosu na druga sredstva informiranja, pa je razumljivo da ona vrše i najveći uticaj.“⁸

Polovicom 1960-ih, u okviru aktivnosti Jugoslavenskog instituta za novinarstvo u Beogradu, provedeno je opsežno istraživanje lokalnih medija u socijalističkoj Jugoslaviji. Radilo se o istraživanju koje je za cilj imalo ne samo formuliranje znanstvenih spoznaja, već je trebalo predstavljati dijagnozu stanja lokalnog tiska koja bi postala temelj za pronalazak odgovarajućih rješenja koja bi donijela poboljšanje stanja. Rezultati istraživanja objavljeni su u institutskom časopisu *Novinarstvo*.

Vezano uz sve to, u to vrijeme se u strukturama Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske mnogo raspravljalo o unapređenju lokalnih medija. Isticano je da je „danas [...] već evidentno potvrđena najuža povezanost i međusobna uslovljenost ostvarivanja samoupravljanja i informiranja, što drugim riječima rečeno znači da obaviještenost predstavlja bitan preduvjet samoupravnog odlučivanja“.⁹ Ipak, zapažene su brojne slabosti. „Sadašnje informiranje je nepotpuno, često od slučaja do slučaja, bez kontinuiranosti u praćenju pojedinih problema. Najčešće se vrtimo oko pojava oblika, bez sagledavanja uzroka i posljedica. Osim toga, imamo ponekad i neobjektivne informacije – bilo zbog tendencioznog dezinformiranja ili prikrivanja određenih slabosti (friziranje informacija).“¹⁰ Mnogo je bilo teorijskih rasprava koje nisu daleko vodile. Ipak, pristupilo se i prikupljanju podataka o pokrivenosti područja lokalnim medijima, njihovoj nakladi i načinima distribucije. Određeni podaci jesu prikupljeni, no iz sačuvane građe može se zaključiti da nisu bili potpuni. Ovisili su o agilnosti i ažurnosti na terenu. Primjerice, mnogo je podataka vezanih uz situaciju u Varaždinu¹¹ te se može zaključiti da je republička centrala iz tog grada uvijek dobivala ažurne odgovore, dok za neke druge sredine podaci nedostaju.

⁸ Isto.

⁹ HR HDA, 1228 RK SSRNH Okružnice 1967., 621, Aktualni problemi političkog informiranja (1967.).

¹⁰ Isto.

¹¹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, Okružnice 1967., 621, Varaždinske vijesti, 1968.; Samoupravni sporazum o osnivanju samoupravne zajednice javnog informiranja općine Varaždin.

U provođenje analize i traženje rješenja uključeno je i Udruženje lokalnih sredstava informiranja (ULSI), koje je očito predstavljalo vrlo značajnu polugu politike, bez obzira na nesumnjivi iskreni entuzijazam kod nekih istaknutih aktivista. ULSI je bila organizacija koja je okupljala predstavnike većine lokalnih medija u Hrvatskoj. Nastala je 1960. iz Novinskog informativnog servisa koji je bio osnovan na inicijativu Republičkog sekretarijata za informacije. Osnovana je u Ličkom Lešću, a zadaci su joj bili sljedeći: „unapređenje informativne djelatnosti“, razmjena iskustava, traženje sistemskih rješenja, kao i „dogovaranje za što uspješnije i efikasnije provođenje politike Saveza komunista u djelovanju tih javnih glasila“. Kao glavni cilj isticao se doprinos „ostvarivanju idejno-političkih stavova SK“ te „izgradnji socijalističkih samoupravnih odnosa“ i „razvijanju socijalističkog patriotizma“.¹²

U analizi koja je pripremljena u ULSI-ju 1969. evidentirana su 24 lista koja „javno informiraju žitelje više komuna“. Na taj način pokrivena su bile 82 od 105 općina u republici. Ukupna tjedna naklada lokalnih listova dosegala je oko 200 tisuća primjeraka. Udruženje je u svojem izvještaju navodilo brojne probleme lokalnih listova pri čemu se isticalo da je najveći problem „materijalni položaj listova“. Naime, prosječna proizvodna cijena jednog primjerka bila je 1,70 dinara, a prodajna 0,85, pa bi se isplativost mogla postići tek pri nakladi iznad 20 tisuća primjeraka. Lokalne redakcije imale su – prema tom izvještaju – premalo novinara i drugih radnika, radno vrijeme novinara premašivalo je deset sati bez slobodnih dana, što se smatralo uzrokom činjenice da se lokalni listovi svode na „registrator događaja“. Pored toga spominjali su se i problemi u distribuciji, a posebno je teško išla distribucija na selu.¹³

Unutar samih redakcija samoupravljanje se trebalo ostvarivati preko savjeta pojedinih glasila. Sustav ipak nije funkcionirao bez poteškoća. Zabilježene su i pritužbe na rad nekih članova savjeta. Očito nisu svi članovi savjeta bili zainteresirani za taj posao. Kao

¹² HR-HDA, 1228 RK SSRNH, Sekcija za informiranje i javno mnijenje, 626, Odbor za praćenje provođenja DD, RK SSRNH, ULSI, Predsjedništvo Sekretarijatu sekcije za informiranje RK SSRNH, 10.12.1987.

¹³ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, Sekcija za informiranje i javno mnijenje, 620, Sjednice Sekretarijata 1967-1989., Položaj i zadaci sredstava informiranja u komunama i radnim organizacijama u SR Hrvatskoj, 1969.

rješenje preporučivao se odabir članova savjeta „po afinitetu“, a „manje po određenom predstavničkom ključu“. Također, očito su procesi restrukturiranja u lokalnim medijima tekli sporije od očekivanog. Proces samoupravljanja u lokalnim listovima zaostajao je za onim u dnevnim listovima republičkog i regionalnog karaktera i većim novinskim poduzećima, a problem je – smatralo se – bio u materijalnoj bazi te je nedostajalo inicijative za njegovo rješavanje.¹⁴ Utjecaj partije i s njome povezanih organizacija osnivanjem savjeta zapravo je formaliziran. Kao što znamo iz slučaja savjeta Radio-Karlovca i ROID-a Karlovački tjednik, svoje predstavnike su u njemu imali Savez sindikata, SUBNOR, JNA, SSRN i SKH te Savez omladine. Ti vanjski članovi Savjeta brojčano su bili nadmoćni predstavnicima zaposlenika ustanove.¹⁵ Prilikom zapošljavanja i imenovanja na upravne funkcije u ROID-u svoje mišljenje davao je Savez komunista preko osnovne organizacije,¹⁶ dok je Općinska konferencija SSRN davala svoju suglasnost.¹⁷ Inicijative za određene tekstove (najčešće vezane uz obljetnice NOB-a), ali ponekad i izravne kritike i izrazi nezadovoljstva pisanjem lista stizali su iz SUBNOR-a. U arhivskoj građi nije pronađeno mnogo takvih slučajeva, no oni koji jesu ukazuju na složeni međuodnos lista te društvenih organizacija i vlasti, odnosno Saveza komunista.¹⁸

Socijalističko samoupravljanje s vremenom je postajalo sve složeniji sustav koji je u konačnici multiplicirao birokraciju, a nije doprinosaio efikasnosti. U svrhu njegova unapređenja Ustavom iz 1974. uvedene su samoupravne interesne zajednice.¹⁹ Broj SIZ-ova bio je velik, a formirani su prema potrebi na nivou mjesne zajednice, općine, regije ili republike. SIZ-ovi su djelovali od 1975. do 1990., a njihova česta „ukidanja, spajanja, razdvajanja, izdvajanja,

¹⁴ Sokolović, Srđan, „Lokalna štampa u Jugoslaviji“, *Novinarstvo*, 2, 4, 1966., 71.

¹⁵ HR-DAKa, 478 Općinska konferencija SSRN Karlovac, 102, Savjet Radio-Karlovca (1983?).

¹⁶ HR-DAKa, 478 Općinska konferencija SSRN Karlovac, 102, Izvod iz zaključaka sa sastanka Osnovne organizacije Saveza komunista održanog 6.10.1983. godine.

¹⁷ HR-DAKa, 478 Općinska konferencija SSRN Karlovac, 102, OK SSRNH – ROID „Karlovački tjednik“ i Radio-Karlovca, 13.10.1983.

¹⁸ Najbar-Agičić, Magdalena, „Karlovački tjednik – lokalne novine u socijalizmu“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 53, 2, 2021., 266-268.

¹⁹ Geršković, Leon, „Samoupravne interesne zajednice u socijalističkom samoupravnom društvu“, *Politička misao*, 11, 3, 1974., 5.

promjene naziva stvaraju probleme pri sređivanju arhivskog gradi-va“, a to će se odraziti i na rad istraživača. Samoupravne interesne zajednice javnog informiranja bile su u narednom razdoblju formirane radi stvaranja institucionalne i financijske baze za razvoj lokalnog tiska.

Bio je to pokušaj sustavnog rješavanja financijskog položaja lokalnih medija koji je uočen kao glavna prepreka njihova razvoja. Nakon osnivanja SIZ-ova javnog informiranja (samoupravnim sporazumom između lokalnih poduzeća i institucija), u drugoj polovici 1970-ih provedena je akcija sklapanja društvenih dogovora između lokalnih (općinskih) SIZ-ova i lokalnih listova. Tim dogovorima listovi su preuzimali obvezu javnog informiranja, a lokalna zajednica (uključujući i privredne subjekte koji su na konkretnom području djelovali) određene financijske obveze. Taj se proces nazivao „podruštvljavanje“ informativne djelatnosti, odnosno medija.²⁰

Tijekom tog procesa, krajem 1970-ih ponovno se intenzivnije raspravljalo o unapređenju lokalnih medija. Unutar SSRN-a osnovan je čak Odbor za praćenje provođenja društvenih dogovora. Izvješća koja su pronađena u arhivskoj građi uobičajeno započinju afirmativnim tvrdnjama o tome da su „zapaženi rezultati u informiranju radnih ljudi“, a „osobito u prezentiranju njihovih neposrednih životnih pitanja, interesa i potreba i afirmiranju njihovih dostignuća u svim područjima izgradnje socijalističkog samoupravnog društva“. Tvrđilo se također da „na taj se način javna glasila afirmiraju kao jedna od bitnih i nezamjenjivih komponenti cjelokupnog društvenog sistema informiranja“.²¹ Ipak, u nastavku su se isticale brojne slabosti. Konstatiralo se da lokalni mediji „bitno zaostaju“ za potrebama, a pojedini „jedva zadovoljavaju“, osnivački odnosi nisu precizirani, a rad programskih savjeta „nije djelotvoran“. Primjećivali su se i vanjski pritisci na redakcije, pojava „privatizacije uređivačke politike“ u pojedinim redakcijama te „spori i stihijski [...] procesi samouprav-

²⁰ *Samoupravljanje i informisanje. Podruštvljavanje informativne djelatnosti*, Jugoslaven-ski centar za teoriju i praksu samoupravljanja Edvard Kardelj, Ljubljana, 1986.; Mićović, Vojislav, „Suština i faktori podruštvljavanja sredstava informisanja u sistemu socijalističkog samoupravljanja“, *Novinarstvo*, 11, 3-4, 1975., 3-23.

²¹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, Odbor za praćenje provođenja DD, 626, Zadaci SSRNH u razvoju lokalnih glasila i ostvarivanju njihove društvene funkcije – Zaključci Republičke konferencije SSRNH (11.7.1979.).

nog interesnog organiziranja“, a ponajviše da su prepreka njihovom radu „nesređeni, nestabilni i veoma teški“ materijalni uvjeti, dok su se redakcije nosile s kadrovskim problemima.²²

Zaključak ovakvih konstatacija bili su zadaci za općinske SSRN: analiza stanja, usvajanje programa i podrštavljanje informativne djelatnosti (osnivanje SIZ-ova), što pokazuje da je proces osnivanja SIZ-ova javnog informiranja u mnogim sredinama kasnio. Potrebno se smatralo jačanje uloge osnivača (pojačani utjecaj na programsku koncepciju, formiranje uređivačkog i programskog savjeta). Također, priželjkivala se „javnost rada“ te osposobljavanje novinara „za idejno-političku bitku“. Jasno je ipak da je za stabilizaciju situacije potrebno bilo prvenstveno „osiguravanje uvjeta privređivanja“ (te poboljšanje plaća novinara), a to je bilo nemoguće bez pomoći „društveno-političke zajednice“.²³

Nekoliko godina kasnije ostvarivanje spomenutih zaključaka podvrgnuto je novom preispitivanju. Godine 1983. Sekcija RK SSRNH za informiranje i javno mnijenje i Predsjedništvo Udruženja lokalnih sredstava informiranja SRH donijeli su mjere za ostvarenje zaključaka iz 1979. godine. Iako se smatralo da su „osnivanjem savjeta, programskih savjeta i skupština u lokalnim sredstvima javnog informiranja stvoreni [...] preduvjeti i putovi organiziranog ostvarivanja društvenog utjecaja na programsku orijentaciju, uređivačku politiku i daljnji razvoj lokalnih glasila“, izgleda da se pojavljuje i zabrinutost vlasti za utjecaj na sredstva lokalnog informiranja. Ističe se da odgovarajuća „tijela još uvijek ne ispunjavaju svoju ulogu u dovoljnoj mjeri“ te da je potrebno „jačati odgovornosti osnivača javnih glasila i njihovu veću povezanost s provođenjem uređivačke politike“.²⁴ Tvrdi se i da se Zakon o javnom informiranju „provodi presporo“ te samo „formalno“. Konstatira se da se „u svim sredinama mora [...] stoga, putem organa i tijela Socijalističkog saveza, povesti borba protiv svih otpora socijalističkom samoupravnom preobražaju javnih glasila“. Negativne pojave u redakcijama nazivane su „privatizacijom uređivačke politike“, a tražilo se dosljedno podrštavljanje. Očito

²² Isto.

²³ Isto.

²⁴ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, Sekcija za informiranje i javno mnijenje, 626, Odbor za praćenje provođenja DD, Mjere za ostvarenje Zaključaka RK SSRNH od 1979. godine o zadacima SSRNH u razvoju lokalnih javnih glasila, 29.3.1983.

je postalo da se „samoupravno interesno organiziranje javnog informiranja“ provodi samo radi dolaska do sredstava. Poseban problem predstavljalo je predviđeno zakonom stvaranje „jedinstvenog radio-difuznog sistema“, koje se – kako je utvrđeno – ne „sprovodi“.²⁵

Kao što znamo iz prakse na primjeru Karlovca, stvari na terenu nisu dobro funkcionirale: SIZ-ovi nisu dovoljno dobro funkcionirali, a situaciju je pogoršavala inflacija prisutna u zemlji. Naime, Konferencija SSRN Zajednice općina Karlovac priznaje u dopisu upućenom odgovarajućem tijelu na razini općine da „nisu uspjeli kvalitetno organizirati javno informiranje“. U ozračju ekonomske krize i „stabilizacije“ SIZ je i službeno ukinut (zbog financijskih problema),²⁶ nakon čega je osnovan novi SIZ na razini općine.²⁷ Teška financijska situacija lokalnih medija nije se poboljšala do kraja 1980-ih.²⁸ Zaključci sjednice Sekcije RK SSRNH za informiranje i javno mnijenje iz 1988. pokazuju da se situacija i desetak godina kasnije nije bitno promijenila na bolje.

Iz dokumenata Zajednice općina Bjelovar, kojoj je pripadala Koprivnica, saznajemo za određeno kašnjenje uvođenja mehanizama socijalističkog samoupravljanja i procesa „podruštvljavanja“ medija. Godine 1983. tvrdilo se kako „u svim sredstvima javnog informiranja na području Zajednice općina Bjelovar postoje izdavački savjeti, uređivački odbori i programski savjeti, a u toku je osnivanje skupštine“, no istovremeno „SIZ-ovi za informiranje do sada su osnovani u pet općina, dok se u ostalima vrše pripreme“.²⁹

U drugoj polovici 1980-ih vlasti su ponovno aktivirale Udruženje lokalnih sredstava informiranja koje je na terenu provelo potrebnu analizu. Prilično detaljni opis stanja lokalnih medija krajem 1980-ih sadrži referat predsjednika Skupštine ULSI-ja Slavka Labaša.

²⁵ Isto.

²⁶ HR-DAKa, 201 SIZ za lokalno javno informiranje, kut. 17, Zapisnik sa devete sjednice Skupštine Samoupravne interesne zajednice za lokalno javno informiranje ZO Karlovac, 20.5.1982.

²⁷ HR-DAKa, 487 Konferencija SSRN ZO Karlovac, Općinska konferencija SSRNH Karlovac, Predsjedništvo, 30.12.1982.; Najbar-Agičić, „Karlovački tjednik“, 266.

²⁸ Najbar-Agičić, Magdalena, „Položaj lokalnih medija u socijalističkoj Hrvatskoj kao kontekst razvoja *Glasa Podravine*“, *Podravina*, 19, 38, 2020., 77-90.

²⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, Sekcija za informiranje i javno mnijenje, 621, Okružnice 1967-1983, Informacija o akcijama na provođenju mjera za ostvarivanje zaključaka RK SSRNH od 1979. godine o zadacima SSRN o razvoju javnih glasila na području Zajednice općina Bjelovar (1983.).

Navodeći podatke za 1988. godinu spominje se da su u Hrvatskoj izlazila 53 lokalna lista s ukupnom nakladom od 14 milijuna primjeraka godišnje. Pored toga djelovalo je 47 lokalnih radijskih stanica (koje su prosječno dnevno emitirale 4,5 sata programa). Također, 300 organizacija udruženog rada imalo je svoje novine (s ukupnom nakladom od oko 800 tisuća primjeraka po jednom izdanju), dok je 35 općina ili zajednica općina imalo svoja delegatska glasila. Labaš tvrdi da lokalni mediji bilježe malu remitendu, a da je slušanost radija velika.³⁰

Zamjerajući očito Republičkoj konferenciji SSRNH nedovoljnu brigu, Slavko Labaš ističe da je u deset godina problematika lokalnih medija bila u RK na dnevnom redu samo dva puta. Pritom tvrdi da je položaj lokalnih medija vrlo različit i različit je odnos prema njima „organa društvenog utjecaja i osnivača“, od dobre brige do „maćehinskog“ odnosa. Pozivajući se na raspravu vođenu 1979. naglašava da je Predsjedništvo ULSI-ja „analiziralo kako se provode zauzeti stavovi“ te zaključilo da tada izrečene ocjene „stoje još i danas“ jer se „ništa bitnoga nije promijenilo“. Naime, organi društvenog utjecaja postoje, ali njihov rad i utjecaj ne zadovoljavaju, Zakon o javnom informiranju provodi se samo formalno ili sporo, a položaj listova je složen, „najčešće izložen utjecajima samo poslovnih organa ili nekih neformalnih grupa i pojedinaca“. SIZ-ovi su svedeni na put za osiguranje dodatnog financiranja, a ipak lokalni listovi posluju na „tzv. pozitivnoj nuli“ ili s gubicima. Od brojnih problema ističe nedostatak odgovarajuće dugoročne kadrovske politike te „nedostatak odgovornosti izvora informiranja“. Iako je u formalnom smislu „mnogo toga zapravo u redu“, spominje – očito općepoznate – „političke promašaje ili značajnija zastranjivanja“ prisutna zadnjih godina, ali smatra da su te ocjene „jednostrane“ te da se medijima u nastojanju da informiraju događaju „manje greške“, ali da je to bolje nego da se „samo vegetira i puko registrira često forumski rad društveno-političkih i drugih organa“.³¹

Iz navedenog je očito da je kraj 1980-ih donio mogućnost otvorenijih kritika. Primjećuje se da Zakon o javnom informiranju,

³⁰ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, Sekcija za informiranje i javno mnijenje, 626, Odbor za praćenje provođenja DD, RK SSRNH, Ostvarivanje društvene funkcije informiranja lokalnih javnih glasila (ožujak 1988.).

³¹ Isto.

donesen 1982., još uvijek nije do kraja realiziran te da se „društvena kriza dobrim dijelom prelama [...] i preko javnih glasila“. Spominju se tehnički problemi, zastarjela oprema i problemi s odašiljačima. Jasnno je da je situacija konstantno nepovoljna te da i dalje stoje zaključci iz 1983. godine.³² Očito je također da se već tada vodi rasprava o racionalizaciji na tome polju, ali se autor izviješća pita je li „puko ukidanje nekih glasila – ili prorijeđeno izlaženje – racionalizacija?“ „Stara“ ideologija još nije napuštena. Još se uvijek ističe da „organizirane društvene snage, prije svega SK, ne mogu iz ruku ispustiti svoj utjecaj na javno mnijenje“.³³ Ipak, krajem 1980-ih bilo je već jasno da složeni sustav socijalističkog samoupravljanja na polju lokalnog informiranja nije funkcionirao, a ono što se očekivalo od „podružtv-ljavanja“ nije ostvareno. U jednom od dokumenata iz 1988. stoji:

„Od tada do danas svakodnevni život u dobroj mjeri demantirao je te zahtjeve koji su nerazdvojni od našeg koncepta socijalističkog samoupravnog razvoja. U prvi plan izbile su goleme teškoće u društvu na ekonomskom, političkom, moralnom i svakom drugom planu. S blokadom samoupravnih društvenih odnosa došlo je i do blokade u komunikaciji, koja je našla svog odraza neposredno i u lokalnim medijima, pridonoseći zatvaranjima i autarhičnom razvoju lokalnih sredina, dolijevajući nerealni optimizam velikim razvojnim i drugim ambicijama utemeljenim na imaginarnoj akumulaciji.“³⁴

Slučaj *Karlovačkog tjednika*

Karlovački tjednik primjer je lokalnih novina pokrenutih početkom 1950-ih. Karlovac ima vrlo dugu i bogatu novinsku tradiciju te je jedan od važnijih hrvatskih gradova. Tamošnji lokalni list spadao je u najbolje lokalne listove u socijalističkoj Hrvatskoj. Tijekom 1960-ih više puta je nagrađivan nagradom Udruženja lokalnih sredstava informiranja za najbolji lokalni list.³⁵

³² Isto.

³³ Isto.

³⁴ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, Sekcija za informiranje i javno mnijenje, 626, Odbor za praćenje provođenja DD, RK SSRNH, Problematika i zadaci na unapređenju položaja i funkcije lokalnih javnih glasila Socijalističke Republike Hrvatske, siječanj 1988.

³⁵ Bojkić, Vlado, „Karlovačka štampa i sredstva informiranja od 1941. godine do danas“, *Karlovac 1579-1979*, ur. Đuro Zatezalo, Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac, 1979., 644-645.

Napredak lista tijekom 1960-ih povezan je s kadrovskim ekipiranjem redakcije i s dolaskom novog glavnog i odgovornog urednika Milana Rakasa, koji će tu funkciju (iako s prekidima) obnašati dulje vrijeme. Tijekom 1960-ih i financijska situacija lista bila je relativno povoljna, među ostalima zahvaljujući vlastitoj komercijalnoj djelatnosti. Poboljšanju njegova financijskog položaja doprinio je ugovor s nekim velikim karlovačkim poduzećima vezan uz izdavanje posebnih „tvorničkih“ priloga u *Karlovačkom tjedniku*, što za list znači dakako i dodatno financiranje.³⁶ To je ipak dugoročno značilo veliku ovisnost lokalnih medija o privrednim subjektima, odnosno njihovim čelnicima.³⁷

Karlovačka sredina je u razdoblje Hrvatskog proljeća ušla i dalje opterećena međunacionalnim napetostima. Usporedba pisanja nekih lokalnih listova u to vrijeme te sudbina njihovih novinara i urednika pokazuju koliko su važni bili lokalni odnosi snaga.³⁸ I u Karlovcu, kao i u mnogim gradovima Hrvatske, žarište nacionalnih osjećaja postaje ogranak Matice hrvatske, koji je pokrenuo časopis *Svjetlo* koji je isprva izlazio kao prilog *Karlovačkom tjedniku*. Kasnije je ipak – očito nakon razmimoilaženja s uredništvom tjednika – *Svjetlo* na vrhuncu Hrvatskog proljeća nastavilo izlaziti kao zaseban naslov.³⁹ Očito je da su u uredništvu *Karlovačkog lista* za vrijeme Hrvatskog proljeća utjecaj zadržali oni koji mu nisu bili skloni. Kasnije se lakonski konstatiralo: „Treba naglasiti da je list u kritičnom razdoblju 1970. i 1971. godine pružio odlučan otpor prodiru nacionalizma, pa je nakon 21. sjednice CK SKJ ocijenjeno da u ‘Karlovačkom tjedniku’ nije bilo nacionalističkih pojava.“⁴⁰ Sasvim drugačija je bila situacija tamo gdje su ne samo u Matici hrvatskoj već i u lokalnim partijskim strukturama dominirali pristaše proljećarskih ideja, kao što je bio slučaj primjerice u Varaždinu.⁴¹

U skladu s razvojem društvenog samoupravljanja u Karlovcu u drugoj polovici 1970-ih dolazi do nove reorganizacije Novinsko

³⁶ Najbar-Agičić, „Karlovački tjednik“, 264.

³⁷ Najbar-Agičić, „Položaj lokalnih medija“, 79.

³⁸ Najbar-Agičić, Magdalena, „Ključni trenuci Hrvatskog proljeća u ogledalu lokalnog tiska – na primjeru *Glasa Podravine*, *Varaždinskih vijesti* i *Karlovačkog tjednika*“, *Podravina*, 21, 41, 2022., 50-62.

³⁹ Čanić, Dubravka, „Karlovački časopis *Svjetlo*“, *Kaj*, 51, 1-2, 2018., 83-96.

⁴⁰ Bojkić, „Karlovačka štampa“, 646.

⁴¹ Najbar-Agičić, „Ključni trenuci“, 57-61.

radio-informativne ustanove „Karlovački list i radio stanica Karlovac“. Godine 1976. Konferencija SSRN Zajednice općina Karlovac i Općinska konferencija SSRN Karlovac preuzele su osnivačka prava, a ustanova je registrirana kao Radna organizacija informativne djelatnosti (ROID) „Karlovački tjednik i radio Karlovac“. ⁴² Tom prilikom planirano je jačanje poduzeća „i kada su u pitanju prostorni uvjeti, i novi kadrovi“, kao i „financijska osnova djelatnosti“. Ambiciozni su bili, među ostalima, planovi razvoja tehničkih službi tiskare i foto-laboratorija. Pokazalo se ipak da se to nije dogodilo. Samoupravnoj interesnoj zajednici za lokalno javno informiranje, koja je trebala biti formalna osnova sustava financiranja lista, a koja je osnovana sa zakašnjenjem tek 1978., od samog su početka nedostajala odgovarajuća financijska sredstva. Štoviše, smanjili su se prihodi ROID Karlovački tjednik od oglasa jer su kriza i potreba štednje u privredi dovele do smanjenja broja oglasa, dok je prodaja lista pokrivala samo trećinu troškova njegova izlaženja. ⁴³

I za *Karlovački list* su 1980-e bile razdoblje produljivanja financijskih problema. U ozračju ekonomske krize i „stabilizacije“ SIZ je i službeno ukinut, i to u uvjetima financijskog sloma, ⁴⁴ nakon čega je osnovan novi SIZ na razini općine koji je nastavio sa svojom djelatnošću koja je bila temelj izlaženja *Karlovačkog tjednika*. ⁴⁵ Financijske poteškoće s kojima su se nosili lokalni mediji u Karlovcu jesu prvo što upada u oči prilikom istraživanja arhivske građe. Mnogo je teže otkriti kako su izgledali politički i društveni odnosi u kojima su karlovački mediji djelovali. Pokušavajući odgovoriti na pitanje o položaju medija naspram vlasti, odnosno naspram centara moći, te o tome kako su izgledale poluge vlasti, kako je Savez komunista realizirao svoj monopol nad medijima, često valja čitati između redaka te zaključke izvlačiti iz monotonih dugačkih zapisnika, programa rada i izvješća.

⁴² Najbar-Agičić, „Karlovački tjednik“, 265.

⁴³ HR-DAKa, 478 Općinska konferencija SSRN Karlovac, 102, (Nacrt) osnove plana razvoja 1981-1985. Radne organizacije informativne djelatnosti Karlovački tjednik i Radio-Karlovac.

⁴⁴ HR-DAKa, 201 SIZ za lokalno javno informiranje, 17, Zapisnik sa devete sjednice Skupštine Samoupravne interesne zajednice za lokalno javno informiranje ZO Karlovac, 20.5.1982.

⁴⁵ HR-DAKa, 487 Konferencija SSRN ZO Karlovac, Općinska konferencija SSRNH Karlovac, Predsjedništvo, 30.12.1982.

Ono što je razvidno jest da i karlovački slučaj potvrđuje da se osnovni mehanizam kontrole medija temeljio na djelovanju ljudi od povjerenja vlasti, odnosno Saveza komunista unutar same redakcije. Od novinara se naravno očekivalo da su članovi partije. Oni su uglavnom znali što smiju, a što ne smiju pisati, iako su im se – najčešće nehotice – događali i propusti zbog čega su kritizirani. Prisutan je bio i nadzor glavnog urednika i samocenzura. U posebnim situacijama iz partije su dolazili vrlo precizni napuci (primjerice, pred očekivanu smrt Josipa Broza Tita).⁴⁶

Problem su također bili osobni odnosi unutar lokalne sredine. Kao što sjajno pokazuje karlovački primjer, centri moći nisu uvijek bili unaprijed zadani već su često ovisili o osobnoj poziciji nekih službenika, odnosno aktivista na lokalnoj razini. U trenutku kada su u lokalnoj sredini postojale suprotstavljene grupacije, sukobljene na ideološkoj i na osobnoj razini, lokalni mediji nisu mogli ostati nepristrani. U tom su trenutku postajali oruđe međusobnih obračuna. Najjasniji takav primjer u *Karlovačkom listu* je 9. rujna 1982. objavljen intervju s Milanom Rakasom koji je u tom trenutku bio član predsjedništva i Savezne i Republičke konferencije SSRN-a, kao i sudionik kongresa te jedan od najutjecajnijih komunista iz karlovačke sredine, očito središnja figura jedne od sukobljenih grupacija.⁴⁷ Intervju je teoretski bio povezan s 12. kongresom SKJ, odnosno trebao je govoriti o tome „kako ubrzati proces ostvarivanja rezolucija“ kongresa, odnosno u njemu se raspravlja o problemima jugoslavenskog društva u uvjetima duboke ekonomske i političke krize u koju je potonula SFRJ u 1980-ima. Buru nisu izazvala opća mjesta koja su bila predmet napisa u medijima diljem zemlje, već navođenje konkretnih primjera negativnih pojava među članovima SK, pa i pripadnicima rukovodećeg kadra u Karlovcu. Rakasov intervju izazvao je burnu reakciju. Zahtijevalo se da se o tome više ne piše u medijima te je odlučeno da će se preispitati pisanje *Karlovačkog tjednika*. Uskoro je problem postao i tema rasprave i na Predsjedništvu CK SKH. „Slučaj Rakas“ iz 1982. govori o situaciji unutar vladajućih elita, ali pritom pokazuje i mehanizme utjecaja vlasti, a konkretno Saveza komunista na medije. U konačnici, iako ne odmah, glavni urednik lista je izgubio svoju funkciju.⁴⁸

⁴⁶ Najbar-Agičić, „Karlovački tjednik“, 267.

⁴⁷ „Milan Rakas“, *Karlovački leksikon*, Školska knjiga, Zagreb, 2008., 490.

⁴⁸ Najbar-Agičić, „Karlovački tjednik“, 270-271.

Slučaj *Glasa Podravine*

Glas Podravine primjer je lokalnog tjednika koji je izlazio u Koprivnici od 1950. godine. Koprivnica je imala određene izdavačke tradicije iz ranijeg razdoblja te se zahvaljujući prehrambenoj industriji u to vrijeme relativno dobro razvijala, iako nije pripadala značajnijim urbanim centrima u Hrvatskoj. Očekivano, lokalni list suočavao se s velikim kadrovskim i financijskim problemima tijekom cijelog razdoblja svojega postojanja, iako – posebno od 1960-ih – nije nedostajalo novinara-entuzijasta, a na prijelazu 1970-ih i 1980-ih Koprivnica je svjedočila živoj izdavačkoj aktivnosti u području omladinskih medija.

Ipak, valja naglasiti da je slučaj *Glasa Podravine*, za koji su u arhivskoj građi pronađeni zanimljivi podaci, iznimno interesantan. Kao što je gore spomenuto, krajem 1960-ih, nakon reorganizacije SSRN-a u sklopu novog vala aktivnosti na uređenju stanja u lokalnim medijima, provedena je terenska analiza položaja lokalnih medija u okviru aktivnosti Udruženja lokalnih sredstava informiranja. Analiza je pripremljena na temelju obilaska redakcija, a njezina autorica koristi i vlastita iskustva iz redakcije *Vinkovačkih novosti* i lokalne radijske stanice (sama urednica lokalnog lista *Vinkovačke novosti*; vjerojatno Vikica Vuković). U analizi se upravo primjer situacije u *Glasi Podravine* ističe kao jedan ekstremni, ali vrlo indikativni slučaj koji pokazuje stanje na terenu i sve probleme koji more lokalne novinare. Dodatno, živi su još ljudi koji su radili u *Glasi Podravine* – obavljen je razgovor s Vesnom Švec Krelja, koja je u mladosti radila u toj redakciji, a koja se izravno u gore spomenutom izvještaju i spominje.⁴⁹

„Sadašnja situacija Glasa Podravine je nešto zaista posebno“, ističe autorica spomenute analize. Naglašava da je taj slučaj „posebno zanimljiv“ te „da je on, iako se radi o nešto predimenzioniranom postupku, gotovo karakterističan, u njemu kao da je samo do krajnosti proveden ipak jedan postojeći stav prema novinarima u našim lokalnim okvirima“.⁵⁰ Iako se ističe u analizi da između lokalnih slučajeva i pojedinih redakcija situacija biva vrlo različita „slučaj Koprivnice“

⁴⁹ Razgovor s Vesnom Švec Krelja, 12.7.2022.

⁵⁰ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, Sekcija za informiranje i javno mnijenje, 620, Sjednice Sekretarijata sekcije 1967-1989., O nekim aktuelnim profesionalnim pitanjima novinara listova komuna, lokalnih radiostanica i listova radnih organizacija (1967-1968).

je „samo izrazitiji, nekako konzekventniji primjer jednog odnosa, koji se u mnogo slučajeva ispoljava prema funkciji novinara redakcija lokalnih listova i radio stanica, ali je u većini drugih slučajeva možda samo prikriveniji, ne ovako ekstreman, i ne dolazi bar od onih koji im trebaju pružati društvenu podršku“. ⁵¹

Postavlja se pitanje jesu li primjeri iz rada *Glasa Podravine* uistinu ekstremni ili su možda novinari tog glasila bili otvoreniji ili pričljiviji? Teško je prosuditi. Sama Vesna Švec Krelja ne sjeća se ni onodobnih razgovora na ovu temu, niti ima dojam kako bi *Glas Podravine* u kojem je radila predstavljao neki poseban slučaj. ⁵²

Ipak, u sačuvanoj analizi stanja upravo taj list postaje primjer na kojem autorica izvještaja ukazuje na negativne pojave. Što je toliko zanimljivo u koprivničkom slučaju? Autorica analize opisuje novu situaciju u kojoj se redakcija lokalnog lista našla nekoliko mjeseci ranije. Naime, zaposlenici uredništva *Glasa Podravine* postali su zaposlenici, dakle službenici općinskog SSRN. Promjena statusa novinara tog lokalnog lista imala je s jedne strane za cilj rješavanje financijskog problema lista i njegovih novinara. Financijska situacija, odnosno komercijalna neisplativost lokalnih glasila stavljala je njihove novinare u nezavidnu poziciju. Autorica analize konstatira da se ta promjena statusa po njezinom mišljenju „isplatila, sa financijskog stanovišta naravno“. ⁵³ Prvenstveno se radilo o bitnome olakšavanju prijenosa dotacije za list, ali s osobnog gledišta novinara i o određenoj finansijskoj stabilizaciji. A očito radilo se o iznimnoj potplaćenosti lokalnih novinara, što sjajno ilustriraju podaci navedeni u dokumentu:

„Vesna Švec je na primjer dok je bila službenik ustanove Glas Podravine imala 40.000 plate, kao čistačica Općinskog odbora SSRN otprilike. Sada ima 20.000 više, ali još uvijek ne toliko, koliko dobija službenica tog istog Općinskog odbora SSRN. A da o novoprimiteljenoj šefici računovodstva i ne govorimo. Njena plata će biti veća ‘samo’ za 50%. Slično je sa glavnim urednikom Kuzelom. Sa 50-ak je skočio na 70-ak hiljada plate i tako se otprilike izravnao sa službenicom Općinskog odbora SSRN.“ ⁵⁴

⁵¹ Isto.

⁵² Razgovor s Vesnom Švec Krelja.

⁵³ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, Sekcija za informiranje i javno mnijenje, 620, Sjednice Sekretarijata sekcije 1967-1989., O nekim aktuelnim profesionalnim pitanjima novinara listova komunala, lokalnih radiostanica i listova radnih organizacija (1967-1968).

⁵⁴ Isto.

Nakon opisane promjene pak „vrijedni redakcijski tandem Kuzel-Švec radi sada sa izvjesnim kompromisnim mirom, koji ima veoma jednostavnu, gotovo bukvalno egzistencijalnu pozadinu“.⁵⁵ U sjećanjima same novinarke situacija nije oslikana toliko dramatično, no vjerojatno je u pitanju i činjenica da je honorarnim radom za druge, republičke medije zarađivala dodatno. S druge strane, ona je u to vrijeme mlada osoba bez obitelji, a tog se razdoblja prisjeća kao razdoblja mladenačkog entuzijazma.⁵⁶

Materijalni status lokalnih novinara bio je očito faktor koji je značajno utjecao na njihovu poziciju ne samo prema lokalnim vlastima i partijskim tijelima, već i doslovce na njihov ugled i poziciju u zajednici. To je dovodilo do vrlo osjetljive situacije na koju – uz stanovite ograde – upozorava autorica analize: „zar se u ovakvoj situaciji isplati rizikovati, krenuti možda u otvoreniju kritiku nekih negativnih pojava, ili je daleko komotnije činovnički otaljavati posao, koji je društveno itekako značajan?“⁵⁷

Čini se da autorica analize dosta kritički ocjenjuje tu situaciju. Prema njoj, već sâmno spajanje redakcije lokalnog lista s općinskim odborom SSRN-a jasno svjedoči „o shvaćanju stvari i o klimi“. A zaključak je da se usprkos određenom financijskom napretku položaj novinara, „dvaju mladih entuzijasta“ – kako ih naziva autorica analize – promjenom statusa u odnosu na društveno-politička tijela (SSRN) zapravo pogoršava, a njihov „entuzijazam u posljednje vrijeme, bar u lokalnim okvirima svoje profesionalne funkcije, kao da se nekako smanjuje“. Zaključak njezine analize jest da ovakvo formalno spajanje šteti ulozi novinara u društvu, koja se u teoriji samoupravnog socijalizma smatrala vrlo važnom. „Nije li uostalom status samostalnosti redakcija ujedno i zalog njihova punijeg i slobodnijeg angažiranja“, pita retorički. Smatra da je koprivnička situacija dokaz da je činjenica da je lokalni list „glasilo SSRN“ shvaćena previše „bukvalno“.⁵⁸

Veliki se problemi javljaju i u odnosu lokalnih novinara i zajednice, odnosno drugih aktera u društvu. S problemima se novinari

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ Razgovor s Vesnom Švec Krelja.

⁵⁷ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, Sekcija za informiranje i javno mnijenje, 620, Sjednice Sekretarijata sekcije 1967-1989., O nekim aktuelnim profesionalnim pitanjima novinara listova komunala, lokalnih radiostanica i listova radnih organizacija (1967-1968).

⁵⁸ Isto.

susreću pri izvještavanju o radu javnih institucija. Posebno je istaknut problem odnosa zdravstvenih ustanova prema novinarima „od kojih novinar doživljava najviše pritisaka“. U tom slučaju bio je posebno istaknut slučaj *Požeškog lista*, čiji su se novinari susreli s negodovanjem prilikom pokušaja pisanja o lokalnom zdravstvu („s kojim pravom ima pisati o zdravstvu“). No i u tom slučaju je istaknuto da su novinari *Glasa Podravine* – ali i nekih drugih listova – naišli na „slične oblike diskriminacije od strane zdravstvene službe“.⁵⁹

Pojedinačni primjeri koji se navode u analizi ukazuju na činjenicu da su na ljestvici utjecaja u lokalnim zajednicama novinari lokalnih medija bili uistinu na dosta slabim pozicijama, odnosno govore „o odnosu prema novinaru i ustavnoj instituciji javnosti rada, o onome što ponekad, sa više ili manje prava nazivamo pritiskom na ličnost novinara, napadom na integritet njegove ličnosti, svemu onom neugodnom, što se javlja u obavljanju njegove profesionalne funkcije.“ I opet se spomenuti najznačajniji primjeri odnose na *Glas Podravine*. Naime, „direktor jedne velike škole u Koprivnici na primjer spočitava stalno *Glasi Podravine*, da u svojim napisima favorizira jednu drugu školu i pri tome ide tako daleko, da kao potvrdu svoje tvrdnje, zbraja retke“. Također, „gruba reakcija pojedinaca na jedan satiričan ali općenit napis na temu reizbornosti direktora, u kojem se aludiralo na neke direktore bez kvalifikacija, koji teško napuštaju svoje položaje, to je uostalom poznata istina. Reakcija je bila žestoka, sa nekih koprivničkih tribina na novinare je osuta prava paljba, bilo je čak i teških uvreda.“ Napadi su išli u pravcu osporavanja profesionalnih kvaliteta novinara kojima se „spočitava nepismenost“ (autorica analize naglašava da je to „u slučaju *Glasa Podravine* zaista kleveta“). Problem je predstavljalo i to da „iako je bilo onih koji su ustali u obranu novinara, društvena podrška njima u jednoj do kraja jasnoj situaciji nije ipak bila onakova kakovu bi trebalo očekivati“.⁶⁰ U dokumentu se navode i pojedini slični primjeri iz drugih lokalnih medija, koji uistinu pokazuju da se može govoriti o tome da je situacija u Koprivnici bila vrlo simptomatična za stanje i šire.

Kao što pokazuje koprivnički slučaj, u malim lokalnim zajednicama odnosi između novinara lokalnih medija i lokalnih vlasti

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ Isto.

ponekad su poprimali oblik osobnih odnosa. Prema sjećanju kazi-vačice, predsjednica općinskog SSRN-a znala je često dolaziti u redakciju lista s prigovorima i uputama kako valja pisati. Ta mlada žena bila je privatno bliska prijateljica novinarki.⁶¹ Ova „blaga“ forma „društvenog utjecaja“ zasigurno je činila život novinara lakšim. Međutim, upute koje su stizale iz Saveza komunista bile su norma. Od novinara se očekivalo da budu članovi partije, a posredničku je ulogu imala osnovna partijska organizacija u samom uredništvu. Sačuvani dokumenti OO SK u *Glasu Podravine* pokazuju uhdanost tog mehanizma.⁶²

Zaključak

Pronađena i analizirana građa u velikoj mjeri omogućuje rekonstruiranje načina funkcioniranja medija na lokalnoj razini, njihovu poziciju naspram lokalnih vlasti i drugih središta moći što ukazuje na stupanj njihove autonomije, odnosno ovisnosti i osvjetljava mehanizme kontrole nad medijima.

Analiza nastanka i djelovanja lokalnih medija u socijalističkoj Hrvatskoj generalno potvrđuje njihovu povezanost s općim političkim i društvenim kretanjima, te promjene uvjetovane razdobljima liberalizacije i ponovnog stezanja političkih pritisaka unutar sustava. Velikim dijelom ove su promjene očekivane te se kreću u predvidljivim pravcima, dok s druge strane, lokalni mediji imaju svoje specifičnosti. Nakon prvog razdoblja neposredno nakon rata, kada su se – što zbog slabih komunikacija, što zbog slabosti partijskih struktura na terenu – lokalni mediji razvijali usporeno, tijekom 1950-ih došlo je do ubrzanog razvoja s pojavom cijelog niza novih naslova lokalnih listova. Taj se razvoj nastavio u 1960-ima, ali je to desetljeće, a posebno njegov kraj, obilježeno prvenstveno pojavom lokalnih radijskih stanica i pokušajem da se i u ideološkom i u teorijskom smislu lokalni mediji uklope u sustav samoupravnog socijalizma. U njemu mediji dobivaju iznimno važnu funkciju, a na deklarativnoj razini, odnosno u teoriji, ta je funkcija u narednom razdoblju dobila dodatnu razradu. Ipak, analiza položaja lokalnih medija u „zreloj fazi“ samoupravnog socijalizma pokazuje da je stvarnost bila vrlo daleka

⁶¹ Razgovor s Vesnom Švec Krelja.

⁶² HR-ASCKc, Osnovna organizacija SK u RO „Glas Podravine“.

od teorije, a lokalni mediji suočavali su se permanentno s velikim problemima, prvenstveno zbog svoje financijske neisplativosti, odnosno nereguliranog sustava financiranja.

Analizirani primjeri lokalnih medija pokazuju kako je njihov razvoj bio neujednačen, čak i usprkos pokušajima uvođenja sustavnih rješenja. To pokazuje da su na razvoj medija u lokalnim zajednicama značajan utjecaj imale konkretne prilike na terenu, odnos snaga, često vjerojatno konkretni međuljudski odnosi u općinama i gradovima. U tom smislu za bolje poznavanje tog razvoja nužne su detaljnije analize većeg broja pojedinih slučajeva koje tek predstoje.

Politički i društveni sustav samoupravnog socijalizma u biti je osiguravao usku povezanost medija i vlasti. Primjedbe i napuci stizali su što izravno od SK, što posredstvom društvenih organizacija. Na taj način novinari lokalnih medija (i ne samo lokalnih) postajali su izvršitelji partijske vizije, a zadaci su preko osnovne partijske organizacije prenošeni direktno novinarima. Uostalom, i službeno stajalište je bilo da je uloga sredstava informiranja ostvarenje programa Saveza komunista.

Problemi na relaciji društvo – novinar te slaba pozicija lokalnih medija u lokalnim zajednicama u kojima prirodno novinari bivaju upleteni u zamršenu mrežu lokalnih odnosa, privatnih relacija, na što mogu utjecati vrlo različiti faktori (uključujući rodbinske veze i privatna poznanstva, prijateljstva i neprijateljstva), aktualni su i danas. Rezultati istraživanja ukazuju na iznimno tešku financijsku situaciju lokalnih medija kao na njihov glavni problem i glavni ograničavajući faktor. Također, i tehnički i prostorni uvjeti njihova rada nisu bili dobri. To se u drugoj polovici 1970-ih počinje uočavati kao problem na višim razinama, no pokušaj sustavnog rješavanja problema (preko društvenih ugovora) čini se neučinkovitim, samo podiže razinu birokratiziranja, proizvodnju desetaka i stotina stranica dokumenata koji u suštini malo mijenjaju. Financijske poteškoće s kojima su se nosili lokalni mediji jasno su uočljive.

Vrlo zanimljiv dio priče jest situacija na kraju socijalističkog razdoblja. Prije eksplozije inicijativa pojedinaca i početaka novog razdoblja na početku 1990-ih svjedočimo rasapu sustava, umrtvljenju i stagnaciji. Napori iz centrale (Republičke konferencije SSRNH) čine se hinjenima, ostaju bez posljedica na terenu, gdje stvari idu svojim tokom. Opći trendovi koji govore o položaju lokalnih medija u samoupravnom socijalizmu vidljivi su i na primjerima konkretnih

sredina i konkretnih lokalnih listova. Mikrohistorijska analiza analiziranih primjera značajno doprinosi boljem razumijevanju ukupne situacije iako valja imati na umu da pojedine sredine imaju određene specifičnosti. Na umu uvijek valja imati i zamršenost političkih odnosa u lokalnim sredinama. Pomniji uvid u druge lokalne sredine i dodatna istraživanja omogućili bi možda stvaranje jasnije slike.

Izvori

HR-HDA, 1228 Republička konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske (RK SSRNH)
HR-DAKa, 201 SIZ za lokalno javno informiranje
HR-DAKa, 478 Općinska konferencija SSRN Karlovac
HR-DAKa, 487 Konferencija SSRN ZO Karlovac
HR-ASCKc, Osnovna organizacija SK u RO Glas Podravine

Razgovor s Vesnom Švec Krelja obavljen 12.7.2022.

Literatura

1. Bajec, Milan, „Samoupravljanje, raspodela i integracija u našoj štampi“, *Novinarstvo*, 1, 1, 1965., 21-39.
2. Bojkić, Vlado, „Karlovačka štampa i sredstva informiranja od 1941. godine do danas“, *Karlovac 1579-1979*, ur. Đuro Zatezalo, Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac, 1979., 637-649.
3. Čanić, Dubravka, „Karlovački časopis *Svjetlo*“, *Kaj*, 51, 1, 2018., 83-96.
4. Geršković, Leon, „Samoupravne interesne zajednice u socijalističkom samoupravnom društvu“, *Politička misao*, 11, 3, 1974., 3-15.
5. *Karlovački leksikon*, Školska knjiga, Zagreb, 2008.
6. Mićović, Vojislav, „Suština i faktori podružljavanja sredstava informisanja u sistemu socijalističkog samoupravljanja“, *Novinarstvo*, 11, 3-4, 1975., 3-23.
7. Najbar-Agičić, Magdalena, „Ključni trenuci Hrvatskog proljeća u ogledalu lokalnog tiska – na primjeru *Glasa Podravine*, *Varaždinskih vijesti* i *Karlovačkog tjednika*“, *Podravina*, 21, 41, 2022., 50-62.
8. Najbar-Agičić, Magdalena, „*Karlovački tjednik* – lokalne novine u socijalizmu“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 53, 2, 2021., 255-276.
9. Najbar-Agičić, Magdalena, „Položaj lokalnih medija u socijalističkoj Hrvatskoj kao kontekst razvoja *Glasa Podravine*“, *Podravina*, 19, 38, 2020., 77-90.
10. Najbar-Agičić, Magdalena, „Agitprop među novinarima. Uspostava komunističke vlasti i nadzor nad medijima“, *Stvaranje socijalističkog čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskog socijalizma*, ur. Igor Duda, Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb, Pula, 2017., 177-200.

11. Novak, Božidar, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Golden Marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2005.
12. *Samoupravljanje i informisanje. Podruštvljavanje informativne djelatnosti*, Jugoslavenski centar za teoriju i praksu samoupravljanja Edvard Kardelj, Ljubljana, 1986.
13. Sokolović, Srđan, „Lokalna štampa u Jugoslaviji“, *Novinarstvo*, 2, 4, 1966., 63-75.
14. Stupan, Ana, Boštjan Pirc, „Proučavanje sredstava masovnog komuniciranja u sistemu društvenog samoupravljanja“, *Novinarstvo*, 3, 1, 1967., 21-30.
15. Vreg, France, „Društveno komuniciranje u sistemu samoupravljanja“, *Novinarstvo*, 2, 2-3, 1966., 20-40.

Sažetak

Kontrola nad sredstvima javnog informiranja predstavljala je jedan od osnovnih elemenata komunističke vlasti u svim zemljama pa tako i u Hrvatskoj i Jugoslaviji kao cjelini. U razdoblju razvijenog i kasnog socijalizma kontrola se nije provodila na isti način kao neposredno nakon rata. Analiza nastanka i djelovanja lokalnih medija u socijalističkoj Hrvatskoj generalno potvrđuje njihovu povezanost s općim političkim i društvenim kretanjima, te promjene uvjetovane razdobljima liberalizacije i ponovnog stezanja političkih pritiska unutar sustava. Tijekom 1950-ih došlo je do ubrzanog razvoja s pojavom cijelog niza novih naslova lokalnih listova. Taj se razvoj nastavio u 1960-ima. U ideološkom i u teorijskom smislu lokalni mediji čine važan dio sustava samoupravnog socijalizma. U njemu mediji dobivaju iznimno važnu funkciju. Ipak, analiza položaja lokalnih medija u zreloj fazi samoupravnog socijalizma pokazuje da je stvarnost bila vrlo daleka od teorije, a lokalni mediji suočavali su se permanentno s velikim problemima, prvenstveno zbog svoje financijske neisplativosti, odnosno nereguliranog sustava financiranja. Analizirani primjeri lokalnih medija pokazuju kako je njihov razvoj bio neujednačen, čak i usprkos pokušajima uvođenja sustavnih rješenja. Problemi na relaciji društvo-novinar te slaba pozicija lokalnih medija u lokalnim zajednicama u kojima prirodno novinari bivaju upleteni u zamršenu mrežu lokalnih odnosa, privatnih relacija, bili su rezultat djelovanja različitih čimbenika. Ipak, rezultati istraživanja ukazuju na iznimno tešku financijsku situaciju lokalnih medija kao na njihov glavni problem i glavni ograničavajući faktor.

„Dopisi najčešće lutaju po kućnim ladicama“: ženski aktivizam u KDAŽ-u 1970-ih godina

Masovno sudjelovanje žena u Narodnooslobodilačkoj borbi, antifašističkom pokretu otpora koji je doveo do osnivanja nove federativne Jugoslavije, proučavalo je nekoliko autora,¹ a isto se može reći i za Antifašističku frontu žena (AFŽ) u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata.² Manje je sustavnih istraživanja o ženskim organizacijama koje su djelovale nakon transformacije AFŽ-a 1953., dijelom i zato jer se taj čin često uzima kao kraj „značajnog aktivizma“ žena u jugoslavenskom kontekstu.³ Tada osnovani Savez ženskih društava (SŽD), koji je postojao u okviru Socijalističkog saveza radnog naroda (SSRN), zasigurno je izgubio hijerarhijske strukture koje su bile uspostavljene u AFŽ-u. Dok se organizacija „odozgo“ poput AFŽ-a u novom decentraliziranom samoupravnom sustavu činila zastarjelom, SŽD je u svojim ranim godinama obilježen velikim stupnjem „pasivnosti“, osobito u manje razvijenim republikama sa slabijom povijesti ženskog aktivizma. U mnogim su ruralnim područjima kraj postojanja AFŽ-a muški kadrovi iskoristili za ponovno vraćanje žena u okrilje kućanstva.⁴ Godine 1957. postojala su 172 ženska društva diljem Hrvatske, jedne od republika u kojoj je SŽD bio najaktivniji i ostvarivao dobru su-

¹ Batinić, Jelena, *Women and Yugoslav Partisans: A History of World War II Resistance*, Cambridge University Press, Cambridge, 2015.; Dugandžić, Andreja, Tijana Okić, ur., *Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava*, Udruženje za kulturu i umjetnost Crvena, Sarajevo, 2016.

² Simić, Ivan, *Soviet Influences on Postwar Yugoslav Gender Policies*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2018.

³ Tešija, Jelena, *The End of the AFŽ – The End of Meaningful Women's Activism? Rethinking the History of Women's Organizations in Croatia, 1953–1961*, diplomski rad, Central European University, Budimpešta, 2014.

⁴ Božinović, Neda, *Žensko pitanje u Srbiji: u XIX i XX veku*, Devedesetčetvrta, Žene u crnom, Beograd, 1998.

radnju sa sindikatima.⁵ Mnoga su se društva koncentrirala na kućnu ekonomiju (prehrana, odgoj djece, šivanje i pletenje) i obrazovanje odraslih, uključujući tečajeve opismenjavanja na selu, dok su se druga bavila pitanjima koja su se odnosila na radnice, posebno na društvenu brigu o djeci i društvenu prehranu koje bi omogućile ženama jednostavnije sudjelovanje u plaćenom radu. To je osobito bio slučaj u industrijskim sredinama, primjerice u Varaždinu i Borovu gdje su se nalazile važne tvornice odjeće i obuće.⁶

Konferencija za društvenu aktivnost žena (KDAŽ) osnovana je 1961. kao tribina ili stručno tijelo SSRN-a, zamijenivši SŽD. Do 1966. delegatkinje su birale članice Predsjedništva KDAŽ-a, a potom je o njima odlučivalo Predsjedništvo SSRN-a. Ideja je bila da se ženska pitanja mogu riješiti samo u sklopu širih društvenih i gospodarskih procesa, te bi stoga integracija KDAŽ-a u SSRN dala najbolje rezultate. Uključivanje ženskih organizacija u glavne političke i društvene strukture, međutim, nije dalo očekivane ishode, što je ponajprije prouzročilo demobilizaciju na lokalnoj razini, posebno u manje razvijenim područjima i na periferiji, primjerice na otocima. Tijekom 1971. i 1972. provedene su opsežne rasprave na lokalnoj razini s ciljem vrednovanja posljednjih deset godina rada KDAŽ-a, nakon kojih se na konstituirajućim skupštinama mijenjao statut i redefinirao odnos prema SSRN-u. Sve manji broj žena koji je sudjelovao u donošenju odluka te neravnopravnost u obrazovnim ustanovama i na radnim mjestima motivirale su oživljavanje ženskih sekcija unutar radnih organizacija i mjesnih zajednica, do te mjere da su 1972. u svim radnim kolektivima s više od trideset žena osnovani aktivni žena. Oni su često nastavljali rad prijašnjih ženskih društava. Kao ranije AFŽ i SŽD, KDAŽ je također u svakoj općini imao svoju organizaciju – konferenciju sa sekretarijatom i predsjedništvom.⁷ Ove su promjene uslijedile nakon suzbijanja „nacionalističkih tendencija“ motiviranih Hrvatskim proljećem, a dogodile su se istovremeno s reformama koje su ojačale radne organizacije u Jugoslaviji. U sklopu tih promjena, hrvatsko je Predsjedništvo KDAŽ-a 1972.

⁵ Tešija.

⁶ „Početkom 1957. bilo je 172 ženska društva“, *Žena u borbi*, 4, 9.

⁷ Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), 1234, Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske (KDAŽ), 23, Izvještaj o radu KDAŽ Hrvatske od VI kongresa SSRN Hrvatske do sada, 18.10.1971.

od svih općinskih sekcija zatražilo detaljna izvješća o radu i sastavilo zajedničko izvješće koje je pružalo pregled na republičkoj razini. Općenito, smatralo se da je razvoj KDAŽ-a lokalno bio ograničen dobrovoljnim karakterom lokalnog aktivizma i financijskom ovisnošću o SSRN-u.⁸

Ovaj će rad, na temelju općinskih izvješća pohranjenih u Hrvatskom državnom arhivu i prethodnih istraživanja općina Varaždin i Duga Resa,⁹ istražiti angažman različitih aktiva žena na razini općine. Rad će započeti s razmatranjem problema nedostatka resursa i patrijarhalnog otpora s kojim su se suočavale lokalne aktivistkinje, a nastaviti s razmatranjem načina na koji su se lokalni aktivisti žena hvatali u koštac s gorućim društvenim i gospodarskim problemima koji su utjecali na svakodnevni život žena. Poseban će naglasak biti na općinskim izvješćima KDAŽ-a vezanim uz sudjelovanje žena u političkom odlučivanju, društvenoj brizi o djeci i iseljavanju.

„Drugovi ne puštaju svoje žene da rade“: nedovršena revolucija

Sudjelovanje žena u Narodnooslobodilačkoj borbi bilo je jedno od najvećih u antifašističkom otporu u Europi, a sposobnost partizanskih snaga da uključe žene u borbu na prvoj crti i u pozadinsko djelovanje bila je ključna za njihov uspjeh.¹⁰ Međutim, trideset godina kasnije bivše partizanke na lokalnoj su razini bile jedva poznate i često su se nalazile u teškom ekonomskom i socijalnom položaju. U Kninu je KDAŽ istaknuo slučaj sudionice u slavnoj Bitci kod Sutjeske, koja je preživljavala čišćenjem stubišta dok je čekala na društveni stan: „Kakav je odnos prema ženama borcima vidi se iz onog članka u Slobodnoj Dalmaciji o onoj ženi borcu sa Sutjeske, koja pere stepeništa da bi preživjela i da bi dobila nešto para za opremiti stan koji će tek sada dobiti.“¹¹ Predlagale su da joj pomogne Sa-

⁸ Isto.

⁹ Bonfiglioli, Chiara, Sara Žerić, „Working Class Women’s Activism in Socialist Yugoslavia: An Exploration of Archives from Varaždin, Croatia“, *Comparative Southeast European Studies*, 1, 70, 2022., 80-102; Bonfiglioli, Chiara, „State socialist women’s organizations within Yugoslav factories: a case study of local activism in the Duga Resa cotton mill“, *Social History*, 1, 47, 2022., 85-104.

¹⁰ Jancar-Webster, Barbara, *Women & Revolution in Yugoslavia 1941–1945*, Arden Press, Inc., Denver, 1990.; Batinić.

¹¹ HR-HDA, 1234 KDAŽ, 30, Zapisnik sa konstituirajuće sjednice KDAŽ za Dalmaciju, 29.6.1973.

vez boraca. Slično je u Zagrebu KDAŽ u suradnji sa SUBNOR-om proveo anketu na uzorku od preko dvije tisuće sudionica Narodno-oslobodilačkog pokreta, pomagavši nekolicini starijih u dobivanju bolje zdravstvene zaštite i mirovine.¹² U raznim drugim općinama diljem zemlje KDAŽ je pomagao ženama koje su bile obiteljski povezane s poginulim borcima NOR-a, a posebno onima koje su bile „socijalni slučajevi“, odnosno onima koje su živjele u nesigurnim životnim uvjetima. Neprepoznavanju doprinosa žena revoluciji pridružene su i patrijarhalne poruke o majčinskoj ulozi žena, kao i opći nedostatak njihova utjecaja u tijelima vlasti i radnim kolektivima.¹³

Izvjешća KDAŽ-a iz ranih 1970-ih ističu opće nezadovoljstvo među aktivistkinjama koje su smatrale da je njihovo sudjelovanje u političkom odlučivanju bilo ozbiljno otežano mješavinom patrijarhalne opozicije i birokratske inercije, što je rezultiralo nedostatkom raspoloživih sredstava i nemogućnošću da njihove poruke dopru do muških kadrova. Često su se prepirale s predstavnicima SSRN-a koji ih nisu shvaćali ozbiljno. Aktivistkinje iz Benkovca žalile su se na nedostatak sredstava za formiranje sekcije KDAŽ-a te su zajedno s općinom lobirale za njih, ali je njihove zahtjeve sustavno odbijao lokalni SSRN koji je žensku sekciju unutar SSRN-a smatrao dovoljnom. Stoga su tražile od Republičke konferencije KDAŽ-a da intervenira pri lokalnom SSRN-u kako bi u idući proračun bila uvrštena sredstva za žensko organiziranje: „Predlažemo da Republička konferencija za društvenu aktivnost žena uputi preporuku općinskim skupštinama da odvoje izvjesna sredstva za aktivnost Konferencije za društvenu aktivnost žena, i da se ta sredstva stave na posebnu stavku u okviru budžeta OK SSRN (uz prethodno priloženi program rada).”¹⁴ Benkovačke aktivistkinje također su se žalile na iznimno slabo sudjelovanje žena u političkom životu, posebice u selima, kao i na to što su žene prisustvovalе samo roditeljskim sastancima u školi. Slično su se u Pločama suočavale s manjkom predanih aktivistkinja i velikom pasivnošću među ženama, što zbog ženskih obveza u kućanstvu, a što zbog protivljenja njihovih muževa, ali i žena koje su

¹² HR-HDA, 1234 KDAŽ, 30, Izvješćaj o radu KDAŽ grada Zagreba, veljača 1970. – svibanj 1972.

¹³ Sklevicky, Lydia, *Konji, žene, ratovi*, Ženska infoteka, Zagreb, 1996.

¹⁴ HR-HDA, 1234 KDAŽ, 52, OK SSRN Benkovac, Sekcija za društvenu aktivnost žena, KDAŽ-u SRH, 1.7.1974.

internalizirale rodne norme i na lokalnim izborima birale muškarce umjesto svojih drugarica, čak i ako su bile spremnije za politički rad. Lokalne su aktivistkinje također imale problema i s nedostatkom sredstava za rad:

„Konferencija ne raspolaže sa kancelarijom samostalno ni u sastavu sa nekom općinskom društveno-političkom organizacijom. Ne raspolaže se sa nikakvim kancelarijskim i drugim inventarom za rad. Ako zatreba a to je često nešto napisati, sastaviti izvještaj, odgovoriti na dopis i sl., potrebno je sastaviti rukom, a zatim tražiti tko će prepisati, a zatim otpremiti na poštu ili poći lično uručivati. Još se nema ni djelovodnog-protokola-knjige pošte i slične propisane evidencije za rad. Dopisi najčešće lutaju po kućnim ladicama.“¹⁵

Dobrovoljni karakter lokalnog aktivizma značio je da su žene morale kombinirati svoj angažman u KDAŽ-u s radnim i obiteljskim obvezama, pri čemu je većina posla redovito padala na manji dio predanijih aktivistkinja, kao u slučaju Splita:

„Jedan od problema u radu ove Konferencije jeste i to što nema ni jedno profesionalno lice koje bi vodilo poslove Konferencije. Sve su to žene volonteri, koje imaju obaveza u svojim radnim organizacijama i porodicama pa se događa da i uz najbolju volju poslove obavljaju 2-3 lica koji onda nose sav teret rada konferencije.“¹⁶

Često se raspravljalo i o odnosima između centra i periferije u samome KDAŽ-u. U Daruvaru su članice KDAŽ-a postale „revoltirane“ time što nitko iz međuopćinskog ili republičkog rukovodstva KDAŽ-a nije sudjelovao na njihovom sastanku, iako je konferencija „sumirala vrlo bogatu aktivnost 40 aktiva žena na ovoj komuni“. ¹⁷ Poslale su pismo sjedištu KDAŽ-a u Zagrebu kako bi izrazile svoje razočaranje, a primjerak su prosljedile i Republičkoj konferenciji SSRNH. Daruvarski KDAŽ bio je posebno uspješan u privlačenju žena iz ruralnih područja na razne susrete s lokalnim liječnicima i stručnjacima za promicanje zdravlja, prevenciju bolesti i higijenu:

„Ti skupovi bili su najposjećeniji i od bilo kojeg zbora birača. Prostorije su bile pune – broj se kretao od 70 do 130 žena, što je dokaz da su žene zainteresirane, da žele i da znaju raditi, i tako ih uključiti

¹⁵ HR-HDA, 1234 KDAŽ, 52, Općinska KDAŽ Ploče KDAŽ-u SRH, 5.7.1974.

¹⁶ HR-HDA, 1234 KDAŽ, 52, Međuopćinska KDAŽ Split KDAŽ-u SRH, 1.8.1974.

¹⁷ HR-HDA, 1234 KDAŽ, 30, pismo, KDAŽ Daruvar KDAŽ-u Zagreb, 6.6.1972.

u rad svih društvenih organizacija. Većina aktiva zahtijevala je da im se organizira još takvih predavanja sa temom 'Rano otkrivanje raka'. Žalosna je činjenica, ali istinita da su aktivni žena u selima jedini pokretači kulturnog i zabavnog života u suradnji sa Crvenim križom, DVD, a najmanje sa omladinskim organizacijama.¹⁸

Aktivni žena u Daruvaru i okolici bili su posebno angažirani među industrijskim radnicama, baveći se pitanjima poput skraćivanja radnog tjedna, pomaganja samohranim majkama, zaštite radnica u uslugama od općeg interesa i organiziranja preventivnih zdravstvenih pregleda. Pritom su ponavljale da ta pitanja nisu bila samo ženska nego i kolektivna, te su stoga zasluživala opću podršku. Takve su kampanje bile ograničene nedovoljnim brojem aktiva žena u selima do čega je dolazilo uslijed protivljenja muških predsjednika podružnica SSRN-a:

„...predsjednicima još uvijek nije jasno da su i žene sastavni dio Socijalističkog saveza, da i one mogu odlučivati u kreiranju politike, donošenju programa rada počem od općine pa do mjesne zajednice, a ne samo izvršavati zadatke koje su oni već unapred odredili. Gotovo u ni jednom selu sastanku nije prisustvovao niti predsjednik Socijalističkog saveza, a kamoli ostali rukovodioci društveno-političkih organizacija, ako za ništa drugo, ono bar iz znatiželje šta se u tom selu dešava, ali na žalost ni toga nije bilo.“¹⁹

Seoski ženski aktivizam onemogućavali su široko raširena nepismenost i patrijarhalni obrasci ponašanja pa je, primjerice, u Gojkovcu kraj Slunja „na prvi sastanak došlo svega 13 žena, a razlog je bio ne daju muževi“.²⁰ Unatoč svemu, seoske se sekcije nastavljaju formirati, pa je na području Općine Slunj 1971-1972. osnovano deset novih aktiva žena. Mnoge su žene iz ruralnih područja također snažno željele doprinijeti lokalnoj politici, čak i kada u njihovoj okolici nije bilo aktiva žena. Poljoprivrednica Ivanka Damjanović iz sela Rogolja, nadomak Nove Gradiške, smatrala je da „one nemaju formalne organizacije žena, da nemaju predsjednika ni tajnika, ali da se ne može reći da nema i akcija žena“, s obzirom na to da su poljoprivrednice preuzimale velik dio društveno-političkih aktivnosti dok su njihovi muževi

¹⁸ HR-HDA, 1234 KDAŽ, 30, OK SSRN, Izvještaj o radu KDAŽ Općine Daruvar, 1972.

¹⁹ Isto.

²⁰ HR-HDA, 1234 KDAŽ, 30, Zapisnik s konstituirajuće općinske KDAŽ Slunj, 9.12.1972.

radili u lokalnim poduzećima. Žene su bile vrlo aktivne u mjesnim zajednicama i sekcijama SSRN-a. Damjanović nastavlja da „nije istina da seljane i žene ne interesira stanje ekonomsko i političko, kulturno naše općine. Smatraju da bi kontakt sa terena morao biti tješnji i organiziraniji, i svakako kontinuirani“. Očekivale su daljnju pomoć kako bi mogle organizirati predavanja i obuku o zaštiti zdravlja, platenju, prvoj pomoći i prodaji poljoprivrednih proizvoda.²¹

Kako su isticale dalmatinske aktivistkinje, idealno su aktivni žena trebali zadovoljavati prave potrebe žena kako bi ih privukli sebi. „Ako oni budu vodili stvarnu brigu o rješavanju problema zaposlenih žena, zaposlenih porodica, onda će žene doći tamo“, izjavila je Milica Počuća Penović.²² Prema riječima Noeme Žuvela, „mi aktive shvaćamo kao jednu pogodnu formu okupljanja žena, kao mjesta za dogovore sa ostalim društveno-političkim organizacijama“, gdje žene ne bi formirale zasebnu organizaciju, već bi umjesto toga stvorile „zajednički front sa ciljem da zajedničkim naporima dođemo do nekih rezultata“. Aktivni žena doživljavali su se i kao mjesto na kojem će se odgajati novi ženski kadrovi, te gdje će radnice i seljanke istinski moći izraziti svoje potrebe i raditi na rješavanju svojih problema. Čak i kad bi žene imale tek malo vremena za bavljenje politikom, „ako žene ne bude tamo, ako se ne čuje njen autentični glas, kao, ako se ne čuje autentičnog glasa radnog čovjeka, tamo gdje se stvarno ti problemi mogu rješavati, onda ćemo uvijek imati pojavu da će netko drugi u ime nje voditi politiku, upravljati. A to nije ono čemu mi težimo“.²³

Lokalne aktivistkinje često su bile ponosne na svoj rad na terenu koji je, kao u slučaju Šibenika, trajao već desetljećima. Na upit o razmjerima svojih aktivnosti, šibenska je sekcija priopćila: „Konferencija na području Šibenika nikada nije prestala djelovati, odnosno radi od oslobođenja do danas, a djelovala je i za vrijeme rata.“²⁴ KDAŽ je doista funkcionirao uglavnom zahvaljujući starijoj generaciji partizanki, aktivnih od Drugog svjetskog rata do 1970-ih. Razočaranje u patrijarhalne i birokratske mehanizme odlučivanja obeshrabrivalo

²¹ HR-HDA, 1234 KDAŽ, 30, Zapisnik prve redovne konstituirajuće sjednice KDAŽ Općine Nova Gradiška, 8.12.1972.

²² HR-HDA, 1234 KDAŽ, 30, Zapisnik sa konstituirajuće sjednice KDAŽ za Dalmaciju, 29. 6.1973.

²³ Isto.

²⁴ HR-HDA, 1234 KDAŽ, 52, KDAŽ Općine Šibenik KDAŽ-u Hrvatske, 3.4.1974.

je mlađe žene u pristupanju organizaciji, toliko da je u općinama poput Varaždina 1970-ih većinom stara garda bivših AFŽ-ovki održavala KDAŽ na životu, unatoč njihovoj starijoj dobi i krhkom zdravlju.²⁵ To su bile partizanke koje su sudjelovale u NOB-u, poput vodeće lokalne aktivistkinje Milke Bašić koja je radila kao voditeljica Društva Naša djeca, odgojiteljica u Pionirskom domu i rukovoditeljica Centra za unapređenje doma. U ženskim je organizacijama radila neprekidno od 1942. do umirovljenja 1967. godine. Slično je i u Novoj Gradiški i Karlovcu postojao značajni kontinuitet između AFŽ-a i KDAŽ-a, pa su starije aktivistkinje bile zabrinute da mlađa generacija neće moći nastaviti njihovo djelovanje. U Zadru je u izvješću istaknuto da su članice KDAŽ-a pokrenule nekoliko različitih aktivnosti kako bi uključile i ostale žene, posebno istaknuvši obilazak spomeničke baštine i različite inicijative za prevenciju raka, te su tražile od lokalnih aktiva žena imena potencijalnih kadrova, kako bi prevladale „staru praksu da se uvijek biraju iste drugarice, na razne dužnosti“, kao jedine koje razvijaju organizaciju.²⁶ Zbog ovakvog generacijskog kontinuiteta povremeno je dolazilo do prizivanja povratka autonomnih ženskih organizacija po uzoru na AFŽ. Na međupćinskom sastanku održanom 1971. u Varaždinu, na kojem je sudjelovala i predsjednica republičkoga KDAŽ-a Marija Šoljan Bakarić, lokalna je aktivistkinja Marija Strbad, između ostalih, naglasila da su bolji rezultati postignuti u razdoblju kada je AFŽ djelovao kao autonomna organizacija, a ne kao „tribina“ SSRN-a. Strbad je rođena 1912., završila je Filozofski fakultet te bila direktorica Pedagoške akademije u Čakovcu, kao i Muzeja NOR-a te Narodnog sveučilišta Braća Ribar u Varaždinu. Ostale lokalne aktivistkinje složile su se s idejom autonomnosti ženske organizacije te su također predložile preimenovanje KDAŽ-a u Savez žena Hrvatske.²⁷

U Varaždinu, Dugoj Resi i drugim općinama članice KDAŽ-a stalno su bile zabrinute zbog slabog sudjelovanja žena u organima odlučivanja. Predsjednica KDAŽ-a Duge Rese, Brigita Ferderber (rođena 1932.), članica SK i računovotkinja u Pamučnoj industriji Duga

²⁵ Bonfiglioli, Žerić, „Working class women's activism“.

²⁶ HR-HDA, 1234 KDAŽ, 52, KDAŽ Zadar KDAŽ-u Hrvatske, Podaci o aktivnosti žena, 30.7.1974.

²⁷ HR-HDA, 1234 KDAŽ, 37, Zapisnik sa sastanka Komisije za društvenu aktivnost žena Međuopćinske konferencije SSRNH Varaždin u proširenom sastavu, 23.9.1971.

Resa, koja je izgradila političku karijeru i čiju sam biografsku putanju pratila u svojim prijašnjim radovima, bila je posebno glasna oko pitanja političke zastupljenosti žena.²⁸ Ferderber je oštro osuđivala patrijarhalne odnose unutar partije i tražila veću odgovornost unutar nje i SSRN-a u vezi s premalom ženskom participacijom u politici:

„Nezastupljenost žena su neriješeni problemi, to nije samo naš problem nego problem SSRN i mislim da bi tu trebalo biti više partijske odgovornosti jer ako se u SSRN nešto propusti onda nitko dotičnu osobu ne zove na partijsku odgovornost. Drugovi funkcioneri ne puštaju svoje žene da rade, i one sjede kod kuće. Prihvaćaju samo obaveze za svoju stolicu, a u duši ne prihvaćaju jer svoju ženu ne puste van. Da zaključim, više partijske odgovornosti bez obzira na funkciju.“²⁹

Na lokalnoj razini članovi drugih društveno-političkih organizacija često nisu konzultirali članice KDAŽ-a, ili su ih tek simbolično uključivali u zajedničke aktivnosti. U izvještaju iz Ivanić-Grada stoji:

„Konferencija žena ne egzistira kao ravnopravni nosilac i pokretač akcija i ostalih dogovora, već kao usputni i slučajni faktor. [...] Činjenice često govore o tome da žene često nisu prisutne tamo gdje se dijele obaveze i zaduženja a isto tako kada se dijele priznanja i nagrade za rad, ali kada obaveze i zaduženja treba provesti u život, za žene se tada uvijek zna gdje su.“³⁰

Slične su pritužbe općenito bile glavno obilježje izvješća ženskih organizacija, od AFŽ-a u ranim godinama do KDAŽ-a u kasnom socijalizmu.³¹ Dvostruko opterećenje žena produktivnim i reproduktivnim radom, kao i protivljenje muškaraca, sprječavali su mnoge žene da se politički aktiviraju.³² Žene su također internalizirale takve norme, kao što je to objašnjavala aktivistkinja Milica Trbović:

²⁸ Bonfiglioli, „State socialist women's organizations“.

²⁹ HR-HDA, 1234 KDAŽ, 30, Zapisnik sa 3. konferencije MOK za DAŽ karlovačko-kordunske-ličke regije, 10.5.1974.

³⁰ HR-HDA, 1234 KDAŽ, 30, KDAŽ Ivanić Grad, Izvještaj o radu za razdoblje 6.12.1966.–22.2.1973.

³¹ Bonfiglioli, Chiara, „Women's Political and Social Activism in the Early Cold War Era“, *Aspasia*, 1, 8, 2014., 1-25.

³² O dvostrukom i trostrukom opterećenju vidi također: Bonfiglioli, Chiara, „Women's Double and Triple Burden in Socialist Yugoslavia: Women Working in the Garment Industry“, *Labor in State-Socialist Europe, 1945–1989: Contributions to a History of Work*, ur. Marsha Siefert, Central European University Press, Budimpešta, 2020., 195-216.

„Imali smo AFŽ ali i tada situacija nije bila bolja. Kad je trebalo sjesti u fotelju žena više nije bilo. Mislim da nisu žene ambiciozne, barem ne dovoljno, jer su i same odbijale kandidaturu, jer je žena prema sebi kritična, jer smatra da nije dovoljno sposobna. Razmišlja o tome da li će zadovoljiti jer će se njen rad 10 puta više analizirati nego rad muškarca.“³³

Činilo se da će Hrvatsko proljeće 1971. i rast nacionalizma dovesti do daljnjeg otpora prema aktivizmu žena, budući da su „buržoaske“ i „antikomunističke“ ideje koje su se pojavile također bile kritične prema ravnopravnosti spolova.³⁴ Pogotovo je borba za odgovarajuću društvenu skrb o djeci bila postojana među aktivistkinjama KDAŽ-a jer su je smatrale preduvjetom za ostvarivanje rodne ravnopravnosti u svijetu rada.

Pravo žena na rad: beskrajna borba za društvenu brigu o djeci

Arhivsko gradivo KDAŽ-a upućuje na važnost postojanja aktiva žena u radnim organizacijama, posebice u industrijskim sredinama kao što su bili tekstilni gradovi Duga Resa i Varaždin, analizirani u ranijim radovima.³⁵ Unutar važnih industrijskih sustava aktiv žena bavio se raznim aktivnostima, uglavnom vezanim uz poboljšanje radnih i životnih uvjeta žena, posebno u području zdravstva i skrbi o djeci. Fokus na žene zaposlene u industriji bio je posebno istaknut u ranoj fazi socijalizma, s različitim izvješćima s terena koja uključuju pritužbe radnica, osobito u tekstilnoj industriji. Noćne smjene bile su posebno teške za tvorničke radnice jer se najčešće nisu stizale odmoriti od kućanskih poslova i brige o djeci zbog rasprostranjenog dvostrukog opterećenja produktivnog i reproduktivnog rada.³⁶ Opći tretman radnica u socijalizmu kao radne pričuve redovito je dovodio do nezadovoljstva, pogotovo jer je u pojedinim razdobljima bio po-

³³ HR-HDA 1234 KDAŽ, 30, Zapisnik sa 3. Konferencije MOK za DAŽ karlovačko-kordunske-ličke regije, 10.5.1974.

³⁴ HR-HDA, 1234 KDAŽ, 30, Izvještaj iz Općine Slatina. O ženskoj mobilizaciji protiv Hrvatskog proljeća i u obrani bratstva i jedinstva vidi: HR-HDA, 1234 KDAŽ, 30, KDAŽ Varaždin, 5.1.1972.

³⁵ Bonfiglioli, „State socialist women's organizations“; Bonfiglioli, Žerić, „Working class women's activism“.

³⁶ Bonfiglioli, Chiara, *Women and Industry in the Balkans. The Rise and Fall of the Yugoslav Textile Sector*, IB Tauris/Bloomsbury, London, 2019.

praćen jačim protivljenjem javnosti kojemu je cilj bio vratiti žene u kućanstvo. Aktivistkinje su se 1970-ih u Dalmaciji žalile na neaktivnost žena i osuđivale negativne reakcije kojima su bile izložene zaposlene žene, unatoč važnoj ulozi koju su imale u društvu:

„Mi se moramo veoma snažno boriti da što više žena bude zaposlenih i da najveću pažnju posvetimo baš zaposlenoj ženi. [...] Radna žena je ustvari i unijela ovu revoluciju u porodicu o kojoj danas govorimo. Ona je izmijenila izgled porodice, povećala njen dohodak, dobila je ambicije da školuje svoju djecu, njoj je stalo da jednako školuje i mušku i žensku djecu, da imaju jednaki prosperitet, itd. I zbog toga mi danas raspravljamo o položaju žene i pitanjima standarda. Međutim, nedopustivo je da se žena tretira na način kada dolazi na posao da se gleda da li je stara ili mlada, da se misli da li će radati i što će to značiti za radnu organizaciju, nedopustivo je da se vrati na natječaj samo zato što je žena, bez obzira na školu itd.“³⁷

Radnice su se često osjećale diskriminirano pri donošenju odluka, dok se aktiv žena zalagao za daljnje prepoznavanje raznih gorućih pitanja koja su utjecala na svakodnevni život žena. Početkom 1970-ih u pulskoj tvornici Arena trikotaža žene se nisu osjećale ravnopravno, unatoč tome što su činile 97 posto radnog kolektiva. Direktorica pionirskog doma dijelila je zabrinutost radnica Arene, smatrajući da bi, kao što postoje udruženja lovaca i ribara, trebala postojati i udruženja žena.³⁸ Između ostalog, u kasnom socijalizmu za zaposlene majke posebno je bio aktualan problem upisa djece u jaslice i vrtić, a aktivistkinje KDAŽ-a u više su se navrata borile kako bi osigurale da pravo žena na rad bude usklađeno s odgovarajućim društvenim servisima i društvenim standardom. U Dalmaciji su aktivistkinje pokazale nenamjensko korištenje financijskih sredstava za društvenu brigu o djeci, primjerice za otvaranje novih pogona u tvornici na štetu predškolskih ustanova, škola i drugih sadržaja za djecu.³⁹ Vrlo oštro izvješće iz zagrebačke radničke četvrti Trešnjevka naglasilo je loš odnos prema problemima majčinstva, osuđujući „buržoasku ide-

³⁷ HR-HDA 1234 KDAŽ, 30, Zapisnik sa konstituirajuće sjednice KDAŽ za Dalmaciju, 29.6.1973.

³⁸ HR-HDA 1234 KDAŽ, 40, Informacija o proširenom sastanku Izvršnog odbora OK SSRN Pula i Predsjedništva općinske KDAŽ, 24.9.1971.

³⁹ HR-HDA 1234 KDAŽ, 30, Zapisnik sa konstituirajuće sjednice KDAŽ za Dalmaciju, 29.6.1973.

ologiju“ i ideju da je ženi mjesto u kući, dok su radnice bile smatrane „rezervnom“ radnom snagom. Tema izvješća također je i borba za korištenje općinskih fondova za financiranje predškolskih ustanova. Lokalne aktivistkinje posebno su se trudile osigurati da naknade za takve ustanove budu razmjerne osobnom dohotku, uzimajući u obzir potrebe samohranih roditelja.⁴⁰ U Poreču su žene zaposlene u turističkom sektoru raspravljale o potrebi izgradnje jaslica i dodatnih vrtića jer su ljeti mnoge žene u turizmu radile čitav dan i vikendom (preko dvije tisuće u cijelom gradu). Aktivistkinje su isticale da su usamljene u svojem radu, dok su njihova zaduženja postajala mnogo veća od organiziranja prosvjeda na Dan žena. Žalile su se da „žene danas imaju veliki teret na svojim leđima, one su radnice, majke, odgojiteljice i sve drugo“,⁴¹ te da im društvo mora pomoći pomiriti produktivni i reproduktivni rad. Nadalje, žalile su se i na to da u njihovoj općini od kraja Drugog svjetskog rata nije ništa učinjeno za društveni standard, a predškolske ustanove sada su postale hitna stvar. Također su preporučivale uključivanje žena u samoupravne organe kako bi se iznašla bolja rješenja za društvene probleme na razini općine.⁴² Borba za povećanje kapaciteta dječjih vrtića bila je posebno značajna i djelomično uspješna u Općini Varaždin 1960-ih i 1970-ih.⁴³ Tamošnje su aktivistkinje doživljavale rješavanje pitanja skrbi o djeci kao nužan preduvjet za sudjelovanje žena u javnom životu, a također su nastojale uključiti izgradnju dječjih vrtića u urbanističko planiranje. Suočene s 205 mjesta za dvije tisuće predškolske djece 1968. godine, varaždinske su aktivistkinje povezivale bolju ponudu vrtića s pravima djece, ali i sa slobodom žena:

„Stojimo čvrsto na stanovištu, da se sva ova pitanja vezana uz neposrednu dječju zaštitu ne mogu dalje odlagati. Smatramo da su neki problemi već ranije mogli biti rješavani, da bi se sredstva našla, ali ili je manjkalo razumijevanje ili više zajedničkih ili konkretnih akcija. Ne smijemo zaboraviti da smo kao socijalistička zajednica dužni osigurati za svu djecu i omladinu podjednak start u život. [...] Tu smo u našem razvitku najsporiji možda i zato, jer su to uvijek bili

⁴⁰ HR-HDA 1234 KDAŽ, 30, Osnove za programe aktiva žena u mjesnim zajednicama Trešnjevke, 8.3.1972.–8.3.1974.; Izvještaj o radu KDAŽ Trešnjevke 6.5.1967.–31.3.1972.

⁴¹ HR-HDA 1234 KDAŽ, 30, Zapisnik općinske KDAŽ Poreč, 11.5.1972.

⁴² Isto.

⁴³ Bonfiglioli, Žerić, „Working class women's activism“.

problemi o kojima su gotovo isključivo žene govorile, za čiju su se realizaciju one zalagale, jer su najviše i osjećale teret neriješenosti tih pitanja. [...] Konferencija za društvenu aktivnost žena općine Varaždin poziva se kod toga na odlučnu podršku druga Tita prijedlozima i zahtjevima da se neodložno rješavaju uočeni problemi, da se društvo više brine za uvjete oslobađanja žene, kako bi ona više mogla dati na radnom mjestu i društvenom životu uopće.“⁴⁴

Problemi društvene brige o djeci javljaju se u izvješćima KDAŽ-a diljem Hrvatske. U izvješću iz Slavonskog Broda navodi se da majke zaposlene u tekstilnoj tvornici Slavonija ne mogu na poslu dati sve od sebe jer razmišljaju o svojoj djeci koja su se nalazila kod kuće bez nadzora: „Poseban problem je smještaj, čuvanje i odgoj djece zaposlenih majki u vrijeme dok se one nalaze na poslu. Jer može se postaviti pitanje kakav je efekat rada žene koja se nalazi na svom radnom mjestu, dok joj se djeca nalaze sama kod kuće, zaključana, često puta gladna.“⁴⁵ Mnoge žene zaposlene u tvornici živjele su u okolnim selima, što je pitanje čuvanja djece učinilo još hitnijim. Kako je isticala aktivistkinja Vera Maduna, predstavnica KDAŽ-a u tvornici Đuro Đaković, to nije bilo isključivo žensko pitanje, već pitanje koje se odnosilo i na muškarce i obitelji, te zaključila da je za zanemarivanje mlađih generacija bilo krivo socijalističko društvo, a ne predratni sustav koji se dotad stalno krivio. Već se 1952. spominje da je u Slavonskom Brodu postojala potreba za pet vrtića i troje jaslica, ali početkom 1970-ih još uvijek nije bilo dovoljnog napretka. Unatoč radu aktivistkinja na preraspodjeli općinskih sredstava na društvenu brigu o djeci, postojeći objekti uglavnom su zadovoljavali potrebe obitelji u središtu grada te su s 230 djece već premašivali svoj kapacitet. U gradskoj okolici i na selu malo je žena koristilo mrežu vrtića jer su se ionako nalazili predaleko od njihovih domova. Aktivistkinje KDAŽ-a pitale su se zašto urbanisti nisu planirali te objekte prilikom projektiranja novih gradskih četvrti te nastavljale s lobiranjem za ulaganje dodatnih sredstava u vrtiće i jaslice.⁴⁶ Aktivistkinje poput Mace Milanković bile su vrlo kritične prema manj-

⁴⁴ HR-HDA, 1234 KDAŽ, 37, Zapisnik sa sastanka KDAŽ; 52, Dječja zaštita kao uvjet za veću aktivnost žena, 16.10.1968.

⁴⁵ HR-HDA 1234 KDAŽ, 37, Zapisnik sa izborne skupštine općinske KDAŽ Slavonski Brod, 19.4.1972.

⁴⁶ Isto.

ku brige o djeci, kao i prema činjenici da socijalistički sustav nije uspio poboljšati to polje i k tome se oglašivao na KDAŽ-ov poziv za boljom skrbi o djeci: „Bilo je do sada lutanja i neshvaćanja. Jer mi se ovom problematikom bavimo od oslobođenja i veliko je zlo što Socijalistički savez nije našao adekvatan odgovor na ta pitanja. Jer pitanje porodice, odgoja djece i ravnopravnosti žena, nije samo žensko pitanje, nego je to pitanje društva kao cjeline.“⁴⁷ Pitanje društvene brige postalo je još hitnije kada se susrelo s drugim društvenim fenomenom kasnog socijalizma, odlaskom jugoslavenskih radnika u zapadnu Europu.

Iseljavanje u zapadnu Europu i zaštita djece

Zbog široke rasprostranjenosti diljem Hrvatske i Jugoslavije te usmjerenosti svojega djelovanja na socijalna pitanja, KDAŽ je često nailazio na razne „socijalne slučajeve“ kojima su se onda bavile lokalne aktivistkinje na terenu. To je uključivalo alkoholizam, obitelji razvedenih roditelja, kao i zaštitu djece. Zadaća zbrinjavanja ratne siročadi u poslijeratnom razdoblju bila je značajna za AFŽ (i posebnu sekciju Majka i dijete), te su se SŽD i KDAŽ nastavili baviti pitanjima dobrobiti djece, obrazovanja i školovanja. Pitanje zaštite djece bilo je 1970-ih aktualnije u predjelima pogođenima masovnim iseljavanjem u zapadnu Europu, koja je rezultirala time da su mnogobrojna djeca bila prepuštena sama sebi ili dana na skrb rođacima. U Imotskom, općini s najvećim brojem iseljenih radnika, živjelo je 1.200 djece u dobi od jedne do petnaest godina čiji su roditelji radili u inozemstvu. Obično su se za njih skrbili stariji članovi obitelji, koji su i sami trebali pomoć. Općina je imala vrlo malo sredstava za plaćenu skrb, a aktivistkinje su razmišljale o tome da se dio pribavi iz poreza koji su plaćali gastarbajteri iz SR Njemačke.⁴⁸ U Daruvaru je oko tisuću djece odrastalo u obiteljima samohranih roditelja ili u skrbništvu starijih rođaka. Aktivistkinje su osuđivale roditelje koji su odlazili u SR Njemačku jer „obećavaju svijet“, ali bi brzo zaboravili na svoju djecu te im nisu slali čak ni ono što je bilo potrebno za preživljavanje. Centri za socijalni rad nadgledali su tu djecu, koja su

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ HR-HDA 1234 KDAŽ, 30, Zapisnik sa konstituirajuće sjednice KDAŽ za Dalmaciju, 29. 6.1973.

ponekad bila udomljena u druge obitelji. KDAŽ se brinuo i za djecu razvedenih roditelja i starije osobe koje su napustili mlađi članovi obitelji ili koje nisu imale potomstva.⁴⁹

U svim navedenim općinama vidljive su veze između zanemari-
vanja djece, problema u školi i maloljetničkog kriminala. U Dugoj
Resi javili su se brojni problemi s raspadom brakova, uzrokovani
emigracijom, i djecom koja su bila napuštena te nisu redovito poha-
đala školu. To je rezultiralo negativnim pojavama kao što su „skitnja,
nepolazak škole, nepotpuno završavanje osnovne škole“.⁵⁰ U Slavon-
skom Brodu u inozemstvo je emigriralo više od 6.000 radnika te za
sobom ostavilo svoju djecu. Sve je manje radnika plaćalo lokalne
doprinosе, što je poprilično utjecalo na raspoloživa sredstva za ob-
razovanje, zdravstvenu i socijalnu skrb. Kao i u drugim općinama,
djeca su ostavljena na skrb starijim rođacima koji nisu bili u mo-
gućnosti brinuti se dobro o njima. I ovdje je bila uspostavljena veza
između napuštanja djece i delinkvencije. Posebno je alarmantan pro-
blem djece s roditeljima emigrantima bio u Slavonskom Šamcu gdje
je četrdeset posto djece imalo jednog ili oba roditelja u inozemstvu.
Nastavnica Mara Brkić žalila se da ta djeca posjeduju sve vrste potro-
šačkih dobara, ali nisu imala ni majke ni uzore kod kuće, što je utje-
calo na njihov uspjeh u školi. U mnogim su slučajevima starija braća
i sestre bili ti koji su ostavljeni da sami odgajaju dva ili tri mlađa bra-
ta ili sestre: „U mom razredu ima jedna djevojčica, to je peti razred
osnovne škole, koja se brine još za troje mlađih od sebe. Bila je operi-
rana na slijepo crijevo, vratila se iz bolnice i ona sama pere tu braću,
kuha im jelo, tako da ja to dijete nisam mogla prepoznati.“ Druga su
djeca ostajala sama s bakama koje nisu mogle pomagati oko domaće
zadaće jer nisu znale ni čitati ni pisati. Brkić je predlagala da se tim
ženama nađe posao jer bi, tvrdila je, radije radile za manju plaću i
bile sa svojom obitelji: „Šta vrijede i one šarene kuće, sve one ograde,
i marke i sve drugo, kad djeca nemaju roditelje, nemaju nadzora. To
mi svi jako dobro osjećamo u školi.“⁵¹

⁴⁹ HR-HDA 1234 KDAŽ, 30, OK SSRN, Izvještaj o radu KDAŽ Općine Daruvar, 1972.

⁵⁰ HR-HDA 1234 KDAŽ, 52, Izvještaj o radu Predsjedništva KDAŽ Duge Rese od 8.4.1972. do 31.1.1975.

⁵¹ HR-HDA 1234 KDAŽ, 37, Zapisnik sa izborne skupštine općinske KDAŽ Slavonski Brod, 19.4.1972.

Osim brige za djecu gastarbajtera, KDAŽ je pokušavao doprijeti i do radnica u inozemstvu, posebice po pitanju kontracepcije. Unatoč tome što su vlasti i KDAŽ poticali planiranje obitelji, sredstva za sprječavanje trudnoće u Jugoslaviji i među jugoslavenskim radnicama u inozemstvu i dalje su se rijetko koristila, a pobačaj je ostao glavno kontracepcijsko sredstvo u razdoblju kasnog socijalizma.⁵²

Zaključak

Tema ovoga rada bilo je djelovanje aktiva žena 1970-ih u Varaždinu, Dugoj Resi i drugim općinama diljem Hrvatske. Ženska društvena organizacija bavila se gorućim pitanjima koja su utjecala na svakodnevni život, posebno dvostrukim opterećenjem žena i ograničenim društvenim resursima, te se morala boriti s postojećim patrijarhalnim protivljenjem sudjelovanju žena u političkom odlučivanju na lokalnoj razini. Zbog fragmentiranosti arhive KDAŽ-a teško je procijeniti u kojoj su mjeri zapravo ženske organizacije i njihovo zagovaranje uspjeli unaprijediti zastupljenost žena i potaknuti preraspodjelu društvenih sredstava u različitim općinama. Kombinacija izvora iz KDAŽ-a i općina korisna je u dokumentiranju njihovog angažmana i ishoda, kao u slučaju Varaždina gdje su se aktivistkinje poput Milke Bašić i Marije Strbad dosljedno zalagale za dodatne i poboljšane predškolske ustanove te zahtijevale daljnju autonomiju KDAŽ-a po modelu AFŽ-a, u kojem su također bile aktivne u poslijeratnim godinama. I u drugim su općinama zahtjevi odozdo bili postojani i odražavali poteškoće s kojima su se suočavale zaposlene žene. Radnice su na sastancima aktiva izražavale svoje probleme i zahtjeve koje su preuzimale čelne žene u lokalnoj politici. One su pak svoju zadaću predstavljanja i zastupanja žena shvaćale ozbiljno, kao u slučaju Brigitte Ferderber koja je predsjedavala KDAŽ-om Duge Rese i često inzistirala na prisutnosti ženskih kadrova u donošenju odluka kako bi se osiguralo ostvarivanje zajedničkih interesa žena.

Općenito, slično materijalima AFŽ-a i SŽD-a, izvješća iz lokalnih KDAŽ-ova vrlo su zahvalan izvor za istraživanje društvene

⁵² Morokvasić, Mirjana, „La Limitation des naissances chez les femmes yougoslaves immigrées en France, en République fédérale d’Allemagne et en Suède“, *Vivre dans deux cultures: la condition socio-culturelle des travailleurs migrants et de leurs familles*, UNESCO, Pariz, 1983., 281-308; Bonfiglioli, Chiara, Sara Žerić, „Debating abortion and contraception in socialist Yugoslavia: a microhistorical perspective“, *Narodna umjetnost*, 1, 60, 2023., 147-162.

povijesti svakodnevnog života i iskustava žena u kasnom socijalizmu. Mikropovijesna perspektiva potvrđuje stajalište da su aktivistkinje KDAŽ-a bile više ili manje uspješne u svojem djelovanju, posebice na lokalnoj razini, unatoč kontinuiranom patrijarhalnom protivljenju i unatoč tome što su se morale boriti s beskrajnom birokracijom kako bi postigle pravedniju preraspodjelu sredstava koja bi uzela u obzir interese žena kao građanki, radnica i majki. Štoviše, unatoč tome što je AFŽ raspušten 1953., postojao je visoki stupanj kontinuiteta s kasnijim ženskim organizacijama, kako u generacijskom smislu, tako i u pitanjima s kojima su se aktivistkinje suočavale od poratnih godina do sloma jugoslavenskoga socijalizma.

Izvori

Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), 1234 Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske (1945-1990)

Literatura

1. Batinić, Jelena, *Women and Yugoslav Partisans: A History of World War II Resistance*, Cambridge University Press, Cambridge, 2015.
2. Dugandžić, Andreja, Tijana Okić, ur., *Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava*, Udruženje za kulturu i umjetnost Crvena, Sarajevo, 2016.
3. Bonfiglioli, Chiara, „Women’s Political and Social Activism in the Early Cold War Era“, *Aspasia*, 1, 8, 2014., 1-25.
4. Bonfiglioli, Chiara, *Women and Industry in the Balkans. The Rise and Fall of the Yugoslav Textile Sector*, IB Tauris/Bloomsbury, London, 2019.
5. Bonfiglioli, Chiara, „Women’s Double and Triple Burden in Socialist Yugoslavia: Women Working in the Garment Industry“, *Labor in State-Socialist Europe, 1945–1989: Contributions to a History of Work*, ur. Marsha Siefert, Central European University Press, Budimpešta, 2020., 195-216.
6. Bonfiglioli, Chiara, „State socialist women’s organizations within Yugoslav factories: a case study of local activism in the Duga Resa cotton mill“, *Social History*, 1, 47, 2022., 85-104.
7. Bonfiglioli, Chiara, Sara Žerić, „Working Class Women’s Activism in Socialist Yugoslavia: An Exploration of Archives from Varaždin, Croatia“, *Comparative Southeast European Studies*, 1, 70, 2022., 80-102.
8. Bonfiglioli, Chiara, Sara Žerić, „Debating abortion and contraception in socialist Yugoslavia: a microhistorical perspective“, *Narodna umjetnost*, 1, 60, 2023., 147-162.
9. Božinović, Neda, *Žensko pitanje u Srbiji: u XIX i XX veku*, Devedesetčetvrta, Žene u crnom, Beograd, 1998.

10. Jancar-Webster, Barbara, *Women & Revolution in Yugoslavia 1941–1945*, Arden Press, Inc., Denver, 1990.
11. Morokvasić, Mirjana, „La Limitation des naissances chez les femmes yougoslaves immigrées en France, en République fédérale d’Allemagne et en Suède“, *Vivre dans deux cultures: la condition socio-culturelle des travailleurs migrants et de leurs familles*, UNESCO, Pariz, 1983., 281-308.
12. Sklevicky, Lydia, *Konji, žene, ratovi*, Ženska infoteka, Zagreb, 1996.
13. Simić, Ivan, *Soviet Influences on Postwar Yugoslav Gender Policies*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2018.
14. Tešija, Jelena, *The End of the AFŽ – The End of Meaningful Women’s Activism? Rethinking the History of Women’s Organizations in Croatia, 1953–1961*, diplomski rad, Central European University, Budimpešta, 2014.

Sažetak

Ovaj se radi bavi ženskim aktivizmom u Hrvatskoj 1970-ih na lokalnoj razini, fokusirajući se na rad Konferencije za društvenu aktivnost žena (KDAŽ) u različitim općinama iz mikropovijesne perspektive. Nakon Hrvatskog proljeća i reformi 1970-ih, ženske sekcije ili aktivni žena oživjeli su diljem Hrvatske i Jugoslavije te su se posebno bavili pitanjima dostupnosti zaposlenja i socijalne skrbi. Dobrovoljni karakter lokalnog aktivizma i ovisnost KDAŽ-a o sredstvima SSRN-a, kao i patrijarhalno protivljenje na terenu, uvelike su ograničili utjecaj ženskog sudjelovanja u političkom odlučivanju na općinskoj razini. Unatoč tim preprekama, arhivski izvori KDAŽ-a pokazuju da je organizacija imala važnu ulogu u bavljenju gorućim pitanjima koja su utjecala na svakodnevni život žena kao što su obrazovanje, zapošljavanje, iseljavanje, industrijski i ruralni razvoj, kao i financiranje i raspodjela društvenih sredstava za skrb o djeci, zdravstvo i stanovanje. Ovaj rad pruža pregled aktivnosti KDAŽ-a u različitim općinama (Duga Resa, Varaždin i dr.).

Borački prioriteti i autoriteti: SUBNOR u lokalnoj zajednici 1970-ih i 1980-ih godina

„Kad god neka politička organizacija ne shvati potrebe vremena u kojem djeluje i ne uoči ono što su donijele promijenjene društvene okolnosti, takvu organizaciju sam tok događaja istiskuje sa historijske scene'. A mi, borci, hoćemo da ostanemo na istorijskoj sceni, služeći revoluciji do kraja svog života.“¹

Podsjećajući suborce na Titove riječi, delegat Devetog kongresa Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije (SUBNOR) jasno je rezimirao aktualnu potrebu i perspektivu daljnjeg djelovanja boračke organizacije u kasnome socijalizmu. Kako ne bi samo „sjedili kod kuće i unucima pričali svoje ratne uspomene“, zbog premise da su već odavno odigrali svoju ulogu u društvu, borci su nastojali držati korak s novim vremenima i naraštajima te prilagoditi svoje djelovanje nekim novim društvenim prioritetima. No, kako bi to i ostvarili bilo je potrebno čvršće se povezati s ostalim društveno-političkim organizacijama, osobito na lokalnoj razini, ne bi li se čim više uključili „u društveno-politički život i zbivanja u komuni“.² Upravo zbog toga istraživanje općinskih boračkih organizacija u sedamdesetima i osamdesetima predstavlja izvrstan teren za proučavanje boračkog položaja i utjecaja u društvu.

SUBNOR je djelovao kao dobrovoljna društveno-politička organizacija (DPO) okupivši partizanske borce, sudionike Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP), ratne vojne invalide, logoraše, internirce, deportirce i političke zatvorenike na strani NOP-a, obitelji poginulih boraca i žrtava fašističkog terora te pojedine kategorije

¹ *Deveti kongres Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije, Beograd, 19-20. jun 1982.: stenografske beleške*, Četvrti jul, Beograd, 1982., 90.

² HR-HDA, 1241 SUBNORH. RO, 113, *Izvjestaj o radu organizacije SUBNOR-a općine Sisak, za period od juna 1970 – juna 1972.*, 2.7.1972.

predratnih revolucionara i sudionika pokreta otpora u svijetu. Kao „revolucionarna i progresivna snaga socijalističkog samoupravnog društva“ SUBNOR je svoje zadatke ostvarivao kroz suradnju s drugim socijalističkim organizacijama, radeći na „podizanju revolucionarne političke svijesti i akcione sposobnosti“ društva, „očuvanju i razvijanju tekovina revolucije i moralno-političkih vrijednosti narodnooslobodilačke borbe“ te „razvijanju jugoslavenskog socijalističkog patriotizma kod mladih generacija“, istovremeno brinući za „stalno poboljšavanje socijalno-ekonomskog položaja“ raznih skupina boraca, sudjelujući u „izvršavanju obaveza i zadataka na jačanju sistema općenarodne obrane i društvene samozaštite“ te promociji nesvrstane politike i očuvanju mira suradnjom sa sličnim organizacijama u svijetu.³

Drugim riječima, portfelj SUBNOR-ovih aktivnosti, od raznih poslova unutar političke i društvene djelatnosti, međunarodne veteranske suradnje, do podizanja obrambene spremnosti građana i patriotsko-ideološkog oblikovanja djece i mladih, jasno je odražavao stupanj uključenosti boraca u javni i društveni život Jugoslavije. Politički povezan sa Socijalističkim savezom radnog naroda (SSRN) kao krovnom društveno-političkom organizacijom, SUBNOR je vlastiti program rada temeljio na programu i politici Saveza komunista Jugoslavije (SKJ), a boračka su prava bila ustavno zajamčena.⁴ U usporedbi s mnogim veteranskim organizacijama sudionika Drugog svjetskog rata, kako iz socijalističkih, tako i iz kapitalističkih zemalja, čije su se ratne žrtve i doprinosi pokazali gotovo bezvrijednima u poslijeratnom procesu stjecanja veteranskih prava, SUBNOR se može svrstati u vrh politički utjecajnih organizacija s dostojno zbrinutim članovima.⁵

Jednako je tako, u odnosu na međuratna veteranska udruženja u Kraljevini Jugoslaviji, SUBNOR bio maksimalno u sprezi s političkom elitom, otvorivši ujedno i prostor cjelovitome rješavanju

³ Statut Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Hrvatske, Republički odbor SUBNOR SRH, Zagreb, 1982., 3-6.

⁴ Pusić, Eugen, *Upravni sistemi 2, Upravni sistem u Jugoslaviji*, Grafički zavod Hrvatske, Pravni fakultet u Zagrebu, Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom, Zagreb, 1985., 331; *Ustav SFRJ / Ustav SRH*, Zbirka pravnih propisa 208, VIII. Izdanje, Narodne novine, Zagreb 1984., 354.

⁵ Vidi: Crotty, Martin, Neil J. Diamant, Mark Edele, *The Politics of Veteran Benefits in the Twentieth Century. A Comparative History*, Cornell University Press, Ithaca, 2020.

vlastitih potreba i interesa.⁶ Uz odbore formirane po teritorijalnom načelu, od najmanjih, mjesnih, općinskih i međuopćinskih organizacija, pa do republičkih i pokrajinskih odbora te Saveznog odbora koji je rukovodio radom organizacije na razini Jugoslavije, boračka je organizacija bila uspostavljena u gotovo svakom kutku federacije.⁷ No, kakav je bio položaj i utjecaj SUBNOR-a u lokalnoj sredini, koji su bili njegovi interesi i odgovornosti u društvu sedamdesetih i osamdesetih godina i koliko je uspješno brinuo o vlastitim članovima i budućnosti revolucionarnih tradicija?

Namjera je ovog rada otvoriti mnoga pitanja o djelovanju SUBNOR-a u lokalnoj zajednici kako bi daljnja istraživanja oplemenila do sad nedostatnu znanstvenu produkciju na tu temu. U fokusu su, stoga, općinske boračke organizacije u Labinu i Sisku, dvjema industrijski razvijenim sredinama sa znamenitom lokalnom poviješću radničkoga pokreta, pružanja prvih antifašističkih otpora i osnivanja prvih partizanskih odreda te nezanemarivo utjecajnim boračkim organizacijama. Važnost očuvanja kontinuiteta revolucionarnih tradicija u mjestima u kojima su radnički pokret, antifašizam i socijalistička revolucija najranije zaživjeli te odgovornost prema njegovanju takvih vrijednosti, višenacionalna radnička sredina kao konstantni izazov poštivanja vrijednosti bratstva i jedinstva u praksi, ali i proračuni industrijski razvijenih općina koji su u pravilu pružali više mogućnosti za dodatne okvire boračke zaštite, samo su neki od razloga koji stavljaju ove dvije boračke organizacije u sličan kontekst vrijedan istraživačke pozornosti. Zahvaljujući fondovima SUBNOR-a koji se čuvaju u Arhivu Jugoslavije, Hrvatskome državnom arhivu, područnim arhivima, muzejima i udrugama antifašista, a koji su korišteni i u ovom istraživanju, moguće je rekonstruirati njihovo djelovanje. Za preciznije definiranje njihova pogleda na stanje u društvu i percepciju vlastitog položaja i utjecaja zahvalna je analiza lokalnih medija, poput novina *Labinska komuna* i sisačkih novina *Jedinstvo* čiji članci pružaju nezaobilazni pogled odozdo.

⁶ Usp. Newman, John Paul, *Yugoslavia in the Shadow of War: Veterans and the Limits of State Building, 1903-1945*, Cambridge University Press, Cambridge, 2015.

⁷ Mirković, Iko, *Borci NOR Jugoslavije i njihova organizacija*, Četvrti jul, Beograd, 1987., 97-101.

Borci „u žiži zbivanja“

Savez boraca NOR-a Jugoslavije osnovan je 30. rujna 1947. u Beogradu, a na svojem se Četvrtome kongresu 1961. sjedinio sa Savezom ratnih vojnih invalida i Udruženjem rezervnih oficira i podoficira, preimenovavši se ujedno u Savez udruženja boraca NOR-a ili SUBNOR.⁸ Savez se sve do kraja pedesetih prvenstveno bavio rješavanjem socijalno-materijalne problematike svojih članova i skrbio o dostojnome obilježavanju lika i djela poginulih boraca i žrtava fašističkog terora implementacijom politike sjećanja koja je veličala jugoslavenski socijalistički patriotizam i partizanski heroizam.⁹ Šezdesete su se godine pokazale prijelomnima, budući da je uz reorganizaciju Saveza i podruštvljavanje nekih njegovih aktivnosti, započela i politizacija članstva, osuvremenjivanje memorijalnih praksi te razvoj programa socijalne zaštite i pomoći u republikama i općinama. Početkom sedamdesetih, SUBNOR Hrvatske bio je drugi po broju članova u Jugoslaviji,¹⁰ činilo ga je 284.585 boraca s najvećom koncentracijom članstva u splitskoj, sisačkoj i karlovačkoj regiji, te nešto manje u riječkoj regiji u odnosu na ukupan broj stanovnika.¹¹ Ti su članovi, ovisno o stupnju organiziranosti, interakciji s ostalim strukturama moći i sposobnosti artikulacije vlastitih potreba i interesa, sudjelovali u donošenju odluka, vođenju politike i mijenjanju kvalitete života na lokalnoj razini.

Djelovanje labinske i sisačke boračke organizacije može se pratiti od prvih pristupnica za prijem u članstvo Saveza boraca iz 1947. i kotarskih konferencija na kojima su izabrani delegati za Prvu

⁸ Rezervni oficiri i podoficiri su se odlukom Petog kongresa Saveza rezervnih vojnih starješina u prosincu 1969. izdvojili u vlastitu organizaciju. AJ, 297/I SUBNOR-SO, 115, *Brojno stanje članova SUBNOR (Stanje 31. XII 1969. g.)*, bez datuma.

⁹ Karge, Heike, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2014., 19-21; Jambrešić Kirin, Renata, „Politika sjećanja na Drugi svjetski rat u doba medijske reprodukcije socijalističke kulture“, *Devijacije i promašaji: etnografija domaćeg socijalizma*, ur. Lada Čale Feldman, Ines Prica, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2006., 160.

¹⁰ Od ukupnog članstva SUBNOR-a u Jugoslaviji koje je brojilo 858.735 boraca, najviše je članova SUBNOR-a bilo u Srbiji – 332.113, zatim Hrvatskoj i Sloveniji – 138.542. AJ, 297/I SUBNOR-SO, 115, *Brojno stanje članova SUBNOR (Stanje 31. XII 1969. g.)*, bez datuma.

¹¹ *Borački informator*, Bilten Republičkog odbora Saveza udruženja boraca SR Hrvatske, 6, 1973., 18.

skupštinu SBNOR-a Hrvatske, održanu u svibnju 1948. godine.¹² Na području Kotara Labin s kojega je tijekom rata otprilike 7.000 osoba potpomagalo NOP, a 1.326 boraca dalo svoje živote, formiran je Kotarski odbor Saveza boraca.¹³ Mnogi su nekadašnji borci po završetku rata „pušku zamijenili lopatom ili pijukom“, ponovno pokrenuli proizvodnju u ugljenokopima i svojim sudjelovanjem u obnovi i izgradnji zemlje pogonili razvoj društva, infrastrukture i života tog industrijskog grada.¹⁴ Boračka je organizacija do sedamdesetih prolazila kroz različite faze djelovanja, pa je tako u prvih petnaestak godina svoju pozornost maksimalno usmjerila na popisivanje ratnih žrtava, sakupljanje dokumenata i predmeta iz NOR-a, podizanje spomen-obilježja i osnovno zbrinjavanje boraca i njihovih obitelji. Tijekom šezdesetih se posvetila jačanju lokalnih organizacija i politizaciji članova, a u sedamdesetima i omasovljenju organizacije novim članstvom, uglavnom ženama i muškarcima koji su u ratu potpomagali NOP i bili iz određenih razloga izvan organizacije. Krajem 1977., na 25.677 stanovnika, SUBNOR je u Općini Labin imao 5.075 članova, od čega čak 2.644 žene, odnosno 52 posto ukupnoga članstva, što ne iznenađuje s obzirom na visok postotak sudjelovanja žena s Labinstine u NOP-u, žena koje su se tijekom rata uključile u rad narodnooslobodilačkih odbora i masovnih organizacija i iz pozadine pomagale borbu na razne načine.¹⁵ Sličan je omjer žena tada zabilježen i u boračkim organizacijama u Delnicama (49%), Rovinju (49%), Crikvenici (45%), Opatiji (42%) i Puli (41%).¹⁶

¹² ANML, *Dopis Inicijativnog odbora Saveza boraca NOR za Hrvatsku svim Kotarskim i Gradskim inicijativnim odborima Saveza boraca NOR za Istru*, 5.11.1947.

¹³ AUABL, *Govor povodom proslave 44. godišnjice oslobođenja Labina*, 28.4.1989.; Buršić, Herman, „Popis prvoboraca s područja Općine Labin“, *Radnički pokret i NOB Općine Labin*, gl. ur. Petar Strčić, Skupština Općine Labin, Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, Rijeka, 1980., 171; Vorano, Tullio, „Popis palih boraca i žrtava fašističkog terora u NOB-u Općine Labin (do 15. V 1945. godine)“, *Radnički pokret i NOB Općine Labin*, 521, 567.

¹⁴ Milevoj, Marijan, *Do socijalizma i natrag. Labinska novinska kronika 1945-90*, Labinska komuna, Labin, 1991., 27-35.

¹⁵ Filipović, Tina, „Osnutak, struktura i djelovanje boračke organizacije“, *Časopis za suvremenu povijest*, 1, 53, 2021., 52-54; *Statistički godišnjak Hrvatske 1971.*, Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1971., 266.

¹⁶ HR-HDA, 1241 SUBNORH. RO, 136, *Podaci o organizaciji i članovima Međuopćinskog odbora SUBNOR Rijeka, stanje na dan 31. XII 1977.*, 1978.

S područja Siska i Banije, mjesta formiranja prvog partizanskog odreda i jednima od žarišta narodnog ustanka, članovi SUBNOR-a procijenili su da je svaki šesti građanin sudjelovao u NOR-u. Evidentirano je 5.072 poginulih boraca, od čega 1.360 u samoj Općini Sisak, 11.524 žrtve fašističkog terora, a ta je regija dala i 780 prvo-boraca te 41 narodnog heroja.¹⁷ Na prostoru tadašnjeg Kotara Sisak formiran je Kotarski odbor Saveza boraca Sisak koji je već 1949. okupio 3.323 člana, formiravši sekcije za predvojničku obuku, prikupljanje povijesnih izvora i građe iz NOB-a, kulturno-prosvjetnu djelatnost i zbrinjavanje boraca.¹⁸ U šezdesetima se sve više raspravljalo o boračkim mirovinama, stambenim problemima boraca, ali i zadatku odgajanja mladih u duhu socijalističkog patriotizma.¹⁹ Među 82.861 stanovnikom Općine Sisak s početka sedamdesetih, živjelo je 3.842 sudionika NOR-a, odnosno onih koji su spadali u kategoriju boraca, ratnih vojnih invalida i obitelji poginulih boraca te time imali pravo na ostvarivanje pogodnosti boračko-invalidske zaštite.²⁰ U boračku je organizaciju tada bilo uključeno 6.458 članova, što jasno govori o uključenosti velikog broja sudionika NOP-a, a to će se članstvo uslijed političkih previranja povezanih s Hrvatskim proljećem profilirati kao jedan od centara društvene moći u općini.²¹

Pojedinci koji su vodili lokalne boračke organizacije nerijetko su nakon rata obavljali i odgovorne političke i radne dužnosti, pa je takvo iskustvo, sudeći prema istraživanjima o povezanosti ratnog iskustva i poslijeratnog aktivizma, zasigurno pomoglo u rukovođenju organizacijom i stvaranju osjećaja odgovornosti za doprinos

¹⁷ HR-DASK, 556 OO SUBNOR SK, 2, *Stenografski zapisnik sa III. Skupštine Saveza udruženja boraca Narodno-oslobodilačkog rata općine Sisak*, 12.7.1970.; Štutić, Ivica, *Spomenici revolucionarnog radničkog pokreta, NOB-a i socijalističke revolucije na području općine Sisak*, Muzej Sisak, Sisak, 1982., 22.

¹⁸ HR-DASK, 262 KO SBNOR SK, 1, *Izvještaj o radu organizacije*, 6.12.1949.

¹⁹ Filipović, Tina, „SUBNOR-ove politike i prakse sjećanja na NOR u sisačkim proslavama“, *Historijski zbornik*, 2, 74, 2021., 398-399.

²⁰ *Statistički godišnjak Hrvatske 1971.*, 262; *Rezultati popisa sudionika NOR-a 1941-1945. prema stanju na dan 16. III 1972. godine*, Republički savjet za boračka i invalidska pitanja, Zagreb, 1973., 56.

²¹ HR-DASK, 556 OO SUBNOR SK, 2, *Izvještaj o radu organizacije Saveza udruženja boraca NOR-a Općine Sisak za period od juna 1970. do juna 1972.*, 2.7.1972.; Klasić, Hrvoje, *Hrvatsko proljeće u Sisku*, Srednja Europa, Zagreb, 2006., 82-91.

zajednici.²² Jedan od takvih bio je i Anđelo Verbanac, koji je od sudjelovanja u NOP-u i radnog mjesta električara u Istarskim ugljenokopima Raša postao pomoćnik direktora za opće poslove, saborski zastupnik u Vijeću proizvođača, predsjednik Narodnog odbora Općine Labin, direktor Radne organizacije Rabac, tajnik Skupštine Općine Labin te na koncu predsjednik labinskog SUBNOR-a nakon umirovljenja sredinom sedamdesetih.²³ Njegov je mlađi sisački kolega, Dragan Nenadić, partizanski borac i sekretar Kotarskog komiteta SKOJ-a u Dvoru, radio kao inženjer u Željezari Sisak, bio odbornik općinske skupštine i član Općinskog sindikalnog vijeća prije negoli je preuzeo vodstvo SUBNOR-a Sisak u sedamdesetima.²⁴

Lokalne su teme i problemi općine, od političke stabilnosti do gospodarskog razvoja i međuljudskih odnosa u poduzećima bili neizmjenjivo važni općinskim i mjesnim boračkim organizacijama „jer svaki građanin pa i onaj u penziji je zainteresiran za politiku i ekonomski razvoj svoje općine i cijele zajednice, jer od toga razvitka ovisi njegov društveni i materijalni položaj, njegov lični život i standard“.²⁵ Posebno osjetljivo i uvijek aktualno pitanje bio je razvoj komunalne infrastrukture, osobito starijim borcima koji su živjeli u ruralnim predjelima općine i kojima je svakodnevica s godinama postajala sve teža. Prisjećajući se ratnih dana, sedamdesetogodišnja je Katarina Načinović iz Eržišća kraj Labina, sudionica NOP-a i „prava partizanska majka“ sredinom osamdesetih u razgovoru s novinarkom iznijela i svoju posljednju želju – „samo da nam tu cestu asfaltiraju. Kad umren, da me zapeljo po šfalte ča“.²⁶

Borci su u sedamdesetima i osamdesetima sudjelovali u svim važnim političkim raspravama, od analiza funkcioniranja općine i poslovanja lokalnih poduzeća, do urbanističkih planova, mjesnih samodoprinosa za izgradnju komunalne infrastrukture i provođenja mjera štednje i ekonomske stabilizacije. Od 1974. i uvođenja delegatskog sustava, borci su putem svojih delegacija u vijećima skupština općina i višim razinama vlasti, mjesnim zajednicama, pojedinim

²² Vidi: Nesbit, Rebecca, David A. Reingold, „Soldiers to citizens: The Link between Military Service and Volunteering“, *Public Administration Review*, 1, 71, 2011.

²³ In memoriam Anđelo Verbanac (1920-2013.), Grad Labin, www.labin.hr, 18.4.2013.

²⁴ „Dragan Nenadić predsjednik“, *Jedinstvo*, 1205, 13.7.1972., 4.

²⁵ AUABL, *Izvještaj o radu Udruženja boraca NOR-a općine Labin za 1963.*, bez datuma.

²⁶ „Vjerovali smo u naše vrijeme“, *Labinska komuna*, 154, 31.1.1985., 3.

samoupravnim interesnim zajednicama (SIZ) i drugim DPO-ima, komisijama, tijelima i raznim savjetima, imali pristup informacijama i mogućnost predlaganja raznih rješenja.²⁷ Javno su kritizirali sve one pojave koje su ocijenili negativnima i štetnima za razvoj socijalističkog samoupravnog društva.²⁸ Slijedili su, dakle, zajednički program SK i Predsjedništva SUBNOR-a Hrvatske iz listopada 1972. koji je nalogao aktivistima da se u vlastitim sredinama razračunaju s politikanstvom i deformacijama, bore protiv „birokratskog mentaliteta, sitnovlasničke stihije i malograđansko-potrošačke psihologije“, frakcionaštva, oportunizma i odlučno eliminiraju „sve ono što slabi idejno-političko i akciono jedinstvo“.²⁹

Osim prijedloga općinskim i republičkim tijelima vlasti za izmjenama zakona vezanih uz primanje mita ili pak smanjenje administrativnog aparata, na sjednicama općinskih odbora SUBNOR-a pretresane su sve aktualnosti života i rada u općini.³⁰ Tako je, primjerice, na prijedlog OO SUBNOR-a Sisak u veljači 1973. sazvana sjednica na kojoj je uz goste poput tajnika Skupštine općine, predsjednika Općinskog komiteta Saveza omladine, predsjednice Općinske konferencije za društvenu aktivnost žena i predsjednika Općinske konferencije SSRN-a, oštro raspravljano o sve većim socijalnim razlikama, malverzacijama i privrednom kriminalu u pojedinim lokalnim poduzećima, neopravdanom bogaćenju koje je „zauzelo toliko maha“, neefikasnosti inspekcijskih službi, sudskih tijela i drugih odgovornih institucija.³¹ Krajem 1987., nakon brojnih problema s funkcioniranjem Istarskih ugljenokopa Raša koji su izbili na vidjelo u velikom štrajku rudara na proljeće te godine, predsjedništvo labinskog SUBNOR-a apeliralo je u javnosti na štetnu šutnju Skupštine općine, SK, Saveza sindikata i drugih o neizvjesnosti stanja i

²⁷ AUABL, *Izvještaj o radu OO SUBNOR-a 1972.-1974.*, bez datuma; HR-DASK, 556 OO SUBNOR SK, 4, *Izvještaj o radu OO SUBNOR-a Sisak*, 11.3.1983.

²⁸ *Deveti kongres Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije, Beograd, 19-20. jun 1982.: stenografske beleške*, Četvrti jul, Beograd, 1982., 90.

²⁹ *Borački informator*, 4-5, 1972., 1, 2; Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2010., 96.

³⁰ AUABL, *Sjednica Općinskog odbora SUBNOR-a Labin*, 13.2.1981.; HR-DASK, 556 OO SUBNOR SK, 4, *Zaključci Predsjedništva Općinskog odbora SUBNOR-a doneseni na sjednici održanoj 13.3.1984.*

³¹ HR-HDA, 1241 SUBNORH. RO, 138, *Zapisnik sa sjednice Općinskog odbora Saveza udruženja boraca NOR Sisak*, 17.2.1973.

budućnosti ugljenokopa te likvidacijskim postupcima u tri tvornice koji bez vidnih rezultata traju već dvije godine. Tražili su od Skupštine općine i OK SKH cjelovito izvješće o društveno-političkim, sigurnosnim i gospodarskim kretanjima u općini te konkretne prijedloge za izlazak iz krize.³²

Članovi SUBNOR-a u svojim se prijedlozima i kritikama nisu zaustavljali samo na zajedničkim sjednicama, već su nerijetko istupali i u lokalnim medijima, nastojeći mobilizirati građane, ali i pojedince na funkcijama na „radikalni zaokret u ponašanju“ i odgovornost u radu.³³ Kao najveću devijaciju u poslijeratnom razvoju socijalizma, tadašnji je delegat RO SUBNOR-a Hrvatske iz Labina, Kazerio Hrvatinić, detektirao „u pojavi malograđanskog mentaliteta komunista, a u to uključujem i našu općinu“, što je bespovratno oslabilo autoritet Partije.³⁴ Istodobno, u boračkim je redovima vladao dojam da su njihove metode političkog pritiska vrijedne, ali i jalove jer „mlađe generacije kimaju nam glavom, ali dalje od toga ne idu, ne obaziru se mnogo ili sa ozbiljnošću na opravdane istupe boraca protiv grešaka u našem društvu“.³⁵ Usto, smetala ih je i otuđenost članova SK, kao i nedostatan kontakt i rad s bazom, s članovima DPO-a, ali i običnim ljudima na terenu. Dugogodišnji član SK, bivši borac i predani labinski aktivist Milan Benazić zaključuje sredinom osamdesetih da su stari revolucionari i borci uglavnom zapostavljeni i ne pita ih se za mišljenje unatoč tome što bi svojim iskustvom mogli pridonijeti, zbog čega su borci u njegovoj mjesnoj organizaciji u Šumberu „ipak nekako na periferiji događaja“.³⁶

Boračko-invalidska zaštita kao briga čitavog društva

Početkom šezdesetih, kako se komentiralo na godišnjoj konferenciji boraca Kotara Sisak, mnogi se članovi boračke populacije nalaze u teškom socijalno-materijalnom položaju. Neki preživljavaju čuvajući stoku po selima Općine Sunja, ratna poručnica iz Petrinje i dalje živi u klijeti i krade kako bi preživjela jer se zbog određenih

³² AUABL, „Štetna štutnja – Zahtjev Predsjedništva općinske boračke organizacije Labina“, 10.12.1987.

³³ „Zaoštriti odgovornost“, *Labinska komuna*, 158, 31.3.1985., 3.

³⁴ „Borci nisu slobodni strijelci“, *Labinska komuna*, 104, 15.12.1982., 2.

³⁵ Isto.

³⁶ „Strpljivim radom prevladati teškoće“, *Labinska komuna*, 141, 30.6.1984., 7.

razloga i stanja ne može zaposliti, psihički rastrojen borac živi sam u kući koja se urušava, a izvjesnog je Ostojića, od kojeg „nema više ništa“, uzela članica SUBNOR-a u svoj dom, sklonivši ga s ceste.³⁷ Briga SUBNOR-a o boračkoj zajednici i poboljšanju kvalitete života svojih članova bila je konstanta u radu i djelovanju organizacije. Pravni sustav nije poznao definiciju pojma borac NOR-a, već su se beneficije ostvarivale unutar općeg sustava radnog i socijalnog zakonodavstva, uz dodatno zakonsko reguliranje zaštite ratnih vojnih invalida, obitelji poginulih boraca, narodnih heroja i nositelja ratnih odlikovanja i spomenica. Isticana je namjera da se boračka populacija čim više zadrži u ulozi „aktivnih stvaralaca društveno-ekonomskih odnosa u zemlji“.³⁸ Stoga je socijalna politika u samoupravnom društvu tumačila boračke povlastice ne kao izraz njihove privilegiranosti u društvu, već kao načelo izjednačavanja njihova položaja s položajem drugih građana kompenziranjem nejednakosti u pogledu radnog staža, profesionalnog napredovanja i osobnog razvoja.³⁹ U sedamdesetima i osamdesetima je, dakle, još jedan prioritet u radu SUBNOR-a bio očuvati stečena prava i povlastice iz sustava mirovinskog i invalidskog osiguranja, zdravstvene i socijalne zaštite, ali i proširiti krug korisnika zaštite, te nadasve, poboljšati kvalitetu usluga koje su im bile na raspolaganju. Sustav boračko-invalidske skrbi u ovom je razdoblju bio institucionalno i financijski organiziran na tri razinama – saveznoj, koja je pokrivala osnovnu razinu boračko-invalidske zaštite, republičkoj te lokalnoj razini, koje su dopunskim oblicima zaštite omogućavale veće prihode boračkoj populaciji, dodatne modele zaštite, a za pojedine kategorije i jedini oblik pomoći.⁴⁰ Od 340.134 umirovljenika koliko ih je u Hrvatskoj evidentirano 1970., čak 98.479, odnosno jednu trećinu, činila je skupina boraca NOR-a, dok je broj ratnih i radnih invalidskih mirovina sve do kraja sedamdesetih premašivao broj starosnih mirovina u Hrvatskoj.⁴¹

³⁷ HR-HDA, 1241 SUBNORH. RO, 128, *Zapisnik sa II. redovne godišnje konferencije Saveza boraca NOR-a Kotara Sisak*, 22.1.1961.

³⁸ Đurović, Dragoljub, ur., *Položaj i prava boraca i invalida*, Biblioteka Savezne skupštine, Beograd, 1965., 5.

³⁹ Isto, 8-9.

⁴⁰ Milosavljević, Milosav, *Društvena zaštita boraca, vojnih invalida i civilnih invalida rata*, Viša škola za socijalne radnike, Beograd, 1980., 14-63.

⁴¹ HR-HDA, 1241 SUBNORH. RO, 11, *Izveštaj o radu organizacija SUBNOR-a SR Hrvatske i njegovih organa (1969-1972)*, prosinac 1972.; Puljiz, 84.

Pravo na boračko-invalidsku zaštitu i beneficirani staž ostvarivalo se dokazivanjem boračkog statusa dokumentima i izjavama svjedoka o razdoblju služenja u jedinicama NOV i POJ, boravku u zatvorima, logorima i internaciji te aktivnom i kontinuiranom sudjelovanju u NOB-u.⁴² Zahtjevi su se, nakon provjere dokumentacije i pozitivnog mišljenja općinskog odbora (OO) SUBNOR-a rješavali u područnom uredu Zajednice mirovinskog i invalidskog osiguranja, uz regionalnog predstavnika SUBNOR-a. Nakon 1974. i ponovnog otvaranja roka za podnošenje prijave za priznanje boračkog statusa na osnovi izjava svjedoka, lokalne su boračke organizacije imale presudnu važnost u tom procesu. Naime, bez potvrde Predsjedništva OO SUBNOR-a zahtjev se nije ni mogao pokrenuti.⁴³ Taj je zadatak bio veliki teret i „moralno-političko iskušenje“ ljudi na čelu lokalnih organizacija, kao i velika točka prijepora, sumnji i predstavki sugrađana, pa i suboraca.⁴⁴ Između 1976. i 1978. na području Zajednice općina Sisak podneseno je više od tisuću zahtjeva, od kojih je manje od polovice bilo pozitivno riješeno. Usto, SUBNOR je u prethodnom razdoblju utvrdio niz nepravilnosti, čak i priznavanje staža onima koji su rat proveli u neprijateljskim vojnim formacijama.⁴⁵ No, primjerice, obavještajni i kurirski zadaci, rad na specijalnim zadacima, pomoć u nabavci oružja i stalna materijalna pomoć partizanima koja je stizala od lugara Mile Gopca iz Siska, odlikovanog Ordenom za hrabrost i Medaljom zasluga za narod, Predsjedništvo OO SUBNOR-a Sisak ocijenilo je dovoljnima za pokretanje postupka priznavanja statusa borca krajem sedamdesetih. Čini se i kako je izjava prvoborca Franje Smolčića, uglednog svjedoka i sudionika Prvog sisačkog partizanskog odreda, pomogla da se zasluge lugara koji je u više navrata svojom suradnjom spasio partizane od sigurne smrti, trideset godina po okončanju rata i normativno priznaju.⁴⁶

⁴² Bajić, Vlajko, prir., *Dokazivanje boračkog staža (Zbirka propisa sa objašnjenjima i sudskom praksom)*, Četvrti jul, Beograd, 1976., 9-11.

⁴³ Isto, 11-15.

⁴⁴ „Pod lupom. Borački staž“, *Jedinstvo*, 1499, 9.3.1978., 2.

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ HR-DASK, 556 OO SUBNOR SK, 30, *Potvrda Predsjedništva OO SUBNOR-a Sisak (Mile Gobac)*, 15.11.1978.

Decentralizacija socijalne zaštite u šezdesetima, desetljeću u kojemu je o mnogim problemima i nepravilnostima u pružanju boračko-invalidske zaštite raspravljano i u samom vrhu Partije, ojačala je ulogu republika i općina u pružanju raznih vrsta pomoći.⁴⁷ Unatoč otporima dijela članova SUBNOR-a koji su tražili da boračka zaštita ostane isključivo u nadležnosti federacije pod parolom „nismo se mi borili za opštinu“, doneseni su novi zakoni, novi modeli financiranja zaštite i formirana su nova tijela u republikama i pokrajinama.⁴⁸ Uslijedio je specijaliziraniji pristup boračkim potrebama i problemima zahvaljujući osnivanju Komisije za izučavanje problema boraca NOR i ratnih vojnih invalida unutar Sabora SR Hrvatske 1967. koja je analizirala njihov položaj i predlagala Saboru nove mjere.⁴⁹ Već je sljedeće godine na općinske adrese stigla saborska preporuka da slična tijela i komisije, uz stručne referente, osnivaju u skupštinama općina, uz pokretanje vlastitih fondova za dopunsku materijalnu zaštitu sudionika NOR-a i kvalitetnije financiranje.⁵⁰

Skupština Općine Labin imenovala je takvu komisiju krajem listopada 1968., a krajem sljedeće godine pokrenula i Fond za materijalnu zaštitu sudionika NOR-a i članova njihovih obitelji. Tim je činom osigurala sredstva za financijsku pomoć borcima slabijeg imovinskog statusa, posebni doplatak za djecu koja se školuju izvan općine, naknade za djecu boraca nesposobnu za samostalan život i rad, naknade za liječenje u toplicama i pogrebne troškove korisnicima kojih je sredinom sedamdesetih bilo 34, da bi sredinom osamdesetih, uslijed krize i zalaženja boraca u sve stariju dob, taj broj narastao na stotinjak korisnika.⁵¹ Sredstva su se u fond slijevala iz raznih općinskih prihoda, sredstava lokalnih poduzeća, drugih

⁴⁷ Šarić, Tatjana, Marijana Jukić, *prir.*, *Zapisnici Izvršnog komiteta Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske, 1959.-1963.*, sv. 5, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2018., 811-815.

⁴⁸ AJ, 297/I SUBNOR-SO, 115, *Društveni položaj i politička aktivnost učesnika NOR-a*, 22.1.1968.

⁴⁹ HR-HDA, 1081 Sabor SRH, 235, *Zapisnik 1. sjednice Komisije za izučavanje i praćenje problema boraca NOR-a i RVI Sabora SRH*, 4.3.1968.

⁵⁰ HR-HDA, 1081 Sabor SRH, 236, *Nacrt Preporuke za rješavanje materijalne zaštite učesnika NOR-a*, srpanj 1968.

⁵¹ HR-HDA, 1081 Sabor SRH, 236, *Dopis Skupštine općine Labin Republičkoj komisiji za praćenje i izučavanje problema boraca NOR-a i RVI-a*, 17.12.1968.; AUABL, *Izveštaj o radu OO SUBNOR-a od 1972. do 1974. godine*, bez datuma; AUABL, *Izborna skupština odbora SUBNOR-a Općine Labin*, 11.3.1985.

organizacija i društveno-političkih zajednica.⁵² Iste je godine osnovan i Fond za stambenu izgradnju kojim su, uz dodatak kredita koje su općine podizale kod banaka, sufinancirani kupnja stanova za borce, kreditiranje individualne stambene izgradnje i adaptacija postojećih nekretnina boraca prema utvrđenim kriterijima. Radne su organizacije s područja općine izdvajale između 5 i 15 posto doprinosa iz onog dijela sredstava zajedničke potrošnje koja su se u poduzeću po visini stope od minimalnih 4 posto izdvajala za potrebe društvene izgradnje stanova. Fondovima je ubrzano rješavanje akutnih stambenih potreba, a preostale su se nakon 1975. rješavale putem SIZ-a stanovanja i stambene djelatnosti, kako u Labinu, tako i u Sisku.⁵³

I dok je Labin vrlo brzo implementirao saborske preporuke o dopunskoj boračko-invalidskoj zaštiti, sisački su se borci nekoliko godina bezuspješno zalagali za formiranje Fonda za materijalnu zaštitu sudionika NOR-a. Već su 1970. upozorili da su sredstva koja općina od sredine šezdesetih izdvaja za rješavanje gorućih problema boraca poražavajuća u usporedbi s ostalim gospodarski razvijenim općinama poput Rijeke koja je u godini ranije potrošila 138 milijuna starih dinara, dok je Sisak te iste godine izdvojio tek 4,5 milijuna. Borci se nisu mogli pomiriti ni s činjenicom da je za putovanje osmero općinskih dužnosnika na izložbu cvijeća u Saveznu Republiku Njemačku 1968. potrošen gotovo jednak iznos koliko i za materijalnu i socijalnu sigurnost sudionika NOR-a u Sisku.⁵⁴ Dugo očekivana reakcija općinskih vlasti stigla je početkom 1973. kad je Fond za materijalnu i zdravstvenu zaštitu sudionika NOR-a i njihovih obitelji konačno započeo s radom, odmah zbrinuvši tristotinjak korisnika financijske pomoći i petstotinjak korisnika zdravstvene zaštite koji na takvu vrstu pomoći nisu imali pravo prema uvjetima republičkog Zakona o materijalnoj i zdravstvenoj zaštiti sudionika NOR-a. Kako se istaknulo na sjednici SUBNOR-a Sisak, ovim su fondom poboljšali i financijski položaj devedesetak prvoboraca s područja

⁵² ANML, *Statut Fonda za materijalnu zaštitu učesnika NOR-a i članova njihovih porodica*, 28.9.1970.

⁵³ AUABL, *Izvještaj o radu Općinskog odbora SUBNOR-a Labin između III. i IV. skupštine*, 29.6.1972.; „Do 1980 – bez stambenih problema“, *Jedinstvo*, 1494, 2.2.1978., 5.

⁵⁴ HR-DASK, 556 OO SUBNOR SK, 15, *Izvještaj o radu organizacije SUBNOR-a Općine Sisak, za period jun 1968. – jun 1970. god.*, 11.7.1970.

općine s niskim mirovinama.⁵⁵ Slične se priče bilježe i u Labinu. Skromnih 2.240 dinara koje je Milka Jan kao sudionica Labinske republike iz 1921. primala preko općinskog fonda za materijalnu pomoć borcima, zahvaljujući nadopuni statuta fonda koji je sredinom sedamdesetih među korisnike uključio i sudionike predratnih revolucionarnih zbivanja na Labinštini, bila je, osim dobrosusjedske pomoći, jedina pomoć u njezinom samačkom životu u „trošnoj i hladnoj kućici“ bez osnovnih higijenskih uvjeta.⁵⁶

Promjene u sustavu boračko-invalidske zaštite na lokalnoj razini donijele su i precizniji uvid u količinu i vrstu problema većinski umirovljene boračke populacije. Inicijativom OO SUBNOR-a Sisak i uz pomoć tamošnje Službe za boračko-invalidsku zaštitu sredinom sedamdesetih izrađena je detaljna analiza stanja u općini, u kojoj je živjelo 3.512 sudionika NOR-a, 560 vojnih invalida i 800 korisnika obiteljskih invalidnina, koji su zajedno činili 5,7 posto ukupnog broja stanovnika općine. Iz analize je vidljivo da se izgradnja stanova za borce i količina dodijeljenih kredita za adaptaciju i izgradnju obiteljskih kuća intenzivirala nakon osnivanja fonda, financijski položaj 35-ero prvoboraca s niskim mirovinama znatno se poboljšao, a Sisak je konačno dosegao razinu ekonomski razvijenih općina u Hrvatskoj po pitanju zadovoljavanja financijske sigurnosti obitelji španjolskih boraca, narodnih heroja i boraca NOR-a iz 1941. godine.⁵⁷

Iako su postignuti veliki uspjesi u izgradnji sustava boračko-invalidske zaštite, kako početkom osamdesetih ističe labinski SUBNOR, mnogi problemi poput neadekvatnog stambenog prostora još nisu bili u potpunosti riješeni, a novi su se u međuvremenu pojavili uslijed poskupljenja životnih troškova i povećanja cijena koje istodobno nije pratio i porast mirovina.⁵⁸ Za 1.512 boraca-umirovljenika u Labinu, boračka mirovina kao jedini izvor prihoda „teško može pokriti troškove života i osigurati realnu socijalnu sigurnost“, zaključuju u SUBNOR-u. Stoga je važnost općinskog Fonda za materi-

⁵⁵ HR-DASK, 556 OO SUBNOR SK, 2, *Zapisnik sa redovne V. Izborne skupštine SUBNOR-a općine Sisak*, 11.5.1974.

⁵⁶ „S pjesmom u štrajk“, *Labinska komuna*, 59, 19.12.1980., 7.

⁵⁷ „Stvoriti uvjete za brže rješavanje aktualnih problema boraca NOR“, *Jedinstvo*, 1336, 23.1.1975., 4.

⁵⁸ HR-HDA, 1241 SUBNORH. RO, 267, *Informacija o aktualnim pitanjima u rješavanju stambenih problema boraca*, 24.11.1983.; AUABL, *Neki neposredni zadaci SUBNOR-a Općine Labin u narednom razdoblju*, 29.1.1982.

jalnu zaštitu boraca u tom razdoblju bila još i veća, kao i zalaganje za njegove što povoljnije kriterije, osobito po pitanju sve traženijih rehabilitacijskih liječenja.⁵⁹ Uz pogoršanje omjera zaposlenih osiguranika i umirovljenika u Hrvatskoj, ekonomska je kriza u osamdesetima utjecala i na smanjenje sredstava za društvene djelatnosti, a time i reduciranje socijalnih prava, zbog čega su na površinu sve snažnije izbijali društveni problemi poput nezaposlenosti, siromaštva i socijalnih disproporcija.⁶⁰ U razdoblju od 1986. do 1989., unatoč smanjenju broja korisnika republičke boračko-invalidske zaštite za više od 10 posto zbog sve veće smrtnosti boračke populacije, ekonomska kriza i kašnjenje u usklađivanju osnovica novčanih primanja s porastom nominalnih osobnih dohodaka u republici izazvalo je zaostajanje boračkih primanja za prosječnim primanjima u Hrvatskoj od oko 25 do 30 posto. Također, velika je inflacija krajem desetljeća jednu skupinu boraca i njihovih primanja ostavila ispod razine socijalnog minimuma.⁶¹

O toj se problematici raspravljalo i u Općini Sisak u kojoj su se borci na svojim sastancima najviše žalili na probleme poput niskih primanja, presporog reguliranja osnovica za isplatu primanja, zastoja u rješavanju stambenih pitanja i neadekvatnog rada liječničkih komisija i zdravstvenih ambulanti. Ocjenjujući dotadašnje rezultate boračko-invalidske zaštite pozitivnima, članovi sisačkog SUBNOR-a zaključili su da u sljedećim godinama ne treba raditi na proširivanju kruga korisnika, niti uvođenju novih oblika zaštite, već se zalagati za ublažavanje cenzusa prihoda koji ograničava stjecanje prava na pomoć te za povećanje osnovice primanja sukladno kretanjima troškova života. I posljednje, no ne manje važno, redovito posjećivati same, stare i nemoćne članove boračke zajednice.⁶²

⁵⁹ AUABL, *Neki neposredni zadaci SUBNOR-a Općine Labin u narednom razdoblju*, 29.1.1982.

⁶⁰ Puljiz, Vlado, ur., *Socijalna politika Hrvatske*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2008., 27-29, 82, 83; Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Golden Marketing, Zagreb, 1999., 715-724.

⁶¹ HR-HDA, 1241 SUBNORH. RO, 267, *Informacija o poteškoćama u vezi s usklađivanjem novčanih primanja u boračko-invalidskoj zaštiti*, 15.3.1990.

⁶² HR-DASK, 556 OO SUBNOR SK, 4, *Analiza materijalnog položaja učesnika NOR-a i obitelji poginulih, odnosno umrlih boraca na području općine Sisak s prijedlogom mjera za poboljšanje materijalnog položaja*, travanj 1987.

„Pitanje omladine je pitanje naše budućnosti“

„...mislim da je Savez boraca takva naša društvena snaga koja je nezamjenjiva ali ne više nezamjenjiva po svom vlastitom postojanju, nego po zadatku da na novu generaciju prenese obavezu ne samo čuvanja nego razvoja revolucije. Čini mi se da to danas kada se svi mi manje-više približavamo onoj dobi kada ćemo početi silaziti s aktivne političke scene postaje naš primarni zadatak, jer ako to ne bi bio naš primarni zadatak onda bi vjerojatno revolucija s nama umrla, umrli mi – umrla revolucija.“⁶³

Riječi Josipa Vrhovca, tadašnjeg sekretara IK CK SKH na XI. plenumu Republičkog odbora SUBNOR-a Hrvatske 1972., isticale su važnost mladih kao resursa za očuvanje društvenog sjećanja na NOR. Rad na aktualiziranju, interpretaciji i popularizaciji sjećanja na ličnosti i događaje iz NOR-a, koja se neće ugasiti s odlaskom ratne generacije, postao je ključan za SUBNOR u posljednjim desetljećima socijalizma. Paternalistički odnos boraca prema djeci i mladima bio je sveprisutan i mijenjao se iz razdoblja u razdoblje. Sastojao se od aktivnosti vezanih uz skrb i školovanje djece poginulih boraca i žrtava fašističkog terora u neposrednom poraću, sportske, rekreativne i vojne sadržaje u sklopu predvojničke obuke i vojnog odgoja, gostovanja boraca u nastavi i izvannastavnim programima, organizaciju komemorativnih aktivnosti uz sudjelovanje djece, pa sve do zabavnih i kulturno-umjetničkih događanja te zajedničkih druženja boraca i mladih.⁶⁴ Osim prvoboraca i političara, djeca su bila najčešći uzvanici SUBNOR-ovih komemoracija i proslava, povijest NOB-a ušetala je među teme dječje književnosti i umjetnosti, čak i stripa u eri komercijalizacije sociokulturnog pamćenja rata, a svečanosti primanja u omladinsku organizaciju i brojne slične aktivnosti priređivale su se i na mjestima najstrašnijih ljudskih stradanja, poput primjerice u Jasenovcu.⁶⁵

⁶³ Borački informator, 1-2, 1972., 6.

⁶⁴ HR-HDA, 1241 SUBNORH. RO, 3, *Izvještaj Glavnog odbora SBNOR-a o radu Saveza između Drugog i Trećeg kongresa (1951-1957)*, 1957.; Karge, 53; Koren, Snježana, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945.-1960.). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Srednja Europa, Zagreb, 2012., 372, 453, 454.

⁶⁵ Jambrešić Kirin, 163, 164; „Jasenovac-domaćin festivala“, *Jedinstvo*, 1040, 15.5.1969., 4; „Na mjestu bivšeg logora smrti postali omladinci“, *Jedinstvo*, 1254, 21.6.1973., 8. O memorijalnim praksama Saveza pionira vidi: Duda, Igor, *Danas kada postajem pionir. Djetinjstvo i ideologija jugoslavenškoga socijalizma*, Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb, Pula, 2015.

Životno iskustvo partizana trebalo je poslužiti kao inspiracija za odgoj mladih generacija, koje nisu bile nositelji izravnih ratnih sjećanja, isticanjem kako je „samoupravni socijalizam prirodni nastavak socijalističke revolucije“.⁶⁶ Postupnim popuštanjem režima, liberalizacijom tržišta, jačanjem samoupravnih praksi, ali i potrošačkog mentaliteta, te razvojem popularne kulture i prihvaćanjem zapadnjačkih trendova već u šezdesetima, svakodnevica mladih ljudi u kasnome se socijalizmu uvelike promijenila u odnosu na život i prioritete ratnih generacija.⁶⁷ Uz modernizaciju, dašak stručnog i znanstvenog pristupa, pa čak i komercijalizaciju sjećanja vezanog uz NOR, SUBNOR je nastojao premostiti jaz između različitih generacija. Podruštvljavanjem aktivnosti vezanih uz rad na njegovanju revolucionarnih tradicija, koje se ogledalo u većoj suradnji s drugim organizacijama, osobito Savezom socijalističke omladine, ustanovama i institucijama, te u dijeljenju zadataka i inicijative s drugim zainteresiranim strukturama, nastojalo se čim više izaći iz okvira dotadašnjih praksi.⁶⁸

Tako je labinski OO SUBNOR-a sredinom sedamdesetih istaknuo da se njegovanje i razvijanje tekovina revolucije ne smije svoditi samo na „podizanje spomenika i obilježavanje jubilarnih proslava“, već treba posvetiti pažnju usađivanju „moralno-političkih i ljudskih vrijednosti“ kod djece i mladih, poput hrabrosti, drugarstva, bratstva i jedinstva, požrtvornosti i internacionalizma.⁶⁹ Valjalo je, pritom, kritičnije sagledavati dotadašnje uspjehe, smišljati suvremenije programe i aktivnosti za mlade, pomoći im da dođu do što kvalitetnijih sadržaja za provođenje slobodnog vremena, a ne da „omladina bude prepuštena ulici ili kafani“, utjecaju loših filmova i publikacija, malograđanštini i drugim antisocijalističkim shvaćanjima.⁷⁰ Jedan od primjera dobre prakse na mikrorazini bila je suradnja omladinske, partijske i boračke organizacije u Rajićima, u Općini Novska, gdje je seoski omladinski aktiv od osamdesetak

⁶⁶ HR-HDA, 1241 SUBNORH.RO, 162, *Sjednica Savjeta za razvijanje tekovina revolucije, Suvremeni oblici razvijanja tekovina i tradicija NOB i socijalističke revolucije*, 29.1.1974.

⁶⁷ Karge, 58; Duda, 7-16; Buhin, Anita, „Jugoslavenska popularna kultura između zabave i ideologije“, *Stvaranje socijalističkoga čovjeka*, ur. Igor Duda, Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb, Pula, 2017., 222, 223.

⁶⁸ Karge, 53-65.

⁶⁹ AUABL, *Izvjestaj o radu OO SUBNOR-a od 1972. do 1974. godine*, bez datuma.

⁷⁰ Isto.

članova ponosno isticao svoju uključenost u sve aktivnosti sela i „razvoju socijalističkog lika mladih ljudi“ uz punu pomoć boraca i Partije.⁷¹

Mjesta susreta i zajedničkih aktivnosti boraca i mladih bila su raznovrsna, od školskih klupa, spomenika NOR-u, narodnih zborova i partizanskih marševa do auto-moto relija, susreta mladih, omladinskih radnih akcija i raznih literarnih i sportskih natječaja.⁷² Tako je, primjerice, proslava Dana borca u Petrinji 1972. protekla uz druženje boraca, mladih i pripadnika JNA, te kviz o narodnoj obrani u vojarni Šamarica.⁷³ U sklopu proslave 30. godišnjice osnutka 7. banijske divizije organizirane su zajedničke akcije vojnika sisačkog i petrinjskog garnizona i mladih sisačko-banijske regije kojima su uređeni partizanski logori na Kalinama i Čavić-brdu, te spomenik 7. diviziji u Klasniću. Uz uređivanje prilaznih putova, čišćenje i popravljavanje samih spomenika, održane su i zajedničke kulturno-umjetničke priredbe vojnika i omladinaca, a sudionici NOR-a govorili su o svojim sjećanjima vezanim uz ratni put svojih partizanskih jedinica.⁷⁴ U Labinu su pak osnovnoškolci na nastavi ugostili borca Kazerija Hrvatina koji je ispričao nekoliko epizoda iz povijesti NOB-a u Istri i prenio im svoja ratna iskustva, a učenici su, kako su sami rekli, „slikovitije doživjeli patnje naših naroda i snažnu želju za oslobođenjem“.⁷⁵ Akcijom Cvijet uz spomenik, labinski su i sisački izviđači zajedno s učenicima osnovnih škola tradicionalno ukrašavali spomenike NOR-a cvijećem ususret Danu mladosti, kao i te 1979., u želji da „spomen-obilježja revolucije budu što ljepša“.⁷⁶

Osvremenjivanje memorijalnih praksi podrazumijevalo je i izgradnju funkcionalnih spomeničkih objekata i mjesta koja su zajednici trebala ponuditi i dodatne sadržaje. Spomen-područja trebala su postati „izvorišta inspiracije mladih generacija“,⁷⁷ a time i

⁷¹ „Partijska i boračka organizacija pomažu rad mladih u Rajiću“, *Jedinstvo*, 1251, 31.5.1973., 9.

⁷² Filipović, „SUBNOR-ove politike i prakse...“, 398-400.

⁷³ „Kviz o narodnoj obrani u čast Dana borca“, *Jedinstvo*, 1205, 13.7.1972., 13.

⁷⁴ „Uređena najznačajnija spomen-obilježja iz NOB Banije“, *Jedinstvo*, 1216, 28.9.1972., 2.

⁷⁵ „Susret s borcem“, *Labinska komuna*, 25, 8.5.1978., 2.

⁷⁶ „Cvijet uz spomenik“, *Labinska komuna*, 37, 28.4.1979., 9; „Cvijet uz spomenik“, *Jedinstvo*, 1231, 11.1.1973., 4.

⁷⁷ „Izvorišta inspiracije mladih naraštaja“, *Jedinstvo*, 1376, 30.10.1975., 2.

podesna za turističku, rekreacijsku i edukacijsku namjenu. Sisački primjer velikog poslijeratnog projekta izgradnje kompleksnog memorijalnog područja bilo je Spomen-područje Bratstvo i jedinstvo na Šamarici. Ono je obuhvatilo lokalitete iz NOB-a na području Siska, Petrinje, Kostajnice, Dvora i Gline, a središnje je mjesto zauzeo Spomen-dom na Čavić-brdu. Svečano otvaranje ovog svojevrsnog „svetišta Banije, Siska i Posavine“ krajem rujna 1980. okupilo je više od 10.000 građana, pionira i omladinaca. Predsjednik Odbora SUBNOR-a ZO Sisak Vladimir Koljaja tom je prilikom istaknuo da će Šamarica postati mjestom okupljanja mladih generacija i onih koje dolaze, ali i postati „trajna opomena“ svima onima koji bi se usudili ponovno ugroziti „u krvi stvoreno bratstvo i jedinstvo“.⁷⁸ Spomen-dom na Šamarici zaživio je kao izletište školaraca i građana, lokacija za dječju školu skijanja, sateve povijesti s borcima i mjesto za uživanje u raznim kulinarskim specijalitetima. Kako izvještava *Jedinstvo* 1981. on je naprosto „opsjednut grupama posjetilaca“.⁷⁹ Tako je i četrdesetak polaznika labinskog odjeljenja Sindikalne škole Hrvatske Josip Cazi sredinom osamdesetih u sklopu svojega posjeta Željezari Sisak, obišlo i nezaobilazni šamarički Spomen-dom.⁸⁰ No, problemi i dugovi SIZ-a za upravljanje spomen-područjem ubrzo stižu na naplatu pa će ovaj multifunkcionalni objekt zbog nedostatka novca za poslovanje i dovršetak planiranih memorijalnih lokaliteta biti kratkoga sjaja.⁸¹ Tu će kratku slavu osobito zasjeniti činjenica da će se Šamarica iz mjesta trajnog spomena na važnost bratstva i jedinstva hrvatskog i srpskog naroda pretvoriti u jedno od uporišta srpskih pobunjenika s Banije u jeku prvih ratnih zbivanja 1991. godine.⁸²

Anđelo Dobrić iz Labina, borac 6. ličke proleterske divizije, diskutirajući o tadašnjem društveno-političkom trenutku, „razmahivanju kleronacionalizma“ i aktivnostima raznih unutarnjih i vanjskih neprijatelja Jugoslavije, ističe kako borce najviše boli činjenica da su „zakažali u radu s mladom generacijom“ koja ne može pojmiti kakve je žrtve

⁷⁸ „Trajne poruke revolucije“, *Jedinstvo*, 1633, 2.10.1980., 2, 3.

⁷⁹ „Nadahnuće mladima“, *Jedinstvo*, 1662, 23.4.1981., 4.

⁸⁰ „Labinjani u Sisku“, *Jedinstvo*, 1811, 1.3.1984., 3.

⁸¹ „O Spomen-području Šamarica“, *Jedinstvo*, 1764, 7.4.1983., 3; „Dosljedni u jačanju bratstva i jedinstva“, *Jedinstvo*, 1862, 21.2.1985., 4.

⁸² „Neki novi 'borci' na Šamarici“, *Jedinstvo*, 2194, 18.7.1991., 2.

njegova generacija dala za život i slobodu.⁸³ I sisački su borci bili jednako samokritični i zabrinuti u eri političke krize u zemlji. Analiziravši razne nacionalističke ispade diljem Jugoslavije poput paljenja zastava, rušenja bista narodnih heroja i skrnavljenja spomenika NOR-u, kao i igranje stolnog tenisa i šaha sa svećenicima u crkvenim prostorijama, konstatirali su zapuštenost političkog rada s mladima i sve slabiju aktivnost osnovnih partijskih i boračkih organizacija u Sisku i okolici. Zbog nedostatka mladih aktivista, radnika i omladinaca koji je sve više dolazio do izražaja u radu mjesnih partijskih i boračkih organizacija, borci su poručili da nitko ne smije ostati ravnodušan prema nedavnim zbivanjima jer „pitanje omladine je pitanje naše budućnosti“.⁸⁴

Zaključak

Nekadašnji su partizanski borci i u trećoj životnoj dobi smatrali svojom dužnošću da i dalje „u svakoj sredini daju primjer savjesnog rada i odgovornog ponašanja“, ocjenjujući svoje iskustvo u ratu i revoluciji nezamjenjivim i bezvremenskim temeljem za izgradnju socijalističkih samoupravnih odnosa.⁸⁵ Svojim su aktivizmom sadržanim u oštrim kritikama, brojnim prijedlozima, traženju odgovornosti za akumulirane društvene probleme i poticanju političke participacije radništva i mladih, osobito evidentnome na lokalnoj razini, podupirali ostvarenje zajedničkih ciljeva i potreba i brinuli o očuvanju ideološke ispravnosti u zajednici.

Osim s prilagođavanjem sustavnim društveno-političkim promjenama, u sedamdesetima i osamdesetima SUBNOR se suočio i s transformacijama vlastitih prioriteta. Njih je s jedne strane sve više diktirala dob članova, odlazak u mirovinu i ujedno povlačenje u zavjetrinu društveno-političkih zbivanja, a s druge zadaća očuvanja položaja i utjecaja u društvu. Demokratizacijom u vlastitim redovima i područjavanjem mnogobrojnih aktivnosti, SUBNOR je ojačao suradnju s kolektivom i organizacijama u općini te umanjio vlastitu otuđenost od svakodnevne politike i odmak od pozicija odlučivanja koji se doimao neizbježnim. Uz potporu savezne i republičke razine

⁸³ „Krvavo stečena sloboda“, *Labinska komuna*, 162, 15.5.1985., 7.

⁸⁴ *Deveti kongres SUBNOR-a Jugoslavije*, 17; HR-DASK, 556 OO SUBNOR SK, VII. konstituirajuća sjednica OO SUBNOR Sisak, 5.2.1986.

⁸⁵ Isto.

vlasti, borci su nastavili usavršavati mehanizme socijalne zaštite u općini, što im je omogućilo ne samo zadržavanje vlastitih povlastica, već i njihovo proširenje na širi krug korisnika, efikasniji i brži pristup skrbi te kvalitetnije modele zaštite i pomoći. U svemu je tome veliku ulogu imala savjesnost i poduzetnost uskoga kruga aktivista u boračkim redovima, kao i solidarnost lokalne zajednice.

Konačno, prepoznavši trend slabljenja ideološkog diskursa u društvu i jačanja novih, drugačijih vrijednosti među mladima, SUBNOR se okrenuo pronalaženju zajedničkog jezika u tom međugeneracijskom jazu. Odgovor na izazovna vremena pronašao se u modernizaciji memorijalnih praksi i osuvremenjivanju izgleda i sadržaja mjesta sjećanja koja su trebala uspješnije poticati afinitete građana, osobito onih mlađih, prema povijesnome naslijeđu NOB-a. U svemu su tome labinski i sisački borci, kao primjeri odabranih studija slučaja, imali slične brige i prepreke, pokazavši ujedno i ustrajnost u sudjelovanju u svim važnim zbivanjima vlastite općine. Bogata se tradicija satkana na povijesti NOB-a u promatranim dvjema sredinama pokazala kao pokretačka i konceptijska snaga labinskih i sisačkih boraca u njihovim poslijeratnim borbama za izgradnju društva. Dosljednost vrijednostima proizašlima iz revolucije u kombinaciji je s beskompromisnom kritikom raznih društvenih problema ukazala na brojne sličnosti između dviju općinskih boračkih organizacija. Uspjehe u primjeni dopunske socijalno-materijalne skrbi za članstvo i modernizaciji memorijalnih praksi borci i jedne i druge sredine postižu svojim specifičnim načinima, dok se istovremeno suočavaju s općom ravnodušnošću političke elite na razne deformacije socijalističkih društvenih odnosa što su i jedni i drugi smatrali jednako neprihvatljivim.

Izvori

- Arhiv Jugoslavije (AJ), 297/I Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata – Savezni odbor (SUBNOR-SO)
- Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), 1241 Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Hrvatske. Republički odbor (SUBNORH. RO)
- Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), 1081 Sabor Socijalističke Republike Hrvatske (Sabor SRH)
- Državni arhiv u Sisku (HR-DASK), 556 Općinski odbor Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Sisak (OO SUBNOR SK)
- Državni arhiv u Sisku (HR-DASK), 262 Kotarski odbor Saveza boraca narodnooslobodilačkog rata Sisak (KO SBNOR SK)

Arhiv Narodnog muzeja Labin (ANML)
Arhiv Udruge antifašističkih boraca Labin (AUABL)

Labinska komuna, 1978.-1985.

Jedinstvo, 1969.-1991.

Borački informator, Bilten Republičkog odbora Saveza udruženja boraca NOR-a SR Hrvatske, Republički odbor Saveza udruženja boraca NOR SR Hrvatske, Zagreb, 1972., 1973.

Bajić, Vlajko, prir., *Dokazivanje boračkog staža (Zbirka propisa sa objašnjenjima i sudskom praksom)*, Četvrti jul, Beograd, 1976.

Deveti kongres Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije, Beograd, 19-20. jun 1982.: *stenografske beleške*, Četvrti jul, Beograd, 1982.

Osmi kongres Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije, Budva, 17.-19. oktobar 1978.: *stenografske beleške*, Četvrti jul, Beograd, 1979.

Rezultati popisa sudionika NOR-a 1941-1945. prema stanju na dan 16. III 1972. godine, Republički savjet za boračka i invalidska pitanja, Zagreb, 1973.

Statistički godišnjak Hrvatske 1971., Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1971.

Statut Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Hrvatske, Republički odbor SUBNOR SRH, Zagreb, 18. svibnja 1982.

Šarić, Tatjana, Marijana Jukić, prir., *Zapisnici Izvršnog komiteta Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske, 1959.-1963.*, sv. 5, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2018.

Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije / Ustav Socijalističke Republike Hrvatske, Zbirka pravnih propisa 208, VIII. izdanje, Narodne novine, Zagreb, 1984.

In memoriam Anđelo Verbanac (1920-2013.), Grad Labin, www.labin.hr, 18.4.2013.

Literatura

1. Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Golden Marketing, Zagreb, 1999.
2. Buhin, Anita, „Jugoslavenska popularna kultura između zabave i ideologije“, *Stvaranje socijalističkoga čovjeka*, ur. Igor Duda, Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Beograd, Pula, 2017., 221-244.
3. Buršić, Herman, „Popis prvoboraca s područja Općine Labin“, *Radnički pokret i NOB Općine Labin*, gl. ur. Petar Strčić, Skupština Općine Labin, Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, Rijeka, 1980., 171.
4. Crotty, Martin, Neil J. Diamant, Mark Edele, *The Politics of Veteran Benefits in the Twentieth Century. A Comparative History*, Cornell University Press, Ithaca, 2020.

5. Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2010.
6. Duda, Igor, *Danas kada postajem pionir. Djetinjstvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma*, Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb, Pula, 2015.
7. Đurović, Dragoljub, ur., *Položaj i prava boraca i invalida*, Biblioteka Savezne skupštine, Beograd, 1965.
8. Filipović, Tina, „Osnutak, struktura i djelovanje boračke organizacije“, *Časopis za suvremenu povijest*, 1, 53, 2021., 43-68.
9. Filipović, Tina, „SUBNOR-ove politike i prakse sjećanja na NOR u sisačkim proslavama“, *Historijski zbornik*, 2, 74, 2021., 389-408.
10. Jambrešić Kirin, Renata, „Politika sjećanja na Drugi svjetski rat u doba medijske reprodukcije socijalističke kulture“, *Devijacije i promašaji: etnografija domaćeg socijalizma*, ur. Lada Čale Feldman, Ines Prica, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2006., 149-177.
11. Karge, Heike, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2014.
12. Klasić, Hrvoje, *Hrvatsko proljeće u Sisku*, Srednja Europa, Zagreb, 2006.
13. Koren, Snježana, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945.-1960.). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Srednja Europa, Zagreb, 2012.
14. Milevoj, Marijan, *Do socijalizma i natrag. Labinska novinska kronika 1945-90*, Labinska komuna, Labin, 1991.
15. Milosavljević, Milosav, *Društvena zaštita boraca, vojnih invalida i civilnih invalida rata*, Viša škola za socijalne radnike, Beograd, 1980.
16. Mirković, Iko, *Borci NOR Jugoslavije i njihova organizacija*, Četvrti jul, Beograd, 1987.
17. Nesbit, Rebecca, David A. Reingold, „Soldiers to citizens: The Link between Military Service and Volunteering“, *Public Administration Review*, 1, 71, 2011., 67-76.
18. Newman, John Paul, *Yugoslavia in the Shadow of War: Veterans and the Limits of State Building, 1903-1945*, Cambridge University Press, Cambridge, 2015.
19. Puljiz, Vlado, ur., *Socijalna politika Hrvatske*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2008.
20. Pusić, Eugen, *Upravni sistemi 2, Upravni sistem u Jugoslaviji*, Grafički zavod Hrvatske, Pravni fakultet u Zagrebu, Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom, Zagreb, 1985.
21. Šustić, Ivica, *Spomenici revolucionarnog radničkog pokreta, NOB-a i socijalističke revolucije na području općine Sisak*, Muzej Sisak, Sisak, 1982.
22. Vorano, Tullio, „Popis palih boraca i žrtava fašističkog terora u NOB-u Općine Labin (do 15. V 1945. godine), *Radnički pokret i NOB Općine Labin*, gl. ur. Petar Strčić, Skupština Općine Labin, Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, Rijeka, 1980., 521-568.

Sažetak

SUBNOR je kao dobrovoljna društveno-politička organizacija obavljao niz zadataka, od socijalne i političke djelatnosti, do ideoloških i međunarodnih aktivnosti, brinući se istovremeno o dobrobiti svojih članova, ali i stabilnosti jugoslavenskog društva i socijalističkog poretka. U posljednja je dva desetljeća socijalizma svoju pažnju ponajviše posvetio razvijanju političke djelatnosti svojih članova u općinskim organizacijama, osiguranju socijalne i materijalne sigurnosti suboraca u lokalnoj zajednici te podruštvljavanju zadataka na očuvanju i promociji sjećanja na NOR što većim uključivanjem djece i mladih u projekt uspostavljanja kontinuiteta revolucije. U tom je razdoblju porastao utjecaj i važnost općinskih odbora SUBNOR-a kao subjekta uključenog u sva važna zbivanja i procese na lokalnoj razini. Borci su u sedamdesetima i osamdesetima, unatoč svojoj podmakloj dobi i umirovljeničkim danima, pokazali značajnu razinu društvenog i političkog aktivizma, interesa za lokalne teme i želje za suradnjom s drugim društveno-političkim organizacijama. Usto, općina je svojim tijelima i fondovima izašla ususret nezanemarivom dijelu socijalno osjetljivog stanovništva, osiguravši dodatne pomoći i povlastice sudionicima NOR-a. Rad prati život i djelovanje općinskih boračkih organizacija u Labinu i Sisku, te otkriva neke lokalne specifičnosti funkcioniranja socijalizma na mikrorazini. Od otvorenih kritika, političkih pritisaka, snalaženja, lobiranja i samokritika, do umrežavanja s mladima i senzibilizacije sugrađana za vlastita pitanja i interese, pruža uvid u položaj i utjecaj ratne generacije u društvenom životu dviju industrijskih općina.

Društveni pravobranilac samoupravljanja: istarska i dalmatinska iskustva

„Raspoređuje me se kao stvar a ne radnika“, ustvrdila je sredinom osamdesetih u svojoj predstavi šibenska radnica nakon premještanja na drugo radno mjesto unutar robne kuće.¹ Njezina sugrađanka zaposlena u Autotransportu smatrala je da je poduzeće zakida u rješavanju stambenoga pitanja. Druga dvojica sumnjala su u ispravnost godišnjeg izvještaja lokalnoga Turističkog društva, a time i u raspolaganje društvenim sredstvima. Jedan je šibenski radnik držao direktora Vodovoda i kanalizacije odgovornim za nedopušteno korištenje prava iz zdravstvenog osiguranja i cijelo njegovo postupanje nakon prometne nezgode opisao kao „suprotno onome [u što] se svaki dan zaklinjemo“.² U selima rovinjske općine bilo je mešetarenja zemljištem pri čemu su društvena ulaganja na određenim lokacijama korištena za ono što se službeno smatralo neopravdanim bogaćenjem „bez rada i na štetu društvenoga vlasništva“.³ Usprkos ispunjavanju uvjeta i održanom referendumu, u dvogodišnjem su se postupku radnici rovinjskoga Centra za istraživanje mora jedva uspjeli izboriti za preustroj u samostalan OOUR čime je „slomljen neopravdani i samovoljni otpor rukovodstva“ Instituta Ruđer Bošković iz Zagreba.⁴ U više drugih organizacija udruženoga rada, „gdje su međuljudski odnosi poremećeni i složeni“, poslovanje je bilo otežano i radna atmosfera narušena.⁵

¹ Državni arhiv u Šibeniku (HR-DAŠI), 47 Skupština Općine Šibenik (SOŠI), Društveni pravobranilac samoupravljanja Općine Šibenik (DPS Šibenik), 36/85.

² HR-DAŠI, 47 SOŠI, DPS Šibenik, 119/82.

³ Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), 1592 Društveni pravobranilac samoupravljanja Socijalističke Republike Hrvatske (DPS SRH), Društveni pravobranilac samoupravljanja Općine Rovinj (DPS Rovinj), Izvještaj za 1976. (Naslovi svih godišnjih izvještaja navode se u ujednačenom skraćenom obliku. Datirani su uvijek početkom sljedeće kalendarske godine.)

⁴ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Rovinj, Izvještaj za 1979.; Izvještaj za 1980.

⁵ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Rovinj, Izvještaj za 1979.

Adresa koja je mogla pomoći u razrješavanju svih takvih slučajeva od polovice sedamdesetih do kraja osamdesetih bio je društveni pravobranilac samoupravljanja, po jedan u gotovo svakoj općini u Hrvatskoj te njihovi nadređeni u regionalnim zajednicama općina, kao i na republičkoj i saveznoj razini. Bili su to *ombudsmani* ili *pučki pravobranitelji* onoga vremena, prvi dužnosnici ikada na jugoslavenskom prostoru koji su u zadatak dobili zaštitu prava radnika i zaštitu društvenoga vlasništva ili, drugim riječima, zaštitu radnika i građana od sustava samog te zaštitu zajedničkih dobara i osiguravanje primjene načela kojima se njima upravlja i gospodari. Otvorenih predmeta s takvom problematikom u Hrvatskoj je godišnje bilo par desetaka tisuća, a pored njih još tisuće prethodnih razgovora s potencijalno zakinutima i mogućim prijestupnicima.

Općinski su se pravobranitelji u svojem poslu različito snalazili. Spuštanjem istraživanja na mikrorazinu, u Rovinj i Šibenik, dobivena je mogućnost uvida u općinu manje i općinu srednje veličine, jednu koja ima samostalni ured DPS-a i drugu odakle se pokriva i susjedna općina, potom u zajednice koje obuhvaćaju obalni prostor s okolnim zaleđem, urbanu i ruralnu sredinu, te imaju razgranatu gospodarsku strukturu. Naime, u obje je općine oko trećina zaposlenih radila u industriji, gotovo toliko u trgovini i ugostiteljstvu, no zastupljenost potonjih uočljivija je u Rovinju dok je u Šibeniku veći udio ostalih djelatnosti. Po mnogome je omjer dviju općina jedan naprama tri do četiri jer rovinjska je površinom bila tri i pol puta manja, po stanovništvu četiri puta, četiri puta manji bio joj je ukupni narodni dohodak, a tri puta manji broj zaposlenih. Međutim, nema većih odstupanja u ukupnom broju turističkih noćenja što upućuje na znatno veću ulogu turizma u Rovinju i okolici. Na razlike u razvijenosti, životnome standardu i kvaliteti života ukazuju dva bitno različita podatka: u šibenskoj je općini bilo čak sedamnaest puta više radnika na privremenom radu u inozemstvu, dok je smrtnost dojenčadi bila šest puta veća. Sve to čini društvenu sliku i opisuje okruženje u kojem su djelovali uredi DPS-a te do neke mjere može uvjetovati uspješnost samoupravljanja i osviještenost građana o vlastitim pravima. Namjera je ovoga rada ukazati na moguće lokalne i regionalne razlike između ZO Rijeka i ZO Split, ali jednako tako i pomoću odabranih predmeta te zapisanih dojmova i zaključaka pravobranilaca iz mikrohistorijske perspektive analizirati opće

trendove u djelovanju, prepoznatljivost ustanove i njezine dosege, kao i opisati osnovna polazišta u osmišljavanju i zakonskom reguliranju rada DPS-a u Jugoslaviji.

U historiografiji je petnaestogodišnje djelovanje društvenoga pravobranioca samoupravljanja potpuno neistražena tema. Iz toga vremena, utemeljene u pravnoj znanosti i iskustvima iz prakse, po-tječu u Srbiji objavljena monografija suca i sveučilišnoga profesora Dimitrija Kulića, kao i ona hrvatskoga republičkog DPS-a Mirka Mećave te priručnici njegova prethodnika Jure Ivezića i prilozi još nekoliko autora.⁶ Hrvatski državni arhiv čuva fond Društvenoga pravobranioca samoupravljanja Socijalističke Republike Hrvatske – sve donedavno neobrađen, nesređen i nekorišten – koji sadrži spi-se o djelovanju središnjega republičkog ureda, koordiniranju rada u Hrvatskoj i komunikaciji s drugim jugoslavenskim kolegama, ali i godišnje izvještaje svih općinskih pravobranilaca. Lokalno je stanje raznoliko, od uništenosti preko nepoznanica do očuvanosti, no Dr-žavni arhiv u Šibeniku čuva doista obimnu dokumentaciju.

Pravne postavke i početak djelovanja

Švedska devetnaestoga stoljeća mjesto je i vrijeme rođenja *ombudsmána* kao „narodnog zaštitnika“ ili „narodnog povjerenika“ koji građane štiti od državne administracije.⁷ Uspjeh u obrani građana podrazumijevao je poraz države kao suprotstavljene stranke, no gubitnica je dobivala „daleko veću vrednost – poverenje naroda u državu“.⁸ Svjesni su toga bili vrsni jugoslavenski pravnici te *ombudsmána* na domaćem terenu pojašnjavali kao izraz „potrebe svakog ci-vilizovanog i demokratskog sistema, da se u izvesnom smislu, brani od samog sebe i da se osposobi da otkriva zloupotrebe nezakonitosti i druge napade na ljudsku ličnost, ali i na vladajući poredak“.⁹ Šved-

⁶ Kulić, Dimitrije, *Ombudsman i društveni pravobranilac samoupravljanja*, Institut za pravna i društvena istraživanja Pravnog fakulteta u Nišu, Niš, 1985.; Mećava, Mirko, *Društveni pravobranilac samoupravljanja*, Radnička štampa, Beograd, 1990.; Ivezić, Jure, *Zaštita samoupravljanja i društvene svojine*, Sindikalna škola Hrvatske Josip Cazi, NIRO Radničke novine, Zagreb, 1984. Arhivistički je DPS u Sloveniji obradila Melik, Jelka, „Družbeni pravobranilec Slovenije, pomemben ustvarjalec arhivskega gradiva“, *Arhivi*, 2, 25, 2002., 15-18.

⁷ Kulić, 15-17.

⁸ Isto, 17.

⁹ Isto, Predgovor Jovana Đorđevića, 8.

ski pravni okvir s vremenom se mijenjao, šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetoga stoljeća ponovno je reformiran te se, poslije Finske i Danske, tih desetljeća kao uzor proširio u Norvešku, Veliku Britaniju, Francusku, Kanadu, Indiju, neke američke i australske savezne države te pojedine afričke zemlje. Tom se globalnom valu brzo i spremno priključila i Jugoslavija. U tijelima Savezne skupštine o *ombudsmanu* se raspravljalo 1972. i 1973., a prihvaćena stajališta dogodine su ugrađena u novi Ustav.¹⁰

Njegove članke 129, 130 i 131 tadašnji je hrvatski Ustav u potpunosti preuzeo te *ombudsmana* nazvanoga društvenim pravobraniocem samoupravljanja, kao dio širega mehanizma zaštite, opisao u svojim člancima 197, 198 i 199 koji su činili poglavlje Društvena zaštita samoupravnih prava i društvenog vlasništva smješteno u glavni naslovljenoj Društveno-političko uređenje.

„Samoupravna prava radnih ljudi i društveno vlasništvo pod posebnom su društvenom zaštitom.

Društvenu zaštitu samoupravnih prava radnih ljudi i društvenog vlasništva ostvaruju skupštine društveno-političkih zajednica te njima odgovorni organi, sudovi, ustavni sudovi, javni tužilac i društveni pravobranilac samoupravljanja. [...]

Društveni pravobranilac samoupravljanja, kao samostalan organ društvene zajednice, poduzima mjere i pravna sredstva te vrši druga zakonom utvrđena prava i dužnosti radi ostvarivanja društvene zaštite samoupravnih prava radnih ljudi i društvenog vlasništva.“¹¹

Ustavom je nadalje određeno da skupština društveno-političke zajednice, dakle skupština općine na lokalnoj razini, ima pravo raspustiti radnički savjet, izvršne organe u OUR-ima i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama, smijeniti poslovodne organe i radnike na rukovodećim mjestima, imenovati privremenu upravu i privremeno ograničiti ostvarivanje određenih samoupravnih prava. Skupština je, uz pokretanje sudske postupke, mogla obustaviti izvršenje odluke kojom bi se povrijedila samoupravna prava radnih ljudi i društveno vlasništvo. Sve takve postupke pred skupštinom je pokretao upravo DPS koji se s istim ciljem mogao obraćati i sudovima pa čak i ustavnom sudu. Sve to DPS je mogao činiti na vlastitu

¹⁰ Isto, 11-12; Mećava, *DPS*, 15.

¹¹ *Ustav SRH*, Narodne novine, Zagreb, 1986., čl. 197, 199.

inicijativu ili na poticaj radnika, OUR-a, drugih organizacija i zajednica, sindikata i drugih društveno-političkih organizacija, državnih tijela, kao i građana koji bi mu se obratili.

Pet mjeseci poslije Ustava, u srpnju 1974. Sabor SRH donio je Zakon o društvenom pravobraniocu samoupravljanja.¹² Od 1. rujna u Zagrebu je djelovao DPS SRH, a dogodine će započeti imenovanje općinskih pravobranilaca. Sukladno zakonu, republičkog DPS-a imenovalo je Društveno-političko vijeće Sabora te je davao svečanu izjavu pred predsjednikom Predsjedništva SRH. Općinskog DPS-a imenovala je skupština općine nakon mišljenja republičkoga pravobranioca. U početku su imenovani na osam godina uz mogućnost ponovnog imenovanja, no u vrijeme isteka prvih osam godina postojanja institucije mandat je 1983. skraćen na četiri godine s mogućnošću jednoga dodatnog imenovanja. Imenovana je mogla biti „osoba koja poznaje društveno-ekonomsko uređenje, društveno političko uređenje, ima moralno-političke kvalitete i odgovarajuće iskustvo”.¹³ U praksi će takva osoba morati biti vješta u snalaženju u prostoru između niza zakona, sudova udruženoga rada i drugih sudova, skupštine općine, organizacija udruženoga rada, samoupravnih organizacija i zajednica, društveno-političkih i društvenih organizacija, kao i tijela uprave, inspekcija, Službe društvenog knjigovodstva i drugih državnih tijela koja su bila dužna surađivati s DPS-om, pružati mu pomoć i dostavljati potrebne podatke. Povrh toga, praksa je pokazala da je pri razgovoru sa strankama, doista obespravljenima ili uvjerenima u takvo stanje, obilasku problematičnih radnih kolektiva i sudjelovanju na sastancima dužnost bilo nemoguće na dobar način obavljati bez posjedovanja komunikacijskih vještina, razumijevanja, tolerantnosti i empatije. Savjet Jure Ivezića, prvoga DPS-a SRH, bio je da pravobranioci „u svojim odnosima i intervencijama budu maksimalno objektivni; tolerantni i politički odgovorni”.¹⁴

Tek punu godinu nakon hrvatskog, u srpnju 1975. u Saveznoj je skupštini izglasan odgovarajući savezni zakon.¹⁵ Tada su u Hrvatskoj

¹² „Zakon o društvenom pravobraniocu samoupravljanja“ („Zakon o DPS“), *NN*, 31, 1974.; izmjene i dopune 22/83, pročišćen tekst 30/83, izmjene i dopune 27/87.

¹³ Isto, čl. 13.

¹⁴ Ivezić, 39.

¹⁵ „Zakon o društvenom pravobraniocu samoupravljanja“, *SL*, 36, 1975.; izmjene i dopune 20/82.

već djelovali brojni općinski pravobranionci. DPS Općine Šibenik s radom je započeo 14. travnja 1975., a DPS Općine Rovinj tek 1. siječnja sljedeće godine. U pravilu je svaka hrvatska općina imala svojega pravobranionca, no bilo je i slučajeva povezivanja dviju susjednih općina, slabijega parnjaka uz jačega. Tako je šibenski DPS bio nadležan za susjednu Općinu Drniš te za nju posebno vodio uredsko poslovanje i sastavljao odvojena izvješća. S tom su okolnosti u Šibeniku bili trajno nesretni. Godine 1984. uspjeli su s republičkim DPS-om dogovoriti odvajanje, no promjena na terenu nije bilo i Drniš nikada nije osnovao svoj ured.¹⁶

Hrvatska je 1988. bila podijeljena na 115 općina, a na općinskoj, regionalnoj (ZO) i republičkoj razini bilo je 116 pravobranilaca, 32 zamjenika i 108 službenika, odnosno ukupno 256 zaposlenih.¹⁷ Zamjenici i pomoćnici bili su angažirani u većim općinama jer je ondje bilo i više predmeta, dok su u manjima ured činili pravobranilac i administrativna tajnica. Iste su godine u jugoslavenskoj 531 općini bila 373 pravobranionca i još 1.008 zamjenika, pomoćnika i službenika, dakle gotovo svaka treća općina bila je vezana za pravobranionca u susjednoj društveno-političkoj zajednici.¹⁸ Međutim, Hrvatska je teritorijalno bila izvrsno pokrivena: njezini su općinski pravobranionci činili čak trećinu jugoslavenskih i čak 86 posto općina imalo je vlastitog pravobranionca dok je jugoslavenski prosjek s 54 posto ukazivao na manju dostupnost pomoći.¹⁹ Iste 1988. savezni su ured činili pravobranilac i 15 zaposlenih suradnika, dok je u osam republičkih i pokrajinskih ureda uz pravobranionce bio još 101 zaposleni. Brojke znače da je tada u cijeloj zemlji ukupno 1.506 osoba bilo uključeno u zaštitu samoupravljanja i društvenoga vlasništva, što je bilo gotovo dvostruko više no desetljeće ranije kada se institucija jugoslavenskog *ombudsmana* tek izgrađivala.²⁰ U toj brojci, koju su činili i pravobranionci i radnici radnih zajednica, bio je 571 visokoobrazovani, među kojima 419 diplomiranih pravnika.²¹

¹⁶ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Šibenik, Izvještaj za 1986.

¹⁷ Mečava, Mirko, „Instituciju društveni pravobranilac samoupravljanja treba transformirati, a ne ukinuti“, *Zakonitost*, 2, 44, 1990., 293.

¹⁸ SGJ-90, 126.

¹⁹ Izračun prema: SGJ-89, 631; SGJ-90, 434.

²⁰ SGJ-79, 108.

²¹ SGJ-90, 126.

Pravnik je bio i prvi šibenski pravobranilac Ante Juras koji se na toj dužnosti zadržao osam godina nakon čega su slijedili također pravnici Ilija Baričević i Ratimir Jelovčić čiji je mandat počeo u siječnju 1989. godine. Općina, koja je osiguravala plaće i sredstva za rad, pravobranioaca i referenta je 1975. smjestila u dvije prostorije u zgradi SIZ-a za zapošljavanje i čini se da po tom pitanju nije bilo pomaka, iako su se nadali boljem prostoru koji bi dijelili sa sudom udruženoga rada i općinskim vijećem sindikata te s njima tako još bolje surađivali.²² Pravobranilac je 1977. dobio pomoćnika koji je ured dijelio s referentom, no od 1980. zbog obima posla tražili su još jednoga suradnika kojega nika da nisu dobili.²³ U tom svjetlu mogli bi se promatrati i opširni uvodni dijelovi u Jurasovim godišnjim izvještajima koji, naravno, nisu bili namijenjeni republičkom pravobranilaštvu – gdje im je rukom bila dopisana nezgodna opaska „referat ili predavanje“ – već šibenskoj općinskoj skupštini kako bi delegati upoznali i prepoznali djelokrug rada novoga tijela.²⁴ Čini se da je i kasnije izostajalo potpuno razumijevanje jer je, primjerice, nedostajalo novca za nabavu literature i sudjelovanje na stručnim savjetovanjima.²⁵ Sigurno je da je prva godina rada protekla među stotinama dokumenata, u provjeravanju statuta, samoupravnih sporazuma (primjerice o raspodjeli osobnog dohotka, zaštiti na radu, sistematizaciji radnih mjesta, davanju stanova na korištenje i kredita za stambenu izgradnju) i drugih akata (poslovnici i drugo) šibenskih poduzeća, a prvih nekoliko godina u „naporima da se što bliže definira sadržaj rada ove institucije i pronađu adekvatne metode djelovanja“.²⁶

Upravo takvim se poslovima bavio i prvi rovinjski pravobranilac Franjo Jelenić kojega su slijedili Nevio Vozila (od 1978., ponovno od 1984.), Feručo Cerin (od 1982.) i Milena Maretić (od kraja 1986.) kao rijetka žena na ovoj dužnosti. Neki su se potpisivali kao pravnici, neki bez naznake struke, jedan kao ekonomist. Jelenić u svojem prvom izvještaju piše „u buduće nadan se da će i na ovom planu ići na bolje“ te time sažima sve početničke teškoće.²⁷ Naime, bio je smješten u Sekretarijatu za upravno-pravne i inspekcijske poslove, „u jednoj

²² HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Šibenik, Izvještaj za 1975.; Izvještaj za 1978.; Izvještaj za 1986.

²³ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Šibenik, Izvještaj za 1978.; Izvještaj za 1980.

²⁴ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Šibenik, Izvještaj za 1979.

²⁵ HR-DAŠI, 47 SOŠI, DPS Šibenik, Izvještaj za 1987.

²⁶ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Šibenik, Izvještaj za 1975.; Izvještaj za 1978.

²⁷ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Rovinj, Izvještaj za 1975.

maloj i neprikladnoj prostoriji koja ni u kom slučaju ne odgovara ovom svrsi i namjeni“ gdje je isprva radio bez daktilografinje. Uredski prostor problem je bio i dogodine, baš kao i plaća jer DPS „nema ni riješeno pitanje OD [osobnog dohotka], već punu godinu dana prima samo akontaciju“. ²⁸ Sabor je 1976. pozvao skupštine općina na osiguravanje radnih uvjeta i pružanje podrške općinskim pravobraniteljima, no rovinjski je DPS bio uvjeren da se u njegovoj općini „zaključci [...] neopravdano presporo realiziraju“. ²⁹ U drugoj godini rada od Republičkoga sekretarijata za pravosuđe i opću upravu dobio je dvojezični pečat s talijanskim natpisom (*avvocato sociale d'autogestione*), uobičajen u rovinjskoj općinskoj upravi, a 1979. je nabavljen novi pisala stroj što je vidljivo po tipu strojopisa koji se otada javljao u izvještajima. ³⁰ Sažetak Jelenićeva iskustva prve godine rada uključuje sudjelovanje na 18 zborova radnih ljudi, pružanje zaštite za 59 radnika i primanje preko pet stotina stranaka u uredu jer građani se, ostavljeni bez drugih oblika pravne pomoći, „za sve i svašta obraćaju ovom organu pa i za one savjete van domena njegovog djelokruga rada i nadležnosti“. ³¹ Uz prepoznavanje početničkih problema i važnosti nastojanja oko izgradnje institucije, Jelenić je vrlo rano uspostavio dijagnozu samoupravljanja i najavio ono čime će se DPS baviti sljedećih godina:

„Polazeći od činjenice da je institucija Društvenog pravobranilaštva samoupravljanja sasvim nova kategorija u našem samoupravnom sistemu temeljena na odredbama novog Ustava, bez naslijeđene prakse i iskustva iziskuje od nas koji smo imenovani na te nove funkcije mnogo brižljivog, savjesnog i intelektualnog rada te mnogo truda na afirmaciji ove institucije u sredinama gdje radimo i djelujemo.

[...] možemo slobodno reći da u pojedinim radnim kolektivima nije razvijeno samoupravljanje. Zbog takvog nereguliranja samoupravnih odnosa dolazi do oštećenja prava pojedinih radnika a usporedo sa time i protežiranja pojedinaca sa druge strane pa upravo zbog takvih i tome sličnih problema dolazi najčešće do poremećaja u međuljudskim odnosima. Tu upravo odlazi do izražaja samovolja pojedinaca na rukovodećim radnim mjestima pa tu i dolazi do stvaranja raznoraznih ekscesa.“ ³²

²⁸ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Rovinj, Izvještaj za 1976.

²⁹ Isto.

³⁰ Isto; Izvještaj za 1979.

³¹ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Rovinj, Izvještaj za 1976.

³² HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Rovinj, Izvještaj za 1975.

Način rada: od upute i savjeta do suda i privremenih mjera

U odnosima oblikovanim sredinom sedamdesetih Ustavom i Zakonom o udruženom radu zadaća pravobranioca, smatrao je posljednji DPS SRH Mirko Mečava na kraju svojega mandata, bila je da samoupravljanje „očuva i odlučno zaštititi od ugrožavanja raznih reakcionarnih, antisocijalističkih i antisamoupravnih snaga i shvaćanja“, među njima i državnog socijalizma i centralizma, nacionalističkog separatizma te buržoaskog i malograđanskog liberalizma, odnosno istodobno i od birokratsko-etatiističkih i tehnokratsko-menadžerskih nazora i navika.³³ Mečava je dao i svoje pojašnjenje načina rada.³⁴ Tumačio je da je zadaća pravobranioca bila djelovati „permanentno i sistemski, a ne samo od slučaja do slučaja [...] i to, prije svega, sprečavanjem nastanka, a potom i otklanjanjem već izvršenih pojedinačnih povreda“. Međutim, sve to nije se smjelo činiti „snagom državne prinude i pomoću sankcija, niti snagom političke vlasti ili ekonomske moći, nego prije svega poticanjem organa i oblika samoupravljanja da svojim odlukama i demokratskim akcijama ostvaruju tu zaštitu“. Samo onda kada to ne bi uspjelo, DPS bi poduzimao mjere radi uključivanja ovlaštenih državnih tijela i službi. Mečavin prethodnik Ivezić također je pravobraniocima savjetovao „da sredstva ‘prisile’, kojima raspolažu, upotrebljavaju kao krajnju mjeru, kad sve druge ne daju rezultate“.³⁵

„Mi smo se, posebno na početku, morali izgrađivati na tom kursu, jer je postojala realna opasnost da se baš radi ove specifičnosti ne izdignemo iznad drugih organa i organizacija i ne upadnemo u pozicije bivših državnih kontrolnih komisija koje su imale smisla u poslijeratnom tzv. administrativnom razdoblju, ali bi to danas bio anakronizam.“³⁶

Bilo je to u skladu s djelovanjem švedskog *ombudsmana* koji je u Jugoslaviji bio predstavljen kao dužnosnik koji autoritet gradi praksom i odnosom prema čovjeku, a do zakonitosti dolazi snagom svojega moralnog autoriteta, snagom javnoga mnijenja i javnosti.³⁷ On „štiteći prava građana ne nastupa silom, pretnjom,

³³ Mečava, *DPS*, 16-18.

³⁴ Isto, 18.

³⁵ Ivezić, 39.

³⁶ Isto.

³⁷ Kulić, 16.

sankcijom, ne naređuje, ne kažnjava, tj. sam nikad ne primenjuje kaznu“, već pokreće inicijativu, savjetuje, koordinira i djeluje kao predlagatelj mjera.³⁸

I u domaćem okruženju savjet i uputa bili su prvi koraci u rješavanju problema s kojim se DPS suočio, bilo vlastitim početnim uvidom ili upućen u moguće žarište inicijativom radnika, građana, organizacija i drugih tijela. Od pet do deset radnika dnevno osobno je tražilo šibenskoga pravobranioca krajem sedamdesetih.³⁹ U Rovinju je, primjerice, 1978. za čak 62 od 81 povrede samoupravnih prava radnika i društvenog vlasništva posrijedi bila usmena ili telefonska prijava nakon koje bi započelo propitivanje slučaja.⁴⁰ O početnom razgovoru i prvom savjetu često nije ni bilo službene bilješke koja bi se arhivski čuvala. U Šibeniku su to često naglašavali, a u Rovinju je to bilo uobičajeno „preventivno-odgojno djelovanje“. ⁴¹ I sam Zakon o društvenom pravobranioцу samoupravljanja kao prvi oblik rada dužnosniku je zadao ukazivanje, iznošenje mišljenja, davanje inicijative i predlaganje odgovarajućih mjera kojima bi se povrede spriječile ili otklonile.⁴² Dio toga koraka bilo je proučavanje samoupravnih akata, sudjelovanje na sastancima i zborovima radnika, razgovor sa svim upletenim stranama, od uprave do radničkoga savjeta i sindikata. Često se radilo o tome da u OUR-ima „krše zapravo vlastite samoupravne opće akte“. ⁴³ Osnovno očekivanje bilo je da će radna organizacija sama razriješiti problem, njegove uzroke i posljedice, slijedeći dobivene upute i postignute dogovore tijekom pregovaranja, posredovanja, savjetovanja i mirenja.

„Iako bi davanje savjeta strankama trebali obavljati drugi organi (pravne službe, pravna savjetovašta i sl.), DPS ni jednu stranku nije odbio i pružio joj potrebnu stručnu pomoć.“⁴⁴

„Sadržaj ove aktivnosti je u razgovorima, uputama i savjetima radnicima koji traže pomoć i savjet za rješavanje niza problema u udru-

³⁸ Isto, 16, 54.

³⁹ HR-HDA, 1592 DPS SRH DPS Šibenik, Izvještaj za 1978.; Izvještaj za 1979.

⁴⁰ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Rovinj, Izvještaj za 1978.

⁴¹ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Rovinj, Izvještaj za 1985.

⁴² „Zakon o DPS“, čl. 2.

⁴³ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Šibenik, Izvještaj za 1985.

⁴⁴ HR-DAŠI, 47 SOŠI, DPS Šibenik, Izvještaj za 1988. Usp. HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Šibenik, Izvještaj za 1989.

ženom radu. [...] Metod rada [...] uglavnom je neformalne prirode i značajnije rezultate postiže upravo kroz razgovore, savjete i upute organima i službama, a put do razrješenja određenog spora u udruženom radu je neuporedivo kraći od traženja sudske zaštite.“⁴⁵

Postupanja ove vrste sigurno bi bila rjeđa da su uspješno djelovali drugi mehanizmi zaštite poput samoupravne radničke kontrole i pravnih savjetovaštva u OUR-ima i općinama, no takva je vrsta pravne pomoći izostajala u Rovinju i Šibeniku.⁴⁶ Šibenski je DPS, primjerice, 1978. i 1988. zabilježio samo po jedan slučaj koji je pokrenula samoupravna radnička kontrola, 1986. i 1989. niti jedan.⁴⁷ Rovinjski je kolega zaključio da se djelovanje toga samoupravnog tijela jednostavno ne osjeća, a slično je tvrdio za sindikat koji je vrlo rijetko podržavao zahtjeve za zaštitu prava radnika.⁴⁸

„Konstatirano je, da sa radom organa samoupravne radničke kontrole ne možemo biti zadovoljni, jer se djelovanje tog organa ne osjeća među radnim ljudima niti u većim radnim sredinama kao što je ‘Mirna’, Tvornica duhana i ambalaže, ‘Jadran’. Samoupravna radnička kontrola u našim radnim sredinama nije našla svoje pravo mjesto u samoupravnom sistemu, kao sastavni dio samoupravljanja kojeg treba poticati, razvijati i unapređivati.“⁴⁹

Zakon je u sljedećem koraku i sukladno potrebi predviđao pokretanje postupka i korištenje drugih pravnih sredstava pred Ustavnim sudom, sudovima udruženoga rada i drugim samoupravnim sudovima, redovitim sudovima i drugim državnim i samoupravnim tijelima.⁵⁰ Osnovni sudovi udruženoga rada osnivani su u općinama od sredine sedamdesetih i svoje su djelovanje u području radnog prava i samoupravljanja uglavnom temeljili na Ustavu iz 1974., Zakonu o udruženom radu i Zakonu o sudovima udruženog rada iz 1976. te Zakonu o radnim odnosima radnika u udruženom radu SRH iz

⁴⁵ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Šibenik, Izvještaj za 1984.

⁴⁶ O SRK-u vidi: *Ustav SRH*, čl. 149. O pravnoj pomoći vidi: HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Rovinj, Izvještaj za 1976.; DPS Šibenik, Izvještaj za 1984.; HR-DAŠI, 47 SOŠI, DPS Šibenik, Izvještaj za 1987.

⁴⁷ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Šibenik, Izvještaj za 1978.; Izvještaj za 1986.; Izvještaj za 1989.; HR-DAŠI, 47 SOŠI, DPS Šibenik, Izvještaj za 1988.

⁴⁸ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Rovinj, Izvještaj za 1981.; Izvještaj za 1983.

⁴⁹ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Rovinj, Izvještaj za 1983.

⁵⁰ „Zakon o DPS“, čl. 2.

1978. godine. Međutim, to nisu bili jedini samoupravni sudovi, već su se tu ubrajali i arbitraže, mirovna vijeća, izabrani sudovi i drugi oblici sudova.⁵¹ U postupke pred sudom udruženoga rada DPS se nije nužno uključivao, već prema vlastitoj procjeni. Primjerice, šibenski DPS primio je 1978. 91 sudski predmet, no tek u 43 predmeta bio je sudionik u postupku i prisustvovao ročištima.⁵² Naime, DPS-u je sud uvijek bio krajnji korak, a primarni predlagati „mjere za rješavanje sporova najprije na samoupravan način, a potom putem suda udruženog rada“.⁵³

„Mnoga se nabrojena pitanja u praksi podosta iskomplikiraju, odnose puno vremena, angažiraju dosta sudionika, često kvare odnose u datim sredinama, te je radi njihova razrješavanja potreban dogovor, savjestan i odgovoran odnos. Društveni pravobranilac samoupravljanja neprestano nastoji nastali sporni odnos razriješiti u sredini gdje se pojavio i uvjeriti sve zainteresirane da je to efikasnije i brže rješavanje nastalih problema, nego inzistiranje na sudskom rješenju.“⁵⁴

Naposljetku, pored mirenja razgovorom i sudskog postupka, DPS-u je zakonom kao treći instrument povjerena mogućnost pokretanja postupka za ukidanje ili poništavanje akata kojima su povrijeđena samoupravna prava radnih ljudi i društveno vlasništvo.⁵⁵ Riječ je samo o pravu na pokretanje postupka jer DPS nije imao „zakonskih ovlaštenja za donošenje konačnih obavezujućih odluka“.⁵⁶ Postupak je stoga tekao pred tijelima uprave, javnim tužilaštvom i skupštinom društveno-političke zajednice, što je na najnižoj razini bila skupština općine. Iako je bilo oprečnih ocjena, općinski pravobranitelji najčešće su pozitivno izvještavali o suradnji unutar svoje općine, sa svim organizacijama, tijelima i službama, od općinskoga sekretarijata za unutrašnje poslove, Službe društvenoga knjigovodstva i inspekcija do općinskoga sindikalnog vijeća, no pozivali su i na jaču borbu svih „protiv rasipništva, zloupotrebe položaja i svih drugih

⁵¹ *Ustav SRH*, čl. 311. Usp. Ivezić, 28-30.

⁵² HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Šibenik, Izvještaj za 1978.

⁵³ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Šibenik, Izvještaj za 1989.

⁵⁴ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Šibenik, Izvještaj za 1985.

⁵⁵ „Zakon o DPS“, čl. 2.

⁵⁶ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Šibenik, Izvještaj za 1989.

pojava na štetu društvenih sredstava“.⁵⁷ Ponekad su primjećivali da inicijativa za „suradnju u preventivnom djelovanju može poteći od svakoga, međutim, svaki čeka da to drugi uradi“.⁵⁸ Također u Rovinju, isticali su odličnu suradnju s DPS-om ZO Rijeka, kao i s kolegama pravobraniteljima u susjednim istarskim općinama. Osim sa sudom udruženoga rada, javnim tužilaštvom i sindikatom, u Šibeniku se suradnja s ostalim dionicima mogla razlikovati „od slučaja“.⁵⁹

Zakon je DPS-u u slučaju bitno poremećenih samoupravnih odnosa, težeg oštećenja društvenih interesa ili neizvršavanja zakonom utvrđenih obaveza, dao mogućnost da skupštini općine predloži raspuštanje radničkoga savjeta ili izvršnoga tijela, smjenjivanje poslovnoga tijela ili rukovodećega radnika te privremeno ograničenje ostvarivanja samoupravnih prava.⁶⁰ Dao mu je i mogućnost predlaganja određivanja privremene mjere društvene zaštite, ali i privremenoga preventivnog stavljanja izvan snage određenog akta dok skupština ne donese privremenu mjeru.⁶¹ Bili su to slučajevi najoštrije intervencije u samoupravljanje pri čemu je privremena uprava morala u danom roku sanirati stanje.

Već 1975. Vijeće udruženoga rada, jedno od triju vijeća Skupštine općine Šibenik, odobrilo je na inicijativu DPS-a uvođenje privremene mjere u OOUR-u Putnički saobraćaj kao dijelu OUR-a Autotransport.⁶² Time je bio raspušten radnički savjet i smijenjeno rukovodstvo te je postavljen privremeni odbor i raspisani su izbori za novi radnički savjet. Učinjeno je to zbog poremećenih samoupravnih odnosa i teže oštećenih društvenih interesa ili, manje općenito, zbog loše organizacije rada i gubitaka u poslovanju. Mjerama je prethodio sanacijski program, koji je izradila radna grupa i koji je bio prihvaćen na zboru radnika, te je tek po njegovu prihvaćanju uslijedila intervencija općinske skupštine. Šest godina kasnije mjere su uvedene u jednu radnu organizaciju u sklopu sustava turističkoga

⁵⁷ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Rovinj, Izvještaj za 1983.

⁵⁸ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Rovinj, Izvještaj za 1981.

⁵⁹ HR-DAŠI, 47 SO Šibenik, DPS Šibenik, Izvještaj za 1988.

⁶⁰ „Zakon o DPS“, čl. 3.

⁶¹ „Zakon o DPS“, čl. 4.

⁶² HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Šibenik, Izvještaj za 1975.

SOUR-a Solaris.⁶³ Krajem osamdesetih općinska je skupština odgodila inicijativu DPS-a za uvođenjem mjera u često spornom Medicinskom centru, ali jest odobrila mjere za Studentski centar u kojem je tročlana privremena uprava morala razriješiti nepravilnost iz prethodnog razdoblja – posredovanje pri zapošljavanju „prodajući za pravo tuđi rad“ i ostvarujući tako prihod – te u godini dana uskladiti sve akte sa zakonima, konstituirati sva tijela, raspisati natječaj za izbor direktora, organizirati rad i javnost rada te osposobiti kadar, uz redovito obavljanje djelatnosti prehrane i smještaja.⁶⁴ Kada je riječ o mladima, bez privremenih mjera, ali s obustavljanjem nezakonitoga zapošljavanja u turističkoj sezoni suočila se RO Centar iz Rijeke u sklopu koje je djelovala omladinska zadruga u Rovinju.⁶⁵ Na inicijativu rovinjskoga DPS-a i uz negativnu ocjenu Općinske konferencije Saveza socijalističke omladine, slučaj je preuzeo DPS ZO Rijeka te ga riješio koordinirajući općinske pravobranioce u regiji. O vrlo rijetkoj učestalosti i iznimnoj primjeni privremenih mjera – samo kada se više ništa ne može postići „angažiranjem unutrašnjih subjektivnih socijalističkih snaga“⁶⁶ – govori i spomen samo tri takva slučaja u Rovinju. RO Obrada sa svojih stotinu metalo-prerađivačkih radnika dugo je bila problematična zbog narušenih samoupravnih i međuljudskih odnosa te osipanja broja stručnih radnika, no ishod mjera izvještaj bilježi kao uspješan.⁶⁷ Takav je bio i rezultat mjera u rovinjskom Zavičajnom muzeju.⁶⁸

Višegodišnje praćenje DPS-a zahtijevao je građevinski OUR Aldo Rismondo, prvi rovinjski slučaj privremenih mjera iz 1983., do kojega je došlo čak osam godina poslije šibenskoga. OUR je zapošljavao oko pet stotina radnika i činilo ga je nekoliko OOUR-a. Nepravilnosti u aktima spominjale su se i ranije, no dugoročno nagomilavanje problema zabilježeno je u izvješću DPS-a za 1981., posebno u OOUR-u Građevinarstvo, pri čemu je najavljena mogućnost skorog

⁶³ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Šibenik, Izvještaj za 1981.

⁶⁴ HR-DAŠI, 47 SOŠI, DPS Šibenik, Izvještaj za 1988.; 2/88, Program rada Privremenog organa; HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Šibenik, Izvještaj za 1986.

⁶⁵ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Rovinj, Izvještaj za 1985.

⁶⁶ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Rovinj, Izvještaj za 1984.

⁶⁷ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Rovinj, Izvještaj za 1986.

⁶⁸ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Rovinj, Izvještaj za 1985.

uvođenja privremenih mjera.⁶⁹ Dogodine je, po pokretanju inicijative za uvođenjem mjera, neočekivano došlo do izdvajanja OOUR-a Rovinj-projekt u kojem je bilo najviše visokoobrazovnih radnika, što je DPS ocijenio neprihvatljivim jer je odavalo dojam da ih se zajednički problemi nisu ticali.⁷⁰ Mjere su konačno uvedene 1983. zbog niza razloga:

„[...] narušenih samoupravnih odnosa i oštećenja društvenog interesa. To se reflektiralo kroz neadekvatnu unutrašnju organizaciju, niski stupanj iskorištenja kapaciteta i radnog vremena, nedisciplinu na radu, neadekvatnu uređenost samoupravne regulative, posebno u nagrađivanju prema rezultatima rada i dohodovnu usklađenost odnosa između pojedinih OOUR-a, lošu kadrovsku ekipiranost, zaostajanje u unapređivanju tehnologije građenja i dr.“⁷¹

Napori su sljedeće godine dali rezultate, no u likvidaciju je morao otići upravo problemima opterećen OOUR Građevinarstvo zbog čega je u općini porasla stopa nezaposlenosti.⁷² Problemi su se povremeno javljali i kasnije kada je DPS zabilježio osmosatni štrajk grupice radnika i loše unutarnje informiranje u poduzeću.⁷³

Prijestupnici i prijepori: s radničkim savjetom od radnog mjesta do stana

Godine 1989., kao posljednje u kojoj je DPS djelovao s punim ovlastima, pravobranilaštva su na području ZO Rijeka, naseljenom s oko 574 tisuće stanovnika, otvorila 3.240 novih predmeta.⁷⁴ U ZO Split je na milijun stanovnika tada bilo 3.345 predmeta.⁷⁵ Dakle, dvostruko je veća bila aktivnost na području Istre, Kvarnera, Hrvatskoga primorja i Gorskoga kotara nego u Dalmaciji. Godinu ranije u Općini Rovinj, čije je stanovništvo bilo četiri puta manje brojno od šibenskoga, bilo je tri puta manje predmeta, odnosno 93 naprama

⁶⁹ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Rovinj, Izvještaj za 1981.

⁷⁰ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Rovinj, Izvještaj za 1982.

⁷¹ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Rovinj, Izvještaj za 1983.

⁷² HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Rovinj, Izvještaj za 1983.; Izvještaj za 1984.

⁷³ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Rovinj, Izvještaj za 1985.

⁷⁴ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS ZO Rijeka, Izvještaj za 1989.

⁷⁵ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS ZO Split, Izvještaj za 1989.

272.⁷⁶ Rovinjski je DPS inicirao samo četiri posto predmeta, dok je šibenski inicirao svaki peti predmet ili njih čak 20 posto. Sve to govori da su se na sjevernom Jadranu mehanizmi zaštite bolje prihvaćali i provodili, vjerojatno i da je u njih bilo više povjerenja. Stoga je šibenski DPS, iako je bilježio porast aktivnosti s čak do tri stotine predmeta godišnje ili jednog novootvorenog predmeta dnevno, početkom 1987. morao ponoviti da „među radnicima, kod subjektivnih snaga i kod samoupravnih organa treba razviti svijest, naviku i potrebe da [ga] se o povredama [...] informira“.⁷⁷ U Rovinju je pak, iako su ranije dosegli po dvije stotine predmeta i preko tri stotine radnji godišnje, potražnja sredinom osamdesetih padala, kako se tumačilo, „jednim dijelom zbog ozbiljnijeg rada samoupravnih organa, a u drugom zbog preventivnog djelovanja“.⁷⁸

Ipak, u obje su općine radnici dugo pa i 1988. bili najčešći inicijatori: u šibenskoj s udjelom od 53, u rovinjskoj sa 63 posto. Očito sigurni u svoj položaj radnika samoupravljača, predstavke vrlo rijetko nisu potpisivali, no i takvi su navodi istraživani, iako je DPS smatrao da „anonimnost upućenih pisama nije poželjna ni za pozitivnu ocjenu“.⁷⁹ Ono što ih je najčešće natjeralo na obraćanje pravobranioncu bila su ključna životna pitanja poput stambenog zbrinjavanja i zapošljavanja. Pored krova nad glavom i kruha u rukama sva druga pitanja padala su u drugi plan. Godine 1989. u ZO Rijeka raspodjela stanova i stambenih kredita u poduzećima činila je sadržaj 29 posto predmeta, raspoređivanje radnika 18 i zasnivanje radnog odnosa 10 posto, dok su u ZO Split ti problemi bili razlog za redom 31, 27 i 22 posto predmeta. U riječkom slučaju ta su važna osobna pitanja životnoga standarda i prava na rad zajedno zauzimala 57, u splitskom čak 80 posto predmeta, može se reći prosječno jednako toliko i obima posla općinskih pravobranilaštava.

„Treba uočiti da radni ljudi najčešće ukazuju na one povrede samoupravnih prava i druge nepravilnosti, koje njih osobno tangiraju. Veoma su rijetke inicijative upravljene na širu problematiku samoupravljanja i zaštite samoupravnih prava i društvenog vlasništva.

⁷⁶ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Rovinj, Izvještaj za 1989.; HR-DAŠI, 47 SO, DPS Šibenik, Izvještaj za 1988.

⁷⁷ HR-HDA, 1592 DPS SRH DPS Šibenik, Izvještaj za 1986.

⁷⁸ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Rovinj, Izvještaj za 1983.

⁷⁹ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Rovinj, Izvještaj za 1985.

Drugim riječima, radnici su tražili intervenciju u pravilu kada poremećeni samoupravni odnosi ugrožavaju njihova subjektivna prava i njihove inicijative i idu samo tako daleko, koliko je potrebno, da im se pomogne u realizaciji tih prava. Osjeća se izvjesno pomanjkanje inicijative koja bi ukazivala na devijantne pojave i odnose šireg značaja, bez osobnih interesa u prvom redu.⁸⁰

Budući da su stanogradnja i radni odnosi bili u nadležnosti radničkih savjeta, nije moglo biti drugačije no da su upravo oni, k tome baš kao nositelji radničkoga samoupravljanja, ujedno i najčešći počinitelji prekršaja u predmetima DPS-a: na sjevernome Jadranu njihova ja krivnja 1989. dosegala do 32, na srednjem i južnom do 39 posto. Preostale oko dvije trećine činili su razni odbori i komisije, poslovodna tijela, rukovodeći radnici ili sami radnici s deset posto udjela na sjeveru i četiri na jugu. Iako je radnički savjet mogao biti vrlo pristran, pri analizi njegove uloge rovinjski DPS nije mu prijestupe stavljao na teret smatrajući da do krivih odluka obično dolazi zbog „neinformiranosti i dezinformacije“ radnika i lošeg rada stručnih službi koje „često neupućenim delegatima neodgovorno predlažu rješenja koja su subjektivnog karaktera, nedovoljno stručno pripremljena, a nekad i u neskladu sa samoupravnim općim aktima i zakonom“.⁸¹ Drugim riječima, kršenja nisu bila posljedica namjernog ponašanja prema radnicima, već pravne nedorečenosti.⁸²

U Rovinju su, primjerice, godinama nakon novih zakonskih rješenja neke radne organizacije sredstva zajedničke potrošnje namijenjena stanogradnji i dalje raspodjeljivale po starim pravilnicima.⁸³ Mnogo je stanova dugo ostajalo bez korisnika pa su postajali metom bespravnog useljavanja, stanovi solidarnosti dijelili su se bez jasnih kriterija, nadležni stambeno-komunalni SIZ za desetke stanova nije imao urednu evidenciju, a novoizgrađeni stanovi nisu veličinom bili prilagođeni radnicima koji su bili pri vrhu liste prioriteta.⁸⁴ Zaštitu

⁸⁰ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Šibenik, Izvještaj za 1976. Ponavlja se i kasnije, npr. u Izvještaju za 1978.

⁸¹ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Rovinj, Izvještaj za 1981.; Izvještaj za 1985.

⁸² HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Rovinj, Izvještaj za 1978.

⁸³ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Rovinj, Izvještaj za 1979.

⁸⁴ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Rovinj, Izvještaj za 1979.; Izvještaj za 1980.; Izvještaj za 1981.; Izvještaj za 1982.; Izvještaj za 1984.

DPS-a tražili su u trenutku deložacije čak i radnici koji su se bespravno uselili.⁸⁵ Sve to događalo se u osamdesetima kada je skuplja i sporija društvena stanogradnja no u proteklom razdoblju otežavala ostvarivanje stanarskoga prava. U Šibeniku je DPS tijekom višegodišnjega razdoblja primjećivao namjerno davanje lažnih osobnih podataka kako bi se u poduzeću prije došlo do stana te je pri dodjeli morao intervenirati protiv odluka radničkoga savjeta kada se on „nezakonito i navijački ponašao, grubo kršeći samoupravni opći akt“.⁸⁶ Krajem osamdesetih povećavao se broj bespravno useljenih, primjerice 1987. je na području šibenske općine bilo oko pedeset nezakonitih useljenja i više od stotinu zaključanih i nedodijeljenih stanova koji su bili meta i dodatni društveni trošak.⁸⁷ Stanovi su bili povod svađama i sudskim sporovima.

„Do stana kao velike materijalne vrijednosti i elementa socijalne sigurnosti počesto se nastoji doći i uz lažno prikazivanje stambene i ostale situacije od strane radnika. Lažno se prikazuje imovno stanje, broj članova porodičnog domaćinstva, sklapanje ugovora s roditeljima o podstanarskom odnosu, vrši se nasilno useljavanje u stanove i drugo. [...] Raspodjela stanova i stambenih kredita nerijetko dovodi i do poremećaja međuljudskih odnosa u radnim sredinama što se onda negativno odražava i na rezultate u proizvodnji.“⁸⁸

„Zbog činjenice da stan predstavlja pravo bogatstvo, zbog sve manjeg broja stanova, prilikom raspodjele dolazi do velikih nepravilnosti i nebiranja sredstava da se dođe do stana. Gotovo da i nema raspodjele stanova ili kredita koji se ne rješavaju pred sudom udruženog rada.“⁸⁹

I dok je sud udruženog rada mogao poduzeću odlukom samo preporučiti rješenje, obvezujuća je bila odluka unutarnje arbitraže kao samoupravnoga suda unutar poduzeća. Međutim, u slučaju jednoga trosobnog stana arbitraža šibenske Tvornice lakih metala Boris Kidrič najmanje dvije godine nije donosila pravorijek.⁹⁰ U međuvremenu je službeno nedodijeljeni stan nezakonito useljen, no odustalo

⁸⁵ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Rovinj, Izvještaj za 1989.

⁸⁶ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Šibenik, Izvještaj za 1985.

⁸⁷ HR-DAŠI, 47 SO Šibenik, DPS Šibenik, Izvještaj za 1987.

⁸⁸ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Šibenik, Izvještaj za 1984.

⁸⁹ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Šibenik, Izvještaj za 1986.

⁹⁰ HR-DAŠI, 47 SO Šibenik, DPS Šibenik, 109/82.

se od izvršenja odluke o iseljenju. I dok je dotična osoba u stanu i dalje boravila, za svoje se stanarsko pravo borio predradnik u skladištu ambalaže, smješten pri vrhu liste prioriteta. On se sredinom 1982. obratio radničkom savjetu radi utvrđivanja prioriteta na stan, a dopis je potom stigao do DPS-a koji je predmet zaključio šest mjeseci kasnije rekavši da usprkos nastojanjima nije bio u stanju pomoći radniku jer se unutar poduzeća nikako ne želi utvrditi kojem OOUR-u stan pripada i koji će radnik s liste prioriteta sukladno tome postati nositelj stanarskoga prava.

Pored stambenoga goruće je bilo pitanje radnih odnosa, kako zbog dobivanja radnoga mjesta tako i ostvarivanja svih radničkih prava. „Zapošljavanje postaje sve ozbiljnije političko pitanje“, zaključivao je rovinjski DPS i upozoravao na nepoštivanje zakonskih odredbi pri primanju u radni odnos.⁹¹ Iako su prednost trebali imati radnici koji su dulje bili prijavljeni na SIZ-u za zapošljavanje, posao su dobivali drugi kandidati „preko poznanstva, nogometaši i sl.“.⁹² Šibenski kolege čak su tvrdili da su povrede pri zapošljavanju svakodnevne te da je važnije „imati ‘vezu’ i preporuku nego ispunjavati kriterije“.⁹³ Možda je samo formalni propust bio razlog zbog kojega u jednoj šibenskoj osnovnoj školi na radno mjesto nastavnice domaćinstva nije primljena jedna od kandidatkinja, no njezin je zahtjev DPS ocijenio osnovanim i on je ubrzo usvojen.⁹⁴ Budući da je ispunjavala sve uvjete, pravobranilac je šesti dan po primanju prigovora predložio školskome Zboru radnika utvrđivanje činjeničnoga stanja i donošenje primjerene odluke. Dva tjedna kasnije održao je zajednički sastanak sa školskim direktorom, predsjednikom Zbora radnika, predsjednikom Radničkoga savjeta, sekretarom školske Osnovne organizacije Saveza komunista te predsjednikom, tajnikom i pravnim savjetnikom Općinskog sindikalnog vijeća. Utvrđeno je da je dotična nastavnica imala prednost, ali i da natječaj nije bio objavljen na zakonit način te ga treba ponoviti.

U drugoj polovici osamdesetih sve učestaliju pojavu DPS je nazvao „privatizacija prijema u radni odnos“ pri čemu se „čak i

⁹¹ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Rovinj, Izvještaj za 1983.; Izvještaj za 1980.

⁹² HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Rovinj, Izvještaj za 1981.

⁹³ HR-DAŠI, 47 SO Šibenik, DPS Šibenik, Izvještaj za 1987.

⁹⁴ HR-DAŠI, 47 SOŠI, DPS Šibenik, 143/82.

zapisnički konstatira da trebaju primiti dijete svoga radnika“, kako se to događalo u šibenskoj tekstilnoj tvornici Revija.⁹⁵ No, ne samo ondje.

„U organizacijama se sve više zapošljavaju djeca radnika iz te sredine, bez obzira na red prvenstva. Ovakvi rodbinski odnosi se i ne pokušavaju sakriti, a sve se čini pod firmom brige za djecu svojih radnika.“⁹⁶

Oni s manje sreće i roditeljske podrške možda nisu ni primili obavijest o nepovoljnom ishodu natječaja ili su uzastopce po nekoliko godina bili primani samo na određeno vrijeme, što je sve bilo nezakonito.⁹⁷ Sretni nisu bili ni oni radnici na koje se sve slobodnije primjenjivala mjera „privremenog udaljenja“, no DPS ih je uspijevao vratiti na posao do odluke suda udruženoga rada.⁹⁸ Sve one koji su redovito obavljali svoje radne zadatke smetati je mogla opća pojava zanemarivanja zakonski predviđenoga nagrađivanja radnika prema rezultatima rada.⁹⁹ Povrh toga, zaposleni su se mogli susresti s neželjenim raspoređivanjem na druge poslove unutar poduzeća. Taj je potez nevolje donosio i u Rovinju i u Šibeniku jer se sistematizacija ponekad mijenjala na štetu radnika s duljim stažem, gledala se završena škola umjesto dugogodišnjeg iskustva na nekim poslovima i nisu se poštivali samoupravni akti, a oba su općinska pravobranilaštva zloupotrebu preraspodjele nazivala formaliziranim šikaniranjem radnika.¹⁰⁰

Preraspodjela je bila među povodima jednog od zanimljivijih predmeta iz Šibenika koji može predočiti s kakvim se okolnostima DPS morao suočavati u poduzećima, iako u ovom konkretnom slučaju njegova uloga nije bila značajna i u sve je kasno uključen. Iz dostupnih izvora nije poznat konačni ishod slučaja koji je možda uslijedio 1986., no u arhivi je do određenoga trenutka sve iscrpno dokumentirano jer je DPS 1985. zaprimio predstavku i zatražio cjelovitu dokumentaciju koja otkriva slojeviti mikrosvijet radnoga

⁹⁵ HR-DAŠI, 47 SOŠI, DPS Šibenik, Izvještaj za 1988.

⁹⁶ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Šibenik, Izvještaj za 1986.

⁹⁷ HR-DAŠI, 47 SOŠI, DPS Šibenik, Izvještaj za 1988.

⁹⁸ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Šibenik, Izvještaj za 1984.

⁹⁹ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Rovinj, Izvještaj za 1981.

¹⁰⁰ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Šibenik, Izvještaj za 1984.; DPS Rovinj, Izvještaj za 1984.

kolektiva.¹⁰¹ Riječ je o radnici šibenske robne kuće, s početka ovoga rada, koja je opetovano tvrdila da je se raspoređuje kao da je „stvar a ne radnik i ljudsko biće“. Dakle, mjesto radnje je nova robna kuća koja je poslovala kao OOUR Robna kuća Šibenka u sastavu RO Trgovina i SOUR-a Šibenka. Otvorena u gradskom središtu pred ljeto 1980., bila je lokalni gospodarski i graditeljski ponos te moguće „najljepša robna kuća u Dalmaciji“ kroz koju je ljeti dnevno prolazilo desetak tisuća kupaca i čiji je kafić pripremao po tisuću kava.¹⁰² Taj cafe bar bio je i popularno mjesto ne samo za kupce, već i u trenucima predaha za osoblje robne kuće. Među 240 zaposlenih u OOUR-u bila je i dotična radnica, konobarica u kafiću, po školskoj spremi kvalificirana konfekcionarka, no do 1985., u svojih četrnaest godina staža, neprestano zaposlena u ugostiteljstvu. Kako je isticala, nikada nije bilo pritužbi na njezin rad, no izvori otkrivaju njezinu komunikativnu i temperamentnu narav, izravnu osobu brzu na riječima i spremnu na podbadaње ili šalu, već kako tko shvati. U ovom slučaju to ju je pretvorilo u oštrog protivnika, ali i sigurno donijelo dodatne probleme. Naime, 1982. primijetila je da voditelj kafića s dnevnim utrškom iz blagajne ne postupa prema pravilima i da dolazi do manjka za koji je optuživao radnice i, čini se, ponekad „udarao šakom u stol i naglašavao da je on gazda“. Njezin suprug, zaposlen u Službi društvenoga knjigovodstva, pomogao joj je u razotkrivanju mogućih financijskih malverzacija te je ona 1984. svojega prvog nadređenog prijavila Općinskom javnom tužilaštvu odlučivši tim „putem potražiti mir na svom radnom mjestu“. Godinu kasnije bio je osuđen na šestomjesečnu kaznu zatvora i dvogodišnju zabranu obavljanja sličnih poslova u OOUR-u. Ta je 1985. za ključnu aktericu bila najteža – „počinje prava odmazda za moje svjedočenje“ – jer je nadređeni tijekom istrage i suđenja nastavio raditi kao voditelj kafića. Između triju sudskih ročišta poveo je kampanju protiv radnice

¹⁰¹ HR-DAŠI, 47 SOŠI, DPS Šibenik, 36/85, 47/85, 48/85, 80/85.

¹⁰² Ferić, Stanko, „Jubilarci: Robna kuća ‘Šibenka’ ima 40 godina“, *Šibenik News*, <https://mok.hr/spomenar/item/30395-jubilarci-robna-kuca-sibenka-ima-40-godina-ta-lijepa-zrela-dama-ponos-sibenika-bila-je-1980-godine-najveca-i-najljepsa-robna-kuca-u-dalmaciji>, 20.4.2020. Ferić, Diana, „Maksim Brkić Pancirov: Kako je u Šibeniku prije 40 godina otvorena prva robna kuća u Dalmaciji i zašto je i kako propala Šibenka“, *Šibenik News*, <https://mok.hr/spomenar/item/31089-maksim-brkic-pancirov-kako-je-u-sibeniku-prije-40-godina-otvorena-prva-robna-kuca-u-dalmaciji-i-zasto-je-i-kako-propala-sibenka>, 31.8.2020.

prikupljajući rukopisne optužbe kolegica i kolega protiv nje – „u vezi moga rada i ponašanja prikazujući me u najgorem svjetlu“ – kojima je ona jednoglasno prikazana kao arogantna, teška, lijena i nemarna osoba koja vrijeđa, psuje i podcjenjuje druge radnike. Ona je stoga, bez svoje suglasnosti, premještena u krojački servis robne kuće – „na poslove i radne zadatke koje nikad nisam obavljala“ – jer je to „najoptimalnije rješenje“ koje će doprinijeti normalizaciji radnih uvjeta. Kao novopostavljeni „krojač za popravak konfekcije i obradu tapeta“ žustro se protivila tome radnom mjestu navodeći zdravstvene probleme i manjak radnog iskustva na krojačkim poslovima te smatrajući da su posrijedi osveta i „kamufლაža“ kojom se nastoji zataškati sudska presuda. I njezin je odvjetnik, tražeći poništenje odluke o premještanju pred šibenskim Područnim sudom splitskoga Osnovnog suda udruženog rada, tvrdio da je riječ o „vidu kazne i odmazde“. Sluha za njezine argumente nije bilo u radničkom savjetu ni u Komisiji za radne odnose niti u Disciplinskoj komisiji što ju je potaklo na obraćanje sindikatu, Općinskom komitetu Saveza komunista i u ljeto 1985. konačno i DPS-u kojega je molila za zaštitu samoupravnih prava radnika protiv rješenja o rasporedu na druge odgovarajuće poslove i radne zadatke, nudeći pomoć i suradnju te spominjući neugodnost u razgovoru s direktorom OOUR-a.

„Mogu da kažem da u životu od nikog nisam bila u četiri zida tako izvrijeđana na jedan agresivan i vrlo neljudski način da sam ostala zaprepaštena. Vređan je i moj suprug i pretio mu se i još mnoge stvari koje bi zauzele još dosta prostora. Mogu samo da kažem da se stidim kakvog čovjeka za direktora imam.“¹⁰³

Sljedeće jeseni njezin je suprug direktora prijavio javnom tužilaštvu. Prije toga koraka, u predzadnjem činu pokrivenom dokumentima, upravo onom u kojem se požalila da je se tretira kao stvar, radnica je svoju izjavu uputila Disciplinskoj komisiji, onom tijelu koje joj je ranije u postupku izreklo mjeru opomene zbog vrijeđanja suradnika.

„Još jednom na kraju želim da kažem da sada ja moram da platim za sve što sam ranije pokrenula a to je da sam dirnula u jedno osinje gnijezdo koje je povezano jedno s drugim i jedno drugoga brani. [...] Smatram da nisam napravila ništa nevaljano već sam postupila kako mi je nalagala moja građanska dužnost i prijavila nedozvolje-

¹⁰³ HR-DAŠI, 47 SOŠI, DPS Šibenik, 36/85, Predstavka DPS-u, 13.8.1985.

nu rabotu. Time sam štitila društvenu imovinu, drugim riječima imovinu Robne kuće u kojoj mi svi zajedno radimo i privređujemo samo što neki to koristi na drugi način. Zbog toga što sam dirnula u ono što nije dozvoljeno ja sada snosim posljedice. Ja ću ih spremno i dalje podnositi čista obraza.“¹⁰⁴

Neovisno o konačnom ishodu slučaj šibenske radnice i zviždačice ukazuje na moguće razumijevanje društvenoga vlasništva i radničkih prava, praksu usmene i pisane službene i neslužbene komunikacije te na međuljudske odnose u radnom kolektivu, posebno s obzirom na hijerarhijski odnos radnika i nadređenih te njihovu dobnu i spolnu pripadnost. Iskusna radnica uvodi mlađe kolegice u posao i pritom ih naziva pogrđnim imenima; one pak – možda ucijenjene za radno mjesto ili samo osjetivši trenutak pogodan za uzvratni udarac – sudjeluju u akciji nadređenoga protiv kolegice; rječita starija radnica i mlađi radnik bez problema razmjenjuju psovke koje su mogle imati još žustriji kraj: „...dat ću ti trisku koga ti provociraš. Ja sam mu odgovorila daj kad si toliko hrabar.“ Ta ista radnica pred direktorom OOUR-a nastupa u pratnji muža za kojega je ona „nepokoran radnik“. Sigurno je da je problem u kolektivu postojao, u jednom je dijelu potvrđen sudskim ishodom, i sigurno je da je osobni sukob tinjao nekoliko godina i pritom se možda odvijao među teškim karakteristikama. Zaštita društvenoga vlasništva u početku je prikazana kao isključivi cilj i najvjerojatnije nije zloupotrijebljena u druge svrhe, no sukob oko radničkih prava potom je poprimio obilježja osobnog obračuna. Nije poznato je li ranije bilo usmenih kontakata s DPS-om i koja bi strana to učinila, no sigurno je on službeno u pomoć pozvan prekasno i može se samo nagađati jesu li ga obje strane smatrale nepotrebnim ili je oštećena bila neupućena u njegovu ulogu što pak može govoriti o njegovoj nedovoljnoj društvenoj prepoznatljivosti. Zbog nekoga razloga DPS na omotu niti jednog od triju spisa nije ostavio niti jednu uobičajenu službenu bilješku o provedenim postupcima. Možda je procijenio da između uzavrelih aktera, radničina odvjetnika i suda udruženoga rada za DPS nema mjesta, a na stolu je ionako imao i drugih problema s kolektivom i rukovodstvom robne kuće.

¹⁰⁴ HR-DAŠI, 47 SOŠI, DPS Šibenik, 36/85, Pismena izjava Disciplinskoj komisiji, 26.7.1985.

Zaključak

Radeći na zaštiti društvenoga vlasništva i samoupravnih prava radnika rovinjski je DPS početkom 1979. zapisao da se uredno provodi usklađivanje organizacija i njihovih akata sa Zakonom o udruženom radu, ali da još treba nastojati oko promjene u praksi s ciljem da obraćanje pravobraniocu „neposredno izrasta od radnika kao njihova potreba“.¹⁰⁵ Kasnijih je godina u izvješćima zabilježeno „stvaranje solidnih samoupravnih socijalističkih odnosa“, „jačanje socijalističke samoupravne svijesti“ i postojanje „visokog stupnja samoupravne izgrađenosti“ među kadrovima i članovima samoupravnih tijela.¹⁰⁶ Kretanje broja predmeta osamdesetih potvrđuje zanimanje radnika i drugih mogućih inicijatora, dakle i prepoznatljivost uloge *ombudsmana* u jugoslavenskom socijalističkom samoupravljanju. Odabrana međuopćinska usporedba ukazuje na znatne razlike već u okviru Hrvatske, u kojoj je gustoća mreže ureda DPS-a bila među najvišima, pa bi se slične ili bitno veće razlike mogle pronaći i u ostatku Jugoslavije. S obzirom na broj stanovnika, Rovinj je bilježio znatno više predmeta od Šibenika, ali i među inicijatorima veći udio radnika i višestruko manju inicijativu DPS-a. Dakle, pravobranilac je ondje bio bolje prihvaćen: više je bilo predstavljeni odozdo, radnici su češće sami prepoznavali nepravilnosti, sami se poželjeli za nešto izboriti ili su imali više povjerenja da njihov potez može uroditi plodom.

Iako donekle različita, odabrana istarska i dalmatinska iskustva nesumnjivo potvrđuju prihvaćanje institucijske novosti uvedene Ustavom i republičkim zakonom iz 1974. te godinu mlađim saveznom zakonom, što znači da je za njom postojala potreba, kao i pogodan pravni i društveni prostor. S uredskim prostorom moglo je biti nezadovoljavajućih rješenja, pa i skučenosti kao u Rovinju i Šibeniku, čak i kadrovske nepopunjenosti uslijed povećanja obima posla i nevoljkosti općine za izdvajanjem dodatnih sredstava. O usvajanju navike i očekivanju pomoći svjedoči i to što su se u prijelomnim reformskim trenucima krajem osamdesetih radnici obraćali DPS-u tražeći „zaštitu svoje osnovne životne potrebe, bez obzira što znaju i što su svjesni da nisu u pravu“.¹⁰⁷ Međutim, traženje pomo-

¹⁰⁵ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Rovinj, Izvještaj za 1978.

¹⁰⁶ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Rovinj, Izvještaj za 1982.; Izvještaj za 1984.

¹⁰⁷ HR-HDA, 1592 DPS SRH, DPS Rovinj, Izvještaj za 1989.

ći i onda kada je radnik u krivu, ali i kada za zaštitom možda nema stvarne potrebe, otvara pitanje zloupotrebe samoupravljanja i njegovih mehanizama. Trećina neosnovanih predstavki ukazuje na manjkavo poznavanje regulative, ali i na neopravdano postupanje zbog neshvaćanja, ponekad i tvrdoglavosti ili u svrhu osobnih obračuna. S druge strane, učestalost obraćanja DPS-u zbog ugroženosti osobnih prava nadmašivala je borbu za društveno vlasništvo i opće interese, što je šibenski DPS u više navrata iznosio kao zamjerku, ali građani jesu bili osjetljiviji za sebe nego za ono opće i zajedničko ili su ponekad dobrobit zajednice na vješt način znali uklopiti u svoj slučaj. Uostalom, pravobranilac je sam mogao inicirati razrješavanje prijepora od opće važnosti i tako preventivno djelovati u društvu.

O sudbini DPS-a mnogo se raspravljalo pri traženju reformske formule za jugoslavensku društvenu, gospodarsku i političku tranziciju. U tom je procesu prije višestranačkih izbora ukinuta primjena privremenih mjera, a 31. prosinca 1990. bio je u Hrvatskoj zadnji radni dan za DPS na svim razinama.¹⁰⁸ Lokalno zaposlene preuzele su općine, nedovršeni predmeti predani su tijelu za predstavke općinske skupštine, a novo poglavlje zaštite građana započet će djelovanjem pučkoga pravobranitelja kao novoga hrvatskog *ombudsmana*. Bila je to promjena kako u sadržaju tako i u dostupnosti usluge jer s ureda po općini i par stotina zaposlenih prešlo se na jednu adresu za cijelu Hrvatsku. O stanju zaštite tijekom kratkih petnaestak prethodnih godina, kao i o provođenju samoupravljanja na nacionalnoj i mikrorazini te shvaćanju zajednice i složenosti međuljudskih odnosa, arhiva DPS-a ostavila je vrijedan trag. On otkriva lice i naličje sustava, njegov društveni ideal i ponekad problematičnu praksu od koje je sustav, baš kao i *ombudsman* u drugim državama, štiteći vlastite građane štitio i poboljšavao sebe sama. Nastojao je pritom da radnici i građani posredovanjem DPS-a i pomoću njegovih alata kao samoupravljači i partneri svojem samoupravljanju i društvenoj zajednici daju priliku za svojevrsni samopopravak ili samozalječenje.

¹⁰⁸ „Zakon o prestanku rada društvenog pravobranioaca samoupravljanja“, *NN*, 53, 1990.; Mećava, „Instituciju društveni pravobranilac samoupravljanja treba transformirati“, 293.

Izvori

Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), 1592 Društveni pravobranilac samoupravljanja Socijalističke Republike Hrvatske (DPS SRH)
Državni arhiv u Šibeniku (HR-DAŠI), 47 Skupština Općine Šibenik (SOŠI)

Ustav SFRJ. Ustav SRH, Narodne novine, Zagreb, 1986.

Statistički godišnjak Jugoslavije, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1979., 1989., 1990.

„Zakon o društvenom pravobraniocu samoupravljanja“, *NN*, 31, 1974.; izmjene i dopune 22/83, pročišćen 30/83, izmjene i dopune 27/87.

„Zakon o društvenom pravobraniocu samoupravljanja“, *SL*, 36, 1975., izmjene i dopune 20/82.

„Zakon o prestanku rada društvenog pravobranioca samoupravljanja“, *NN*, 53, 1990.

Literatura

1. Ivezić, Jure, *Zaštita samoupravljanja i društvene svojine*, Sindikalna škola Hrvatske Josip Cazi, NIRO Radničke novine, Zagreb, 1984.
2. Kulić, Dimitrije, *Ombudsman i društveni pravobranilac samoupravljanja*, Institut za pravna i društvena istraživanja Pravnog fakulteta u Nišu, Niš, 1985.
3. Mečava, Mirko, *Društveni pravobranilac samoupravljanja. Jučer, danas, sutra*, Radnička štampa, Beograd, 1990.
4. Mečava, Mirko, „Instituciju društveni pravobranilac samoupravljanja treba transformirati, a ne ukinuti“, *Zakonitost*, 2, 44, 1990., 290-299.
5. Melik, Jelka, „Družbeni pravobranilec Slovenije, pomemben ustvarjalec arhivskega gradiva“, *Arhivi*, 2, 25, 2002., 15-18.

Sažetak

U vrijeme globalnoga širenja modela švedskog *ombudsmana*, Ustavom iz 1974. u Jugoslaviji se uspostavlja društveni pravobranilac samoupravljanja. Iste godine njegova se djelatnost u Hrvatskoj dodatno razrađuje posebnim zakonom, a poslije republičkoga dogođine se uspostavljaju općinski uredi te je tijekom sljedećih petnaest godina gotovo svaka općina imala svojega pravobranioca, one veće i njegova zamjenika ili pomoćnika. Zadaća im je bila štititi samoupravna prava radnika i društveno vlasništvo, prije svega u posredovanju razgovorom, uputom i savjetom, ali u slučaju potrebe i pokretanjem sudskoga spora ili, uz odobrenje općinske skupštine, uvođenjem u OUR ili drugu samoupravnu organizaciju posebnih mjera koje su podrazumijevale raspuštanje radničkog savjeta, smjenjivanje vodstva i imenovanje privremene uprave. Pored ukazivanja na razne propuste, malverzacije i sive zone, radnici su se DPS-u najčešće obraćali zbog sumnji u zakidanje pri zapošljavanju i rješavanju stambenoga pitanja. Ovaj rad opisuje osnovna polazišta u osmišljavanju i zakonskom reguliranju rada DPS-a, ukazuje na opće trendove u djelovanju, prepoznatljivost ustanove i njezine dosege te iz mikrohistorijske perspektive analizira djelovanje pravobranilaca u rovinjskoj i šibenskoj općini, kao dijelovima Zajednice općina Rijeku i Zajednice općina Split. U istraživanju je korištena oskudna onodobna literatura o ovoj temi te dokumentacija općinskih pravobranilaštava koja se čuva u Hrvatskom državnom arhivu i Državnom arhivu u Šibeniku.

Podaci o autorima

Chiara Bonfiglioli

University College Cork

chiara.bonfiglioli@ucc.ie

Chiara Bonfiglioli (1983.) predavač je na Sveučilišnom koledžu Cork u Irskoj. Višegodišnja je suradnica Centra za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma gdje je 2014-2017. boravila kao poslijedoktorandica zahvaljujući programu NEWFELPRO istražujući usmenu povijest odjevnice industrije u Hrvatskoj od poslijeratne industrijalizacije do postsocijalističke deindustrijalizacije. Završila je preddiplomski studij političkih znanosti na Sveučilištu u Bologni te diplomski i poslijediplomski doktorski studij (program Rodni studiji) na Institutu za povijest i kulturu u Utrechtu. Radila je na Sveučilištu u Edinburghu na projektu CITSEE. Objavila je više radova o povijesti žena i feminizma u europskom kontekstu te autorsku monografiju *Women and Industry in the Balkans: The Rise and Fall of the Yugoslav Textile Sector* (2019.). Kao voditeljica 2023. započinje rad na projektu Women and Non-Alignment in the Cold War era: biographical and intersectional perspectives (WO-NAM) koji financira ERC.

Anita Buhin

Institut za suvremenu povijest, Fakultet društvenih i humanističkih znanosti –

IN2PAST, Sveučilište Nova u Lisabonu

anita.buhin@gmail.com

Anita Buhin (1987.) poslijedoktorandica je na Institutu za suvremenu povijest pri Sveučilištu Nova u Lisabonu, višegodišnja suradnica Centra za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma te naslovna docentica na Filozofskom fakultetu u Puli. Diplomirala je povijest i kroatistiku na pulskom Sveučilištu te srednjoeuropsku povijest na Srednjoeuropskom sveučilištu u Budimpešti. Doktorirala je 2019. na Europskom sveučilišnom institutu s temom mediteranizacije jugoslavenske popularne kulture 1950-ih i 1960-ih.

Autorica je monografije *Yugoslav Socialism 'Flavoured with Sea, Flavoured with Salt': Mediterraneanization of Yugoslav Popular Culture in the 1950s and 1960s under Italian Influences* (2022.), suurednica dvaju zbornika te autorica više članaka na engleskom i hrvatskom jeziku. U središtu njezina interesa su kulturna i društvena povijest jugoslavenskog socijalizma.

Igor Duda

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

igor.duda@unipu.hr

Igor Duda (1977.) redoviti je profesor na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli, jedan od pokretača sveučilišnog Centra za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma, vanjski suradnik Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Research Fellow na Leibnizovu Institutu za istraživanje istočne i jugoistočne Europe (IOS Regensburg). Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu diplomirao je povijest i kroatistiku te magistrirao i doktorirao povijest. Bavi se poviješću svakodnevice i društvenom povijesti socijalističke Jugoslavije, ponajviše temama slobodnog vremena, turizma, potrošačke kulture, životnog standarda, djetinjstva, oblikovanja socijalističkog čovjeka i sudjelovanja građana u društvenom samoupravljanju. O tim temama objavljuje autorske monografije i radove te uređuje zbornike. Uz sudjelovanje u više međunarodnih projekata, bio je voditelj dvaju projekata Hrvatske zaklade za znanost: *Socijalistički čovjek* (2014-2017) i *Mikrosocijalizam* (2018-2023).

Tina Filipović

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

tinafilipovic.pu@gmail.com

Tina Filipović (1989.) asistentica je na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Puli i u Centru za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma gdje je od 2019. do 2023. zaposlena preko projekta Mikrosocijalizam i Projekta razvoja karijera mladih istraživača (HRZZ). Završila je preddiplomski (2011.) i diplomski studij (2015.) povijesti na Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, a od 2018. doktorandica je na Poslijediplomskom doktorskom studiju moderne i suvremene hrvatske povijesti u europskom i svjetskom kontekstu na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. U Narodnom muzeju u Labinu bila je na jednogodišnjem stručnom osposobljavanju i 2018. položila stručni ispit

za kustosa. U CKPIS-u je surađivala na projektima Changing Representations of Socialist Yugoslavia i Mikrosocijalizam. Za potonji je istraživala SUB-NOR koji je i tema njezinih recentnih radova i doktorske disertacije.

Magdalena Najbar-Agičić

Sveučilište Sjever

Odjel za komunikologiju, medije i novinarstvo

mnajbar@unin.hr

Magdalena Najbar-Agičić (1970.) redovita je profesorica Sveučilišta Sjever u Koprivnici. Predaje kolegije iz suvremene povijesti i povijesti medija i komunikacije kao i kolegij Povijest u javnom prostoru. Autorica je niza članaka te autorica i priređivačica više knjiga, među ostalima: *U skladu s marksizmom ili činjenicama. Hrvatska historiografija 1945-1960.* (2013.), *Kultura, znanost, ideologija. Prilozi istraživanju politike komunističkih vlasti u Hrvatskoj od 1945. do 1960. na polju kulture i znanosti* (2013.), *Povijest novinarstva. Kratki pregled* (2015.), *Druga Republika. Poljska u međuraću (1918-1939)* (2018.), *Radi se o časti hrvatske nauke. Rasprave o hrvatskoj povijesti rano-ga srednjeg vijeka za Historiju naroda Jugoslavije (1949-1950)* (priredila, 2013.), *Zla prošlost. Suočavanje s prošlošću koja opterećuje* (priredila, 2018.) te *Sveučilišni komitet KPH/SKH u Zagrebu 1945-1955. Izbor dokumenata* (priredila, 2020.).

Saša Vejzagić

neovisni istraživač

sasa.vejzagic@gmail.com

Saša Vejzagić (1987.) je povjesničar i trenutno neovisni istraživač aktivan na projektima Mreže antifašistkinja Zagreba. Od 2016. surađuje s Centrom za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma te je 2021. bio zaposlen kao poslijedoktorand na projektu Mikrosocijalizam. Završio je preddiplomski (2008.) i diplomski studij (2011.) povijesti na Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, diplomski studij srednjoeuropske povijesti na Srednjoeuropskom sveučilištu (CEU) u Budimpešti (2013.) te poslijediplomski doktorski studij na Europskom sveučilišnom institutu (EUI) u Firenci (2021.) obranivši disertaciju *The Rise of a Business Class – Managerial Elites in Yugoslavia, 1963-1978*. U središtu njegova interesa su ekonomska, poslovna, politička, radnička i društvena povijest 20. stoljeća s naglaskom na jugoslavenski socijalizam.

Mikrostrukture jugoslavenškoga socijalizma: Hrvatska 1970-1990.
(Mikrosocijalizam)
HRZZ IP-01-2018-5394



Istražujući društvene odnose i strukture u kasnom socijalizmu autori poglavlja u ovome zborniku pozornost su usmjerili na ulogu građana kao samoupravljača u mjesnim zajednicama i kućnim savjetima, položaj poduzeća između ekonomije i politike, kulturno stvaralaštvo i kulturnu politiku, lokalne medije koji stvaraju sliku o zajednici, ulogu žene i ženskog aktivizma, položaj i utjecaj partizanskih boraca i njihove udruge te na zaštitu samoupravnih prava i društvenog vlasništva. Pored novih znanja o svakoj pojedinoj temi, autori daju doprinos poznavanju sustava koji su činile društveno-političke i samoupravne zajednice, skupštine općina, organizacije udruženog rada, samoupravne interesne zajednice, društvene i društveno-političke organizacije te njihovih mjesni i općinski komiteti, konferencije i odbori, kao i mjesne zajednice te razni aktivni, savjeti i komisije. Primjeri dolaze iz ondašnjih općina Pula, Rovinj, Labin, Karlovac, Duga Resa, Sisak, Varaždin, Čakovec, Koprivnica, Šibenik, zagrebačkih općina i drugih sredina.

Autori:

Chiara Bonfiglioli

Anita Buhin

Igor Duda

Tina Filipović

Magdalena Najbar-Agičić

Saša Vejzagić

www.srednja-europa.hr

ISBN 978-953-8281-97-6



9 789538 281976

22,00 EUR